

१५५. आपण आपल्या पुत्रपौत्रांस विद्येची व गुणांची प्राप्ति करून देतो व श्रेष्ठ नीति शिकवितो हे प्रेमाचे व कुलधर्माचे कार्य होय. आपली ज्ञाति वरिष्ठ स्थितीस यावी याकरितां जे प्रयत्न ते प्रेमाचे व ज्ञातिधर्माचे परिणाम होत. याहून पलीकडे जाऊन रमणीय स्थाने, देवालयें, बगीचे, घाट, वगैरे बांधणें, हे लोकप्रीति व परोपकाराचे कार्य होय. याप्रमाणें निव्वळ राजकीय व व्यापारी संबंध विसरून जाऊन, जेव्हां धर्म-प्रेम-परोपकारांस वरिष्ठ जाति प्रवृत्त होतात, तेव्हां लक्ष्मीचा संचार सर्व वर्गांत होतो मनुष्यमात्रांत स्वभावतः मित्र गुणांचे कमीजास्त प्रमाण उत्पन्न होत असतें; गुणांचे ज्ञाते व उत्तेजक ज्या देशांत आहेत त्याच देशांत शाश्वत संपत्ति उत्पन्न होते व तीकारितां पाहिजे तेवढे श्रम करण्यास गुणी पुरुष तयार होतो. अशाश्वत संपत्ति व्यापाराचे कामाची; शाश्वत संपत्ति त्या कामाची नाही, तिची किंमत गुणी पुरुष मागेल ती किंवा गुणज्ञ पुरुषास देता येईल ती होय. ही शाश्वत संपत्ति जेवढी असेल तेवढे राष्ट्राचे वरिष्ठत्व सिद्ध होतें.

गुणांच्या आविष्करणार्थ जे बुद्धीचे परिश्रम त्यांनीं शाश्वत संपत्ति उत्पन्न होते. शिल्पकामांत ज्या अनेकविध यंत्ररचनेच्या कल्पना निघाल्या आहेत त्या शाश्वत संपत्तिरूप होत. जे शास्त्रीय शोध मोठ्या परिश्रमानें व विचारानें लागले आहेत तेही तसेच होत. उदात्त बुद्धीच्या पुरुषांनीं घालून दिलेलीं धर्मतत्त्वे; उदात्त कल्पनेच्या कवींनीं रचिलेलीं काव्ये; चतुर कारागिरांनीं केलेलीं, इमारती, देवालये, वगैरे कामे; हीं सर्व शाश्वत संपत्तिरूप होत. ज्याच्या पूर्वजांनीं या प्रकारची शाश्वत संपत्ति उत्पन्न करून आपला वर्ग किंवा देश ऊर्जित दशेस आणिला, त्यांनीं ती ऊर्जितावस्था, हा शाश्वत संपत्तीचाच आणखी एक प्रकार आपल्या वंशजांच्या स्वाधीन केला असें ह्मटलें पाहिजे. तसेंच, पूर्वजांकडून आलेले उत्कृष्ट पूर्व संस्कार त्या त्या वर्गास किंवा राष्ट्रास शाश्वत संपत्तिरूप होत. याप्रमाणें हे शाश्वत संपत्तिचे अनेक प्रकार आहेत.

कोणत्याही वर्गास 'अधिक श्रम करा' म्हणून उपदेश करीत असता श्रेष्ठता व बहुमान मिळण्याचा संभव दिसला कीं तो उपदेश

तेव्हांच ग्राह्य होतो. याचें अंतःस्थ कारण पाहूं जातां तें असें दिसतें कीं, शाश्वत संपत्ति उत्पन्न करण्याकडे गुण व बुद्धि यांचा उपयोग व्हावा ही साहजिक मनीषा सर्व अंतःकरणांत नांदत अमते. तिचा विकास होण्यास बाहेरून उत्तेजन लागतें. तें मिळताच कोणतेही श्रम जड वाटत नाहींत. भौतिक संपत्ति चरितार्थाकरितां पाहिजे व ती सर्व नश्वर आहे शाश्वत संपत्ति श्रेष्ठता आणि बहुमान मिळविण्याचे कामीं येऊन शिवाय भौतिक संपत्ति मिळविण्यास साहाय्य करिते; तेव्हां ती सर्वांस कां स्पृहणीय वाटणार नाहीं ! शाश्वत-संपत्ति उत्पन्न करण्याकडे कोणाचा किती यत्न आहे हें पाहूनही समाजांतील वर्गांचा उच्चनीच भाव ठरावितां येईल; व तो सांख्यिक वृत्तीच्या दृष्टीनें केलेल्या जातींच्या श्रेष्ठकनिष्ठ भावांशीं जुळतो असें दाखवितां येईल शाश्वत संपत्तीची प्राप्ति एकएका व्यक्तीचे हातून बहुधा फारच अल्प प्रमाणानें होते हें खरें, परंतु केव्हां केव्हां थोर महात्मे उदयास येतात व ते समाजास एकदम मोठा लाभ करून देतात

१५६ याप्रमाणें हें संपत्तिशास्त्र आहे. त्याचीं तत्त्वे सांप्रतच्या राष्ट्रस्थितीस लागू करूं लागलें क्षणजे फार शोचनीय अवस्था दृष्टीस पडते. आमचें हें एवढेंसें संस्थान घ्या. येथील राजाचे अंगीं गुणही नाहीं व गुणज्ञताही नाहीं. त्याच्या भोंवतींच्या सरदार मंडळीचीही तशीच स्थिति आहे. राज्यकारभार इंग्रजी तऱ्हेवर चाललेला दिसतो, परंतु आंत अंदाधुदी किती आहे हें सांगणें कठिण आहे. देशी संस्थानांस शूर पुरुषांची गरज राहिली नाहीं मोठीं गुणी माणसें पदरीं ठेवण्याची बुद्धि नाहीं; व ऐपआरामांत त्यांचा इतका पैसा खर्च होतो कीं गुणी जनांचा संग्रह करूं लागलें तर फार कनिष्ठ प्रतीचे लोक अशा राजांचा आश्रय पत्करितात. उत्तम वैद्य, ज्योतिषी, नीतिकार, धर्मज्ञ, कवि, कारागोर, कुशल माणसें सर्व या संस्थानातून लुप्त होत चाललीं आहेत. कारण इंग्रजी डाक्तरांनीं इंग्रजी औषधें द्यावीं; इंग्रजी ज्योतिष ग्रथांवरून ग्रहांच्या स्थितींचें ज्ञान करून घ्यावें; इंग्रजी कायदे, गुणदोष न पहातां, एकदम चालू करावे; धर्माचा व राजाचा संबंधच राहिला नाहीं; कविता, नाटके, कादंबऱ्या, सर्व कांहीं परमुलखांतून आणून वाचावीं; राजांस लागणार्हे

सर्व सामान, गाळ्याघोडीं, कपडेलत्ते, हत्यारंपात्यारें, चैनीचे पदार्थ, व उत्कृष्ट ह्मणून गणिलेल्या वस्तु सर्व इंग्रजी कारागिरांकडून पुरविल्या जाव्या; इमारती, बगले, ऐषआरामाच्या जागा इंग्रजी मसुद्यांप्रमाणें तयार व्हाव्या व इंग्रजी सामानानें भरून टाकाव्या; असा हा प्रकार सर्वत्र सुरू आहे. श्रीमंत मंडळी राजाचेंच अनुकरण करीत आहेत. कोणामध्ये जी थोडी गुणज्ञता असेल ती परकीयांच्या उत्तेजनाकडे जाते; व्यसनें व ऐषआराम हेही परदेशीयांचा फायदा करून देत आहेत. या अदाधुंदीवर देखरेख करणाऱ्या राजकीय इंग्रज अंमलदारास सतुष्ट ठेवणें भाग आहे. वरिष्ठ वर्ग धर्म, प्रेम व परोपकार यांस अगदीं मुक्त चालले आहेत, किंवा त्यांस अगदीं सूक्ष्मरूप देऊन आपल्या विलासांत गर्क आहेत. गुणिजनांच्या अभावानें शाश्वत संपत्ति नवी उत्पन्न होत नाहीच, परंतु आहे तीही लुप्त होत चालली आहे. भौतिक संपत्ति मोठ्या कष्टानें उत्पन्न होत आहे, परंतु तिचा ओघ वेगानें परद्वीपाकडे वहात आहे. राजे व सरदार यांस इंग्रजी चैनीचें जें वेड लागलें आहे त्यांत एकच गोष्ट कमी दिसते. ती ही कीं एतद्देशीय स्त्रिया सुंदर व गुणी नाहीत ह्मणून परद्वीपाहून स्त्रिया आणून त्यांशीं ते विवाह करू लागले नाहीत ! ही एक उणीव त्यांनीं भरून काढिली ह्मणजे त्यांचे ऐषआराम पूर्णावस्थेस येतील ! मग प्रजेस निकृष्ट स्थितीस आणण्याचा आणखी कोणता मार्ग काढावा हा देशी राजांस नवा शोध लावावा लागेल !

१५७. इंग्रजी राज्यांत याहूनही भयंकर स्थिति आहे. सर्व हिंदुस्थान फिरून पाहिल्यास एका गोष्टीचा सर्वत्र अनुभव येतो. ती गोष्ट ही कीं समाजांतील कोणताही वर्ग घेतल्यास व त्या वर्गातील कुटुंबांची सरासरी प्राप्ति पाहिल्यास त्यांस चरितार्थापुरता पैसा मोठ्या कष्टानें मिळत असतो. फाजील पैसा कोणत्याही वर्गाजवळ नाही. त्यामुळे धर्म, प्रेम व परोपकार हे गुण भिन्न वर्गांच्या परस्पर संबंधांत उत्पन्न होत नाहीत, एवढेच नव्हे, तर एकाच वर्गाच्या भिन्न कुटुंबांत ते व्यक्त होत नाहीत. कुटुंबाकुटुंबामध्ये व वर्गावर्गामध्ये केवळ व्यापारी संबंधांचा संबंध उरला आहे. हा संबंध गुणोत्कर्षास व उदारवृत्तास स्पर्शणें घातक आहे. गुणांच्या आविष्करणार्थ बुद्धीचे परिश्रम क-

रणें व शाश्वत संपत्तीचा अल्पांश तरी साध्य करणें हें काम करण्याची गरज राहिली नाही व इच्छाही नाही. याचा पुढचा परिणाम हा की देशाची भौतिक संपत्ति वाढण्याचा रस्ता बंद झाला आहे. जितके हात वाढतात तितकी पोटे वाढतात, एकंदर सर्व हातांची कमाई अधिक झालेली दिसते, परंतु तीपैकी बाहेर जो भाग जातो तो वजा करितां दरएक पोटास अन्नाचा वांटा कमीच मिळतो. यामुळे प्रत्येक वर्ग आपली सभ्यता व सदभिरुचि कमी करून खालच्या वर्गाशी तुल्य होत आहे. याचें नांव सुधारणापंथ असें ठेविलें आहे. या पंथामुळे जातीजातींमध्ये वैमनस्य व मत्सरबुद्धि वाढत आहे. व्यापारी दृष्टीच्या प्राबल्यानें सर्व सौजन्य नाहीसें होत आहे. त्याचा अभाव परस्पर सभाषणांत कोणी प्रकट करितात, कोणी करीत नाहीत; जे करीत नाहीत ते आचरणानें तो स्पष्ट करितात. श्रीमंत घराणीं हळू हळू वसत चाललीं आहेत. ज्यांजवळ थोडा फाजील पैसा आहे असें आपणांस वाटतें, त्यांचें हृदय उघडून पाहिल्यास, आपलें कुटुंब आहे त्या स्थितींत किती दिवस राहील ही चिंता त्यांस क्षणभर सोडीत नाही. जे त्यांहून कमी भाग्यवान्, ह्मणजे ज्यांजवळ फाजील पैसा मुळींच नाही, अशा सामान्य कुटुंबांची भावी दुर्दशा वर्णवत नाही. आपल्या मुलांची पुढें काय स्थिति होणार ? आपल्या कुळाची योग्यता किती पायऱ्या खालीं उतरणार ! ही घोर विवंचना घरोघरच्या कर्त्या पुरुषास जाचीत आहे; व जें होईल तें होवो, असें ह्मणून पुष्कळ लोक दैवावर हवाला देऊन स्वस्थ आहेत. गुणप्रकर्षाचा सर्व फायदा परकीयांस; एतद्देशीयांस अश्रांत श्रम करूनही चरितार्थ भागविण्याची मुष्कील ! अगदीं कनिष्ठ शेतकाम करणारापासून श्रेष्ठतम न्यायाधीशाचें काम करणारापर्यंत, ही अशी शोचनीय स्थिति आहे, — ह्मणजे कोणत्याही कुटुंबास पुढील चार-पिढ्यांत कोणती स्थिति येईल तिचें भविष्य समाधानकारक नाही. वैरिष्ठ वर्गांत फाजील संपत्ति असल्याखेरीज, राज्यतन्त्रांत गुणप्रकर्षास उत्तेजन असल्याखेरीज, व श्रेष्ठता आणि बहुमान मिळविण्याची आकुचित सीमा दूर केल्याखेरीज हा देश ऊर्जित देशास येईल हें संभवतें काय ?

१९८. सर्व हिंदुस्थानभर मुझ व अज्ञ लोकांस देशी संस्थानां

बद्दल साहजिकपणें अभिमान वाटतो, एक प्रकारचें ममत्व वाटते, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. देशी संस्थानांत अन्याय होवो, प्रजेस पीडा होवो, पाहिजे तितकी बेबंदशाई असो, तीं संस्थानें नाहीशीं व्हावीं असें कोणाच्या मनांत येत नाही. याचें कारण गूढ आहे. तें असें कीं धर्म, प्रेम, परोपकार यांचा, आज नाही तर उद्यां, उदय होण्याचा तेथें संभव वाटतो. ज्ञान व पराक्रम यांपासून देशी संस्थानांत द्रव्य-दृष्ट्या कमी फायदा झाला, तथापि ज्ञानी आणि पराक्रमी पुरुषांस प्रजेमध्ये जी श्रेष्ठता येते व जो बहुमान मिळतो, तोच फार स्पृहणीय होतो. ही श्रेष्ठता व हा बहुमान इंग्रजी राज्यांत नाही. कारण इंग्रजी राज्यव्यवस्थेंत सर्व वरिष्ठ जागा इंग्रज लोकांकडे सोंपविल्या आहेत. देशी कामदार कोणत्याही हुद्यावर असले तरी राज्यतंत्रांत त्यांचें काम गौण अवयवांचें आहे. त्यामुळे मोठ्या बहुमानास ते कदापि पात्र होत नाहीत. प्रजाहिताशीं त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध येत नाही.

देशी संस्थानात अद्यापि अशी स्थिति नाही. गुणी पुरुषांस स्वतंत्रपणें बहुमानास पात्र होण्याची शक्यता किंवा कांहीं थोडी आशा तरी वाटते. प्रजाहिताशीं कामदारांचा प्रत्यक्ष संबंध येतो. या गोष्टी देशी संस्थानांबद्दल ममत्व उत्पन्न करितात. परंतु जर देशी संस्थानांत युरोपीय कामदार नेमण्यास कोणीं राजानें आरंभ केला, दिवाण, कारभारी, सुभे, वगैरे मोठे हुद्देवाले लोक परदेशीय झाले, व प्रजेमध्ये असणारे गुणी लोक बहुमानास अपात्र झाले, तर ही देशी संस्थानें लवकर विलयास जावोत असें हिंदुस्थानभर वाटूं लागेल. उत्तम बंदोबस्त व कडक न्याय, एवढें साध्य झालें ह्मणजे राज्य उत्तम स्थितीस आलें असें समजणारा राजा फारच कोत्या बुद्धीचा असला पाहिजे. प्रजेत गुणांचा उत्कर्ष करणें, धर्म, प्रेम, परोपकार यांनीं सर्व वर्ग एकजीव बांधून टाकणें, स्वराज्यांत शाश्वत संपत्ति उत्पन्न व्हावी ह्मणून प्रयत्न करणें, इत्यादि, हीं राज्यव्यवस्थेतील वरिष्ठ कर्तव्ये होत. गुणांचें झाड अल्पकाळांत वाढून अस्मानास जाऊन लागत नाही, त्याच्या पोषणास व वृद्धीस काळ लागतो, हें जाणून राजानें उतावीळ होऊं नये. क्रमाक्रमानें जी गुण-समृद्धि होईल तीच शाश्वत लाभास कारण होईल.

१५९. परंतु हा देशी सस्थानांचा विचार एकीकडे ठेवू व इंग्रजी प्रजेची स्थिति पाहू. खुद्द इंग्रजांच्या देशांत उच्चनीच वर्ग असलेच पाहिजेत. त्या वर्गांमध्ये शेतकरी, मजूर वगैरे ज्या कनिष्ठ जाती असतील त्यांचे वेतन चरितार्थापुरतेच असायाने; त्या देशांतील दारिद्र्यास त्या कनिष्ठ जातींमध्ये आरंभ होतो. इंग्रजांच्या देशांत फाजील संपत्ति फार आहे व गुणमाहात्म्याचीही तेथे पूर्ण स्थापना झालेली आहे. हे त्यांनी संपादिलेल्या शाश्वत संपत्तीवरून सिद्ध होते. त्यामुळे धर्म, प्रेम व परोपकार यांचीं कार्ये कनिष्ठ वर्गास नित्य वर ओढून आणीत असावीं. आतां इंग्रजी अमलाखाली जी एतद्देशीय प्रजा आहे तिचेही उच्चनीच असे वर्ग आहेत. तुम्ही असे समजा कीं इकडील जो अगदीं वरिष्ठ वर्ग तो विलायतेतील अगदीं शेवटच्या वर्गाचे खाली जाऊन लागतो. ह्मणजे इंग्रजी बादशाही राज्यांतील सर्व वर्गांपैकीं अखेरच्या वर्गांत एतद्देशीयांचा समावेश होतो. राज्यकर्त्यांचा त्यांशीं जो संबंध आहे तो बहुतांशीं राजकीय व व्यापारी आहे. या सबधापासून प्रजा अवश्य निःसत्त्व होत गेली पाहिजे, कारण धर्मरीत्या उभयतामध्ये संबंध नाही, व प्रेम आणि परोपकार यांचा ओघ राज्यकर्त्यांच्या देशबांधवांच्या कनिष्ठतम वर्गापर्यंत पोचण्या इतकाही तो प्रबल नाही. तेव्हां बादशाही प्रजेच्या यादींतील या अखेरच्या वर्गास त्यापासून फारच सूक्ष्म लाभ होणार.

या सर्व गोष्टी लक्षांत आणिल्या असतां आमचे लोकांनीं चरितार्थाचे अगदीं कमी खर्चाचे मार्ग अंगीकारावे हेंच उचित दिसते. यासच लोक गतानुगतिकता ह्मणतात. कारण आमचे पूर्वजांनीं शाश्वत संपत्ति जोडण्याच्या कामीं भौतिक संपत्तीची उणीव आड येऊं नये ह्मणून शारीरिक सुखे अगदीं संपुष्टांत आणून ठेविली आहेत या गतानुगतिकतेनें वागून जे अवशिष्ट द्रव्य राहिल तेवढेच गुणोत्कर्षाच्या व धर्म-प्रेम-परोपकाराच्या कामीं येणारे आहेत. पूर्वजांस अनुसरण्याचा हाच गूढ हेतु आहे. जर हा हेतु सुटला, जर सात्त्विक वृत्तीस कमी महत्त्व देऊन आह्मी भौतिक संपत्तीच्या मार्गे लागलों तर अवश्य पतित होऊ. ही पतितता पहिल्याच पिढीस कदाचिद् दृष्टीस पडणार नाही; परंतु दोन चार पिढ्यांत चांगली स्पष्ट होईल.

या गोष्टीचा प्रत्यय पाहण्यास लांब जाण्याचें कारण नाहीं. स्वजातीचे निर्वध सोडून ज्यांच्या दोन चार पिढ्या गेल्या आहेत असे बरेच लोक इंग्रजी मुलखांत सांपडतील. त्यांची सांप्रतची व भावी स्थिति मनांत आणा; व श्रेष्ठता आणि बहुमान यांच्या संबंधानें त्यांची समाजांतील जागा ठरवा, ह्मणजे झालें.

भाग २७ वा.

सर्व महापुरुषांचें एक विशिष्ट लक्षण.

१६०. दिगंबरमहाराजांच्या अर्थशास्त्रविषयक विचारांचें मार्गें थोडें तात्पर्य दिलें. हे त्यांचे विचार ऐकत असतां माझे मनांत अनेक कल्पना उठत होत्या. त्यांच्या विचारसरणीवरून असे दिसत होतें कीं समाजांत आरंभीं जेव्हां कलाकौशल्य नसतें व शेतकऱ्यांच्या श्रमानेंच बहुतेक संपत्ति उत्पन्न होते, त्यावेळीं परमुलखांवर स्वाऱ्या करून लुटालूट करावी व स्वदेशांत बाहेरून संपत्ति आणून श्रीमत व्हावें, यांतच सर्व महत्त्वाकांक्षा खर्च होते, व शूर पुरुषांस देशांत विशेष महत्त्व येतें; शौर्यापुढें सर्व दुसरे गुण फिके पडतात. परंतु हा बाहेरून द्रव्य आणण्याचा मार्ग बदलतांच राजे व त्यांच्या पदरची सरदारमंडळी स्वतःचेच प्रजेस करांच्या रूपानें निःसत्त्व करण्यास आरंभ करितात. राज्याची व्यवस्था व संरक्षण करणारा एक वर्ग होतो, दुसरा वर्ग श्रम करून संपत्ति उत्पन्न करूं लागतो. या स्थितींत व्यापारास उत्तेजन येतें; कारण, संपत्तीचे उत्पादक सर्वत्र पसरलेले असतात, त्यांची निरनिराळ्या जातीची संपत्ति गोळा करून तिची अदलाबदल करणारांचें काम राज्यव्यवस्थेत फार महत्त्वाचें व आवश्यक होतें. राज्यव्यवस्थेत व्यापाऱ्यांचा वर्ग राजांचा साहाय्यकारी आहे, व त्यांचें विशेष प्रकारें संरक्षण करणें हें राजांचें कर्तव्य होतें. शूरांचा एक वर्ग, श्रम करणारांचा दुसरा वर्ग, तसाच हा लोभ्यांचा तिसरा वर्ग बनतो. शूर आणि लोभी या दोघांचाही बाकीच्या प्रजेशीं जो धर्माचे दृष्टीनें संबंध येतो, त्यानें प्रजा निःसत्त्व होत

जाते. अशा प्रसंगी गोळा झालेला पैसा पुनः प्रजेत वांटला जावा ह्मणून चवथा वर्ग उत्पन्न होतो. शूर व लोभी लोकांस खुष करून, किंवा त्यांमध्ये सद्वासना उत्पन्न करून, किंवा गुणप्रभावाने त्यांस चकित करून, किंवा अशाच दुसऱ्या अनेक उपायांनी त्यांची अंतःकरणे वेधून, त्यांकडे फाजील झालेला पैसा पुनः परत ओढावा, हे या चवथ्या वर्गाचे काम होय. या चवथ्या वर्गात धर्मवेत्ते, कवि, निरनिराळ्या प्रकारचे गुणिजन, वगैरे अनेकांचा संग्रह होतो. याप्रमाणे हा द्रव्याचा चक्राकार ओघ आहे रयतेकडून राजा व व्यापारी यांकडे, त्यांकडून गुणी पुरुषांकडे, त्यांकडून पुनः रयतेकडे, असा द्रव्याचा प्रवाह वाहत असतो. या चार वर्गांपैकी, किंवा चार वर्णांपैकी, गुणिजनांचा वर्ग फार महत्त्वाचा आहे, कारण तो एक कमी झाला असता दारिद्र्य व जुलूम यांची अवश्य उत्पत्ति होते. सांप्रतकाळी आमच्या देशाची पारतंत्र्यामुळे ही अशी स्थिति झाली आहे. कारण गुणांचा उत्कर्ष होण्यास मार्गच उरला नाही. आमच्या पारतंत्र्यास आरंभ होऊन आता हजार वर्षे होत आली या काळांत गुणांस उत्तेजन मिळाले नाही किंवा बहुमान मिळाला नाही. त्यामुळे सर्व गुण मार्गे पडत गेले, व त्याचा परिणाम धर्म, प्रेम आणि परोपकार हे उदारवृत्ताचे प्रकार कमी कमी होत चालले. हल्ली या सर्वांचे स्वरूप साहजिकपणेच अगदी सूक्ष्म होऊन गेले आहे.

१६१. गुणांचे काम शाश्वत संपत्ति उत्पन्न करण्याचे, असे दिगंबर महाराजांचे मत होते. सामान्य लोकांमध्ये कांहीं थोड्या व्यक्ति अशा असतात कीं एक किंवा अनेक गुण त्यांमध्ये थोड्या फार अंशाने अधिक उत्कर्ष पावतात किंवा पावण्यासारखे असतात. मनुष्यमात्र अवयवांनी सारखे आहेत, परंतु गुणांनी नाहीत. जितके जगांत व्यवहार चालत आहेत, तितक्यांस अनुसरून निरनिराळे गुण आहेत; ह्मणून गुणांची सख्या करितां येणार नाही. सामान्य लोक आपआपल्या चरितार्थासाठी जीं जीं कर्मे करितात तीं करण्याची अधिक चांगली तऱ्हा काढणें हे गुणांचे कार्य होय. ही नवी तऱ्हा निघाली कीं पूर्वीची मार्गे पडत; याप्रमाणे जी थोडी-फार सुधारणा होते तिचे नांव शाश्वत संपत्ति; कारण ती अन्नव-

स्वाप्रमाणें उपयोगानें नष्ट होत नाही. एवढ्याच अर्थानें तीस शा-
श्वत असें ह्मणायाचें. बुद्धि, कल्पना, चातुर्य, कौशल्य, दूर-
दृष्टि, वगैरे गुण इतरांपेक्षां श्रेष्ठ गणिले आहेत, कारण या गुणां-
च्या साहाय्यावांचून इतरांचा विकास होत नाही.

१६२. जेथें राज्यव्यवस्था चांगली असते, तेथें सामान्य मनु-
ष्याची प्राप्ति चरितार्थापुरती असावी, अधिक गुणी माणसाची अधिक
असावी, व गुणाच्या उत्तेजनार्थ कोणताही स्वर्च फार असें समजतां
कामां नये. अर्थशास्त्राचे माथ्यावर धर्मशास्त्राची जागा आहे, असें
महाराजांनीं ठरविलें. कारण शरीराहून जसें मन श्रेष्ठ आहे, हस्त-
कौशल्याहून जसें बुद्धिकौशल्य श्रेष्ठ आहे, तसेंच, संपत्तीचा व्यापारी
दृष्टीनें विचार करणाऱ्या शास्त्राहून, मनुष्याच्या अंतरात्म्याच्या सर्व
उदात्तवृत्ति समाधान पावण्या या दृष्टीनें विचार करणारे शास्त्र अ-
वश्य श्रेष्ठ असलें पाहिजे. लोकांकडून त्यांची संपत्ति कोणकोणत्या
युक्तीनें काढून घ्यावी हा विचार मनास निसर्गतः हीन वाटतो;
संचित संपत्ति कोणकोणत्या रीतीनें लोकांत पसरून त्यांचा संतोष
करावा हा विचार निसर्गत. मनास श्रेष्ठ वाटतो. ही जर अंतरात्म्या-
ची निर्विवाद साक्ष आहे, तर व्यापाराहून परोपकार, अर्थशास्त्रा-
हून धर्मशास्त्र अवश्यमेव श्रेष्ठ ठरतें. परंतु पहिलें दुसन्याचें साधन
आहे ह्मणून अर्थशास्त्राचे माथ्यावर धर्मशास्त्राची जी महाराजांनीं
स्थापना केली ती मला योग्य दिसली. राजस गुणी शास्त्राचें पर्यव-
सान सात्त्विक गुणी शास्त्रानें न्हावें, हेंच उचित आहे.

१६३. परंतु त्यांच्या उपपत्तींचा विचार एकीकडे ठेवून मी
जेव्हां त्यांच्या सिद्धांताचा विचार करूं लागलों, तेव्हां निराशेनें
माझे मन अत्यंत व्यग्र झालें. इंग्रजी बादशाही प्रजेचें आह्मी केवळ
शेंपूट आहों ही गोष्ट मान्य केली पाहिजे. या स्थितींत आमच्या
गुणकर्मांनीं आह्मांस श्रेष्ठता किंवा बहुमान मिळणें नाही, हेंही सत्य
आहे. आमच्या सर्व श्रमांनीं आह्मांस सरासरी चरितार्थ चालवितां
आला ह्मणजे आह्मी मिळविली, ही गोष्ट प्रत्यक्षच अनुभवास येत
आहे. तेव्हां या स्थितीतून वर डोकें काढण्यास मार्गच नाही असें
ह्मणावें लागतें. दिगंबरमहाराजांचें ह्मणणें कीं या स्थितीस उचित

वर्तन हाटलें ह्मणजे प्रपंचांत सभ्यता व सद्भिर्बुद्धि कायम राहिल इ-
तक्या बेतानें कमींत कमी खर्चानें आह्मी वागलें पाहिजे. सर्व चैन,
सर्व डौल, सर्व व्यसनं सोडून दिलीं पाहिजेत. शरीराचें उत्तम प्रकारें
जतन करण्यास व मनाची प्रसन्नता राखण्यास या देशांत फार
कमी खर्च लागतो; या कामीं पूर्वजांनीं घालून दिलेला कित्ता गिर-
विला पाहिजे. शारीरिक सुखांस वश होऊन जर अंतरात्म्याची हानि क-
रून ध्यावयाची नसेल, तर आपल्या अल्प प्राप्तीचाही एक अल्पांश
विशेष उपयोगाकरितां राखून ठेविला पाहिजे. तो विशेष उपयोग
गुणांच्या उत्कर्षाचा होय. कुटुंबांत, ज्ञातींत, देशबधूत जे गुण उ-
त्कर्षास आणाव्याचे त्यांच्या उत्तेजनार्थ सर्वांचीच यथाशक्ति मदत
पाहिजे. आमच्या बुद्धींत अत्यंत व्यापारदृष्टि शिरली आहे, तिचा
थोडा तरी विघात केला पाहिजे. धर्म, प्रेम आणि परोपकार यांची
अंतर्दुर्मी पुनःपुनः स्फूर्ति होऊन उपयोग काय ? तिचें प्रत्यक्ष कृ-
त्यांनीं समाधान केलें पाहिजे. हें वरिष्ठ सुख संपादण्याकरितां कां-
हीं कनिष्ठ सुखें सोडून दिलीं पाहिजेत.

१६४. या गोष्टीचें स्पष्टीकरण करीत असतां महाराजांनीं जें
विवेचन केलें तें येथें थोडक्यांत सांगण्यासारखें आहे. ते ह्मणाले:-
“अलीकडे परधर्मीयांच्या सहवासामुळे धर्मास जी ग्लानि आली
आहे, तीमुळे आपल्या लोकांच्या आत्म्यावर मोह-प्रमादांचा कलंक
चढत आहे व तो दूर करण्याचें विद्वानांसही धैर्य होत नाहीं. कार-
ण, तो कलंक दूर होतांच इतरांच्या दुःखानें स्वतःच्या सुखाचा त-
त्काळ विरस होतो. आमच्या लोकांनीं आपली कल्पनाशक्तिही त-
शीच मारून टाकण्याचा प्रयत्न चालविला आहे; कारण कल्पना
ह्मणजे आत्म्याची अंतर्गत दृष्टि होय; व ती दूर फेंकल्यास परदुःख
आत्म्यास तत्काळ जाणवतें.

“ज्याचा आत्मा निर्मळ आहे व कल्पना तीव्र आहे, त्यावरील
धर्मप्रेरणांचा अंमल कधींच कमी व्हावयाचा नाहीं. आपण सुग्रास
भोजन जेवीत असतां दाराशीं भुकेल्या भिकाऱ्याची घासभर अन्ना-
करितां दीनवाणी किंचाळी ऐकिली तर आपलें मन विव्हळून जातें.
भिकारी डोळ्यांसमोर नसला तथापि कल्पनेनें त्याची प्रतिमा मनांत

उभी राहते. आपला आत्मा त्या प्रतिमेंत शिरून स्वतः भुकेच्या ती-
व्र वेदना अनुभवू लागतो. मग तोंडांतील घास गोड लागत नाही.
'या भुकेल्याचें दुःख यथाशक्ति अवश्य निवारण करीन' अशी
आत्म्याची जेव्हां स्वतःशीं प्रतिज्ञा होते तेव्हां त्यास समाधान वाट-
तें, व तो पूर्व स्थितीवर येतो. जेव्हां जेव्हां परदुःखाची कल्पना म-
नांत येते, तेव्हां तेव्हां दुसऱ्यांशीं आपलें कांहींसे तादात्म्य होतें; व
स्वतः तें दुःख अनुभवून त्याच्या निवारणाची आपण प्रतिज्ञा करि-
तों. या आत्मकृत प्रतिज्ञांमध्ये सर्व परोपकाराचें मूळ आहे. या प्र-
तिज्ञांचें पालन केल्यावांचून चालत नाही. त्याचा भग केल्यास स-
त्याचा अपमान केला, अतर्यामास कलक लाविला, आपण आ-
पली थोरवी घालविली, पतित झालों, असें मनांत येऊन मोठें दुःख
होतें. उलट, प्रतिज्ञांचें यथावत् पालन केल्यास चिरकाल सुख होतें.

दुसऱ्यांचें सुख व संतोष पाहून तादात्म्यामुळे स्वतःस तसाच-
आनंद होतो. अशा या मानसिक सुखाकरितां व मानसिक दुःखाच्या
निवारणाकरितां प्रसर्गी शारीरिक सुखांची पर्वा सोडावी लागते. आ-
त्म्यावरचें मोहपटल जितकें दूर होतें व कल्पना जितकी तीव्र होते,
तितकी इतरांशीं तादात्म्य करण्याची शक्ति वाढते. अत्यंत निर्मळ
आत्म्याचे पुरुष या रीतीनें सर्वभूतांशीं तादात्म्य करूं शकतात.
त्यांस दुसऱ्यांचीं सुखदुःखें स्वतः अनुभवितां येतात, एवढेंच नव्हे,
तर तीं सुखदुःखें इतक्या स्पष्टपणें व मार्मिकपणें वर्णन करितां ये-
तात कीं सर्व श्रोत्यांस त्यांचा अनुभव येऊ लागतो. श्रोत्यांच्या
आत्म्यांवरील मोहपटल दूर होतें, ते आत्मे पवित्र आणि प्रकाशित
होतात, त्यांस ज्ञानदृष्टि येते; ते ते सुविचार अंतःकरणांत भरतात
व त्या महापुरुषांस अनुसरावें अशी प्रबळ इच्छा उत्पन्न होते अ-
से महापुरुष धर्मसंस्थापक होतात. धर्माची हानि झाली असतां
असे महापुरुष त्याची पुनः उन्नति करितात. तुकाराम, आदिक-
रून साधूंनीं जें सतांचें माहात्म्य वर्णन केलें आहे तें अशा महापु-
रुषाचें होय--

नलगे मुक्ति-धन-संपदा । संतसंग देई सदा ॥

अंतरीं निर्मळ, वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ॥

आत्म्यामध्ये जी ही तादात्म्यशक्ति आहे, तीमुळेच ऋषिवर्यांनी आत्मा हा ईश्वरी अंश मानिला आहे. हा आत्मा जितका निष्कलंक करावा तितकी त्यामध्ये कालस्थलमानानें उचित धर्मप्रेरणा अवश्य होत जाते. अत्यंत निर्मळ आत्म्याच्या पुरुषांकडे लोकनायकत्व येते. 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' या उक्तीचा तत्त्वदृष्ट्या हाच अर्थ आहे. 'आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति' हे महापुरुषाचें लक्षण जगांतील सर्व धर्मप्रवर्तकांस लागू पडण्यासारखें आहे.

मनुष्यप्राण्यांत आणि इतर प्राण्यांत जो भेद आहे तो या तादात्म्यशक्तीचा होय. पशूमध्ये सौंदर्य जाणण्याची शक्ति आहे, सुगंध ओळखण्याची शक्ति आहे, त्यांस सुरुचि कळते, सुखस्पर्श अनुभवितां येतो. ज्ञानेंद्रियांनी किंवा कर्मेन्द्रियांनी मनुष्यापेक्षां पशु फारसे कमी नाहींत. कांहीं प्रकारची राज्यव्यवस्थाही त्यांमध्ये आहे व व्यापाराची त्यांस आवश्यकता उत्पन्न झाल्यास ते अल्पांशानें तरी तो करू शकतील. परंतु त्यांवर मनुष्याचें जें निर्विवाद वर्चस्व आहे, तें तादात्म्यशक्तीमुळे आहे. इंद्रियांनी यथेष्ट विषयोपभोग घेणें, राज्यव्यवस्था सुरेख मांडणें, व्यापार चढाओढीनें करणें, एवढ्यानें मनुष्याच्या सर्व गुणांचें सार्थक्य होत नाहीं. त्यानें आत्मा निर्मळ करून व कल्पना तीव्र करून, सत्यप्रतिज्ञा राहण्याच्या निश्चयानें परोपकारास प्रवृत्त होणें, यांतच त्याची थोरवी आहे. तो पशूहून निःसंशयपणें श्रेष्ठ आहे असें सिद्ध होण्यास हे गुण त्यानें अवश्य प्रकट केले पाहिजेत. "

१६५. आपल्या कुटुंबाची, जातीची व राष्ट्राची आपत्ति जाणून सर्वांनी या देशाच्या हवेस योग्य असें साधें आयुष्य घालवावें व चरितार्थ थोडक्यांत भागवून जो थोडा फार संचय होईल त्यानें गुणांच्या उत्कर्षास मदत करावी, शाश्वत संपत्तीचे उत्पादनास साहाय्य करावें, असा महाराजांचा उपदेश आहे. चैन करणें हा कनिष्ठ धर्म किंवा पशुधर्म होय. आत्मा मोहपटलानें व्याप्त झाल्याचें हे लक्षण होय. नाहींतर, देशास सर्वत्र दैन्य आलें असतां कोणास आप-

ली चैन असमाधानकारक होणार नाही ? ' यथाशक्ति बांधवांच्या विपत्तीचें निवारण करीन ' अशी प्रतिज्ञा केल्यावांचून कोण राहील ? देशांत गुणांचा उत्कर्ष व्हावा ह्मणून, बंधुप्रेमानें किंवा निवळ परोपकारबुद्धीनें देशी कपडे वापरायाचें, देशी माल खरेदी करायाचा, देशी कौशल्यास उत्तेजन द्यावयाचें, देशबांधवांनीं बुद्धिपरिश्रमानें निर्मिलेल्या काव्यादि ग्रंथांचा आदर करायाचा, राष्ट्रीय धर्मास सद्धर्माचें स्वरूप द्यावयाचें, इत्यादि प्रकारचे निश्चय किंवा प्रतिज्ञा करणें हें सर्व निर्मळ अंतःकरणाचे पुरुषांस अवश्य वाटलें पाहिजे.

आपलें अंतःकरण निर्मळ असतें तेव्हां आपल्या वासनांचें आपण संशोधन करावें असा महाराजांचा मला शेवटचा उपदेश होता. कांहीं गोष्टी मनास स्वभावतः रुचतात, कांहीं विचार आपोआप ग्राह्य होतात, किंवा कांहीं कर्मांकडे साहजिक प्रवृत्ति असते. याप्रमाणें ज्या गोष्टींकडे आपले मनाचा निसर्गतः कल असतो, त्या गोष्टी स्वहिताच्या आहेत असें समजावें पूर्वसंस्कारांनीं त्यांची प्रेरणा होत असते. त्यांचा त्याग करण्याचें आपणांस अवश्य वाटूं लागल्यास, तसें एकाएकी करूं नये; आपल्या एकट्याच्या विचारावर अवलंबून राहू नये; फार दूरवर विचार करावा; फार दूरचेही परिणाम ध्यानांत आणावे. असें केल्यास त्या गोष्टींचा त्याग करण्याचा प्रसंग बहुधा यावयाचा नाही. त्यांपासून एका नाहीतर दुसऱ्या दिशेनें महत्त्वाचे फायदे आहेत असें दिसून येईल.

भाग २८ वा.

जातिभेदाच्या शाश्वतीचीं चिन्हे.

१६६. दिगंबर महाराजांनीं धर्म-प्रेम-परोपकार यांविषयीं जें विवेचन केलें त्याचा मी एकांतांत विचार करीत असतां सदानंदस्वामींच्या मतांची मला आठवण झाली व ख्रिस्ती लोकांविषयीं त्यावेळीं जें फार वाईट मत झालें होतें तें आतां बरेच बदलून गेलें. ख्रिस्ता-

मध्ये तादात्म्यशक्ति फार मोठी होती व तो महापुरुष होता असें मला दिसून आले. 'अंतरीं निर्मळ, वाचेचा रसाळ' असा तो धर्म-श्रेष्ठ संत होऊन गेला हे, त्यानें जीं धर्मतत्त्वे घालून दिलीं व लोकांकडून त्यांचें जें ग्रहण करविलें, त्यावरूनच स्पष्ट होतें. परंतु ख्रिस्त-प्रणीत धर्म अस्थानीं पेरला गेला हे मान्य केलेंच पाहिजे. ज्या लोकांत त्याचा प्रसार झाला ते पुढें कित्येक शतकेपर्यंत लुटालुटीच्या स्थितींत होते. ख्रिस्ती लोकांचें अमेरिकेंतील आरंभीचें वर्तन या गोष्टीची साक्ष देतें. ख्रिस्ती लोकांची ही लुटालुटीची स्थिति अद्यापिहि पुरतीशी गेली नाहीं, तथापि गेल्या शतकांत त्यांस व्यापार्यांची स्थिति हळूहळू येत चालली. लुटालुटींत जसा त्यांनीं कहर करून दिला, तसा व्यापारांतही कहर मांडिला, व मनुष्यप्राण्यांचा व्यापारही पूर्णत्वास नेला.

ख्रिस्तीधर्माचें बीज पेरल्यापासून संबंध अठरा शतके गेल्यावर पुढें त्यास पहिला परोपकाराचा अकुर फुटला, व ख्रिस्ती-लोकांस परकीयांशीं तादात्म्य करण्याची शक्ति येत चालली. तीमुळे साम्य व बहुता यांची त्यांमध्ये प्रथम स्फूर्ति झाली. पुढें ती अल्पां-शानें तरी परराष्ट्रीयांस लागू करावी असें त्यांस वाटूं लागलें व शुद्ध व्यापारदृष्टि कमी पडली. त्यामुळे त्यांनीं सिध्दी लोकांस अत्यंत क्रूर अशा दास्यांतून सोडविण्याचा प्रयत्न केला. तसेंच पशुहत्येंत फाजील क्रौर्य नसावें, असें त्यांस वाटूं लागलें. व कोणी कोणी खाण्याकरितां पशूंचा वध करणें हे नापसंत करून धान्याहारी बनत चालले. हे तादात्म्याचें तत्त्व दिवसानुदिवस युरोपांत अधिकाधिक जोरावत आहे, व त्यावरून ख्रिस्ताचे धर्मास एक एक नवा अंकुर फुटत आहे असें सिद्ध होतें. ख्रिस्ती समाजाची हल्लींची स्थिति पाहिल्यास कांहीं मोठ्या घडामोडींचीं चिन्हे दिसत आहेत. इकडे ख्रिस्ती मजूर, कारागीर, वगैरेंस आपण व्यापार्यांचे दास बनलों आहों,—आपण मनुष्यरूपी यंत्रें बनलों आहों,—असें वाटून असमाधान वाटूं लागलें आहे. तिकडे सरदार, व्यापारी, वगैरे वरिष्ठ वर्गास तादात्म्यशक्तीनें गरीबांची अनुकंपा येऊ लागली आहे. गरीबांस फुकट विद्या द्यावी, त्यांस चांगलीं घरे बांधून द्यावी, त्यांचें रोजचें कारखान्यांतील काम

कमी करावें, त्यांमधील पशुता कमी करण्याकरितां धार्मिकतेचें माहात्म्य नित्य नित्य त्यांस सांगत रहावें, त्यांच्या गुणांचा उत्कर्ष होईल असें जें शक्य असेल तें करावें, इत्यादि परोपकाराच्या वासना उत्पन्न होऊन वरिष्ठ वर्ग हल्लीं त्या खटपटींत आहेत. सरकार व सुसपन्न लोक आपापल्या अनुकूलतेप्रमाणें कनिष्ठ वर्गांस वर ओढण्याकरितां पुष्कळ खर्च करीत आहेत. परंतु त्यांची दृष्टि स्वर्ग गीयांच्या पलीकडे अद्यापि जात नाही, हीच मोठ्या दुःखाची गोष्ट जाळे. तथापि धर्मप्रेम-परोपकार यांच्या उदयास जो आतां आरंभ झाल्य आहे, तो कदापि थांबणार नाही व कालांतरानें त्याचा ओघ एतद्देशीय प्रजेपर्यंत येऊन पोहोचेल असा संभव आहे. या संभवावरच तूर्त आह्मी आपल्या सर्व राजकीय उन्नतीच्या आशा ठेवून, तो शुभकाल येईपर्यंत स्वतःचें सरक्षण करून घेतलें पाहिजे. स्वतःच राष्ट्रीय गुणोत्कर्षास झटलें पाहिजे, व आमचें दारिद्र्य आह्मांस आड आलें, तथापि त्यांतूनच काटकसरीने उन्नतीचा रस्ता काढिला पाहिजे.

१६७. वर सांगितल्या प्रकारचे विचार जेव्हां माझे मनांत येऊं लागले त्यावेळीं पूर्वीच्या कित्येक कल्पना बदलून गेल्या. तादात्म्य-शक्तीचा आमचे लोकांवर फार दिवस अंमल वसल्यानें आमच्यांतील कांहीं गुणांचा लोप झाला आहे व तो दुर्निवार आहे असें मला वाटू लागलें. आमची अंतःकरणे कोमल झालेली आहेत. त्यामुळे जेथे कडकपणा व निर्धार आवश्यक असतो, तेथे आमचे लोक कमी पडतात. न्याय देतांना अंतःकरणांत दयेचा अवतार होतो कोणी अपकृत्य करूं लागल्यास तो कोणत्या आपत्तीमुळे कुमार्गास लागला असावा हें जाणून आह्मी क्षमाशील होतो. व्यापार आरंभिला तरी आह्मी पूर्णपणें लोभाचे स्वाधीन होत नाही. द्रव्यप्राप्तीची उत्कट इच्छा आमचे मनांत सर्वकाल नांदत नाही. व्यवहारांत जेथे क्रोधावेशानें कोणतीही गोष्ट साध्य करून घ्यावयाची तेथे आह्मांस आमची शांतवृत्ति आवरून धरिते याप्रमाणें अनेक उदाहरणे देतां येतील. सत्याचाही अर्थ याच कारणानें आमच्या मनांतून बदलून गेला आहे 'यल्लोकहितमत्यंतं तत्सत्यमिति धारणा ।' ही सत्याची व्याख्या, न कळत, आह्मी स्वीकारिली आहे.

सत्यपालन लोकहितार्थ आहे; जर सत्यानेच लोकहिताचा नाश होतोसा दिसला तर सत्याचाही त्याग करण्याची आह्मांस बुद्धि होते. आपल्या सत्यवचनामुळे ज्याची हानि होणार त्याशी आह्मी तन्मय होऊन जातो; मग सत्याचा पाडाव होतो. याप्रमाणे हें जें अंतःकरणाचें कोमलत्व तो तादात्म्यशक्तीचा परिणाम आहे. राजकीय कामात ही कोमलता घातक आहे असें इंग्रजाचें मत आहे; तें खरें मानावें कीं लोक हा निराळा विचार आहे; परंतु तें खरें असल्यास आह्मां मोठा दोष आहे असें कबूल केलें पाहिजे. या ठिकाणीं अंतःकरणाची प्रेरणा व व्यावहारिक कर्तव्यता यांत विरोध आहे, तेव्हां कोणास अनुसरावें हा प्रश्न आलाच.

१६८. परंतु ख्रिस्ती लोकांत देखील अशीच अंतःकरणाची कोमलता उत्पन्न होऊं लागली आहे. ख्रिस्ती धर्माचीं मूलतत्त्वे त्यांमध्ये जसजशीं पसरतील, तसतसा हा परिणाम घडलाच पाहिजे. ख्रिस्तानें व्यापारबुद्धि व धनसंचय यांचा अगदीं निषेध केला. त्यानें दया, क्षमा, शांति, ह्याच गुणांची अत्यंत प्रशंसा केली. व्यापाराचे माथ्यावर ख्रिस्ताच्या तात्त्विक धर्माची हल्ली स्थापना होत आहे. तीवरून असें दिसतें कीं अंतःकरणाची कोमलता हा गुण मानवी उत्क्रांतीत मागाहून येणारा आहे. या गुणाच्या प्रादुर्भावानें आवेश, निर्धार, कडकपणा वगैरे लुटालुटीच्या व व्यापाराच्या स्थितीतील गुणांचें अवश्य रूपांतर होणार. सारांश आह्मी ज्या स्थितीत आहों त्याच स्थितीत ख्रिस्ती लोकही येत आहेत अशी स्पष्ट चिन्हे दिसूं लागली आहेत, व किती काळानें त्यांस ही स्थिति पूर्णत्वानें येईल एवढाच प्रश्न उरला आहे.

१६९. जेव्हां मनुष्यास तादात्म्यशक्ति येते तेव्हां दुसऱ्याचीं जशीं सुखें दिसतात तशीं त्याचीं दुःखेंही दिसतात. जेव्हा रंक राजाचें वैभव पाहतो, तेव्हा त्यास राजासारखा कोणी सुखी नसेल असें वाटतें, कारण त्यास राजाचें अंतर्ग्राम दिसत नाहीं. जेव्हा राजा रंकाची गाढ निद्रा पाहून चकित होतो, तेव्हा त्यास हें रंकाचें सुख आपणांस नाहीं असें वाटतें, कारण रंकाचें अंतःकरण त्यास दिसत नाहीं. परंतु जेव्हां भिन्नवर्गांस परस्पराशीं तादात्म्य

करितां येतें, तेव्हां, मी अमक्या वर्गांत जन्मलों ह्मणून अधिक सुखी किंवा दुःखी आहे, असें वाटेनासें होतें, याचें कारण उघडच आहे. पोषाख, घरदार व बाह्यस्थिति हीं चांगलींवाईट असतील त्याप्रमाणें तीं सुखदुःखांस कारण होतात हें खरें, परंतु त्यांशिवाय मनुष्यास आत्मा, अंतःकरण आणि कल्पना हीं आहेत; व त्यांची स्थिति जशी चांगलीवाईट असेल तशी तींही सुखदुःखांस कारण होतात. सुखदुःखांवर अतःस्थितीचा जेवढा मोठा परिणाम आहे तेवढा बाह्यस्थितीचा नाही. बाह्यसुखें अनुभविण्यास अंतःस्थिति संतोषमय पाहिजे, ती तशी नसेल तर बाह्यस्थितीचा विरस होतो. बाहेरील डामडौलांत वर्गावर्गामध्ये कितीही अंतर असलें तथापि अंतःस्थितींत सर्वांची बराबरी आहे; व सुखदुःखांचा अनुभव घेण्याची पात्रता सर्वांचे अंगी सारखी आहे. तेव्हा समाजांत वर्ग किंवा जाति असल्या तथापि वर्गांची अतःस्थिति कलुषित होण्यास कारण नसल्यास सर्वास सारखा सुखानुभव घेतां येतो.

१७०. आपण मनुष्यस्थितीत आहों ह्मणून आपणांवर अनेक दुःखप्रसंग येतात; केवळ आपल्या पोषाखामुळे किंवा बाह्यस्थितीमुळे येणारे दुःखप्रसंग फार थोडे आहेत. रोगराई, शारीरिक व्यंगें व दुःस्थिति, हीं कोणास वांटलेलीं नाहीत. मद, मोह, दुराशा व मानसिक दुःस्थिति, हींही कोणास वांटलेलीं नाहीत. सर्व वर्गांत तीं आहेत व केवळ वर्गांतर केल्यानें तीं नाहीशीं होणारीं नाहीत. समाज व्यवस्थित राहण्यास सर्वच वर्गांची त्यास जरूर आहे व कोणताही वर्ग नाहीसा होऊ शकत नाही. श्रीमंतांवांचून जग चालायाचें नाही, गरीबांवांचून तें चालायाचें नाही. शारीरिक श्रम करणारे पाहिजेत, मानसिक श्रम करणारेही पाहिजेत. शूर व धीर लोकांची जशी जरूरी आहे, तशी शांत व ज्ञानी लोकांचीही आहे. समाजांत ज्या ज्या गुणांविषयी साहजिक गौरव वाटतें ते सर्व गुण समाजाचे उत्कर्षकारक आहेत. त्या गुणांच्या भिन्नत्वामुळे व तन्मूलक भिन्न कर्मांमुळे समाजाचें अवश्य वर्गीकरण झालें पाहिजे. जोंवर कोणत्याही वर्गांत आनुवंशिक पूर्वसंस्कारांमुळे तेच तेच विशिष्ट गुण प्रकटपणें उत्पन्न होतात, तोंवर वर्गांतर करणें फायद्याचें नाही; ते व-

हुधा हानिकारक व्हावयाचें. ख्रिस्ती लोकांमध्ये ज्या काळीं तादात्म्यशक्ति सर्वत्र उत्पन्न होईल व तिजमुळे व्यापारी प्रेरणा गौण होऊन धर्मप्रेमपरोपकाराचें नातें सर्व वर्गांत उत्पन्न होईल, त्याकाळीं वर्गांतर करण्याची महत्त्वाकांक्षा जाऊन त्यांमध्येही वर्गभेदास कायमचें स्वरूप येण्याचा संभव आहे. सारांश ज्या राष्ट्रांमध्ये परमार्थ-बुद्धि व सात्त्विक वृत्ति वाढली तें राष्ट्र वर्गभेदास योग्य झालें असें समजावें. कारण त्या स्थितींत वर्गभेदाचे सर्व दोष नाहीसे होतात; व गुणोत्कर्षाच्या द्वारे समाजाचें हित साधण्यास वर्गभेदही उपयोगी पडतो.

जातिभेदाचा व धर्माचा सवध वास्तविक पहातां कायमचा नाही. जातिभेदानें व्यवहारांत जे निर्वध उत्पन्न होतात ते सभ्यता व सद्भिरुचि यांच्या प्रेरणेनें पुष्कळ अशीं उत्पन्न होतात. स्पर्श, सहभोजन व शरीरसंबंध या तिहींविषयीं कायते जातिभेदाचे निर्वध आहेत असें ह्मटल्यास चालेल; व सर्वांची समान सात्त्विकवृत्ति झाल्याखेरीज ते दूर होणार नाहीत.

अगदीं वरिष्ठ जाति आपल्या श्रेष्ठ सात्त्विक वृत्तीमुळे कनिष्ठ जातींपासून दूर राहतात यांत नवल नाही. सर्व धर्मांतील उच्च जातींत हीन जातींचा स्पर्श टाळण्याची इच्छा उत्पन्न होते व आचरणांतही ती स्पष्ट होते, इतकेंच कीं, ती धर्ममूलक नाही, केवळ व्यावहारिक आहे. ही साहजिक इच्छा परोपकाराच्या आड न यावी, एवढा निश्चय असल्यास तीपासून दुष्परिणाम होत नाहीत.

सहभोजन हें निकट सहवासाचें फळ आहे. त्यात परोपकाराचा भाग नाही व तें समान सात्त्विक वृत्तीच्या माणसांमध्ये झालें तरच आनंददायक होण्याचा संभव आहे.

परंतु शरीरसंबंधाचे नियम, स्पर्श व सहभोजनाच्या नियमाहून, फार कडक आहेत. कारण, पूर्वसस्कारांची संततींत उत्पत्ति व्हावी हा उत्तम विवाहसंबंधाचा मूळ उद्देश आहे. वधू आणि वर केवळ सजातीय असून भागत नाही; सारख्या सात्त्विकतेचे असणें इष्ट आहे. परंतु विवाहसंबंधीं विचारात याही पलीकडे जाऊन, दोन्ही

कुटुंबांची समान उत्क्रांति पाहिल्यास तें अत्यंत श्रेयस्कर होणार आहे. साहजिक सद्दासना उत्क्रांतिमूलक असतात, तेव्हा विवाह-संबंधांत वधूवरांची प्रत्यक्ष योग्यता पाहिल्यानंतर त्यांची समान उत्क्रांति, म्हणजे जातकुळी, पाहणें अवश्य होतें.

सर्व जातींत व सर्व कुटुंबांत, एका नाहीं तर दुसऱ्या पिढींत, विशेष गुणांचे किंवा बुद्धीचे पुरुष उत्पन्न होतात. ते स्वतःच्या श्रेष्ठ-तेने इतर सर्व व्यक्तींस मार्गें टाकू शकतील. परंतु हा प्रभाव त्या व्यक्तींपुरताच दृष्टोत्पत्तीस येतो; तो कायमचा नव्हे. ज्या कुटुंबांत दरपिढीस सरासरी सारख्या प्रभावाच पुरुष उत्पन्न होतात तीं कुटुंबे सारख्या उत्क्रांतीचीं होत. त्यांमध्ये शरीरसंबंध व्हावा हेंच उचित आहे.

याप्रमाणें जातिभेदासंबंधानें माझ्या मनांत आतां कांहीं नव्याच कल्पना भरल्या. जातिभेदास या देशांत हल्लीं जें स्वरूप आलेलें आहे, तें शास्त्रकारांनीं आणिलेलें नाहीं, राज्यव्यवस्थेनें आलेलें नाहीं; तें अपकारक नाहीं व तें नष्ट होण्यांत काहीं फायदा नाहीं. परधर्मीयांसही तें क्रमानें येण्याचा संभव आहे. आमची सामाजिक उत्क्रांति होऊं लागल्यास आतां पांचसात हजार वर्षे होऊन गेलीं आहेत. हल्लींच्या युरोपीय राष्ट्रांमध्ये ती होऊं लागून कायतीं एक दोन हजार वर्षे झालीं आहेत. यामुळे ते आमच्या मार्गे आहेत. परंतु तेही उत्क्रांतीच्या प्रवाहांत सांपडले असून आमच्याच दिशेस वेगानें येत आहेत.

हे असे सिद्धांत आतां माझ्या मनांत भरत चालले व त्यांचें मलाच आश्चर्य वाटूं लागलें. ते इतके चमत्कारिक आहेत कीं मीही त्यांविषयीं अश्रद्ध व्हावें व पुनः त्यांचें परीक्षण करूं लागावें. परंतु त्या परीक्षणानंतर ते अधिकच सवल दिसूं लागावे. जातिभेदाचें महत्त्व केवढें मोठें आहे हें दिवसेंदिवस माझ्या मनास अधिक स्पष्ट होऊं लागलें. जगांतील इतर सर्व प्रवळ धर्मांहून हिंदुधर्म ज्या एका लक्षणानें ओळखला जातो, तें लक्षण हें कीं हिंदुधर्मांत जातिभेद ही एक विशेष संस्था आहे; ती दुसऱ्या धर्मांत नाहीं. जातिभेदांतच

हिंदुधर्माचें बळ आणि रहस्य आहे. जातिभेद मोडल्यास अवशिष्ट राहिलेल्या हिंदुधर्माचें बौद्ध किंवा ख्रिस्तीधर्मांत तेव्हाच रूपांतर होऊन जाईल, व तत्त्वतः हिंदुधर्म नष्ट होईल. यावरून असें सिद्ध होते कीं जातिभेदाची शाश्वती ह्मणजेच हिंदुधर्माची शाश्वती होय. कितीही राज्यक्रांत्यां आणि धर्मक्रांत्या झाल्या तरी जातिभेदाच्या किंवा हिंदुधर्माच्या शाश्वतीस धक्का लागणार नाही असें सदानंदस्वामी, दिगंबरमहाराज व इतर अनेक धर्माभिमानी हिंदूंचें ठाम मत होतें. ह्मणूनच ते त्यास सनातन आर्यधर्म अशी संज्ञा देतात.

वास्तविक पहातां, भिन्न भिन्न कारणांनीं समाजांत वर्ग उत्पन्न होणें हें तर अनिवार्य आहे. अशा वर्गोत्पत्तीस वर्णभेद, वर्गभेद किंवा जातिभेद कोणतीही संज्ञा दिली तरी चालेल. या वर्गोत्पत्तीबद्दल वाद नाही; वर्गांतर करण्याच्या प्रतिबंधांबद्दल कायतो वाद आहे. कनिष्ठ जातींस वरिष्ठ जातींत शिरण्याचे मार्ग उत्पन्न झाले ह्मणजे जातिभेद मोडलाच समजायाचा; निदान त्याचें उग्र स्वरूप गेलें. परधर्मीयांस व सुधारकांस ही सुधारणा पाहिजे आहे. इच्या उलट सुधारणा ह्मणजे वरिष्ठ वर्गांनीं कनिष्ठ वर्गांत शिरण्याची होय. ती करण्याचे मार्ग धर्मांत सांगितले आहेतच व त्यांपैकीं शूद्रांशीं विवाहसंबंध करणें हा एक अगदीं सोपासा आहे. आतां तूत जो प्रश्न आहे तो हा कीं, पहिली ती सुधारणा होऊन जातिभेद मोडण्याचा संभव आहे, कीं दुसरी ही उलट सुधारणा होऊन तो मोडण्याचा संभव आहे ?

पुराणकाळापासून आतांपर्यंत एक वेदाध्ययन खेरीज करून बाकी सर्व संस्कृत ग्रंथांचें अध्ययन करण्याची मोकळीक शूद्रांस व ब्राह्मणांस सारखीच प्राप्त झालेली होती. परंतु थोडे वैदिक ब्राह्मण व शास्त्री खेरीज करून, बाकी राहिलेल्या मोठ्या ब्राह्मणसमाजाची जिज्ञासा पूर्वीपासूनच फार आकुंचित होऊन गेलेली दिसते, तेव्हां तशीच शूद्रांचीही जिज्ञासा आकुंचित झाल्याचें नवल नाही. बहुतेक गृहस्थ ब्राह्मणांस जसें कारकुनीपेशां फारसें अधिक ज्ञान पूर्वी नव्हतें, तसेंच ते शूद्रांसही नव्हतें. जे थोडे प्रबळ जिज्ञासेचे पुरुष ब्राह्मण गृहस्थांच्या किंवा अन्य जातीय गृहस्थांच्या कुळांत उत्पन्न झाले, ते

कवि, साधुसंत, वगैरे झाले; त्यांची संख्या ब्राह्मणांत अधिक व कुण-
ब्यांत कमी असें दिसत नाही. परंतु विद्या आणि परमार्थ हे दोन
धंदे बगळले असतां, बाकी सर्व कामांत ब्राह्मण लोक आपल्या
सार्विक वृत्तीमुळे शूद्रांच्या मार्गे राहिले; इतर जाति आपल्या
राजस गुणांमुळे त्यांच्या पुढें गेल्या; व्यवहारमार्गांत ब्राह्मणांनीं आ-
पली उन्नति इतर जातींच्या प्रसिद्ध पुरुषांइतकी करून घेतली नाही.
शूद्रांनीं राज्यपदें कमावलीं; ब्राह्मणांनीं डळमळीत व अशाश्वत अशा
मन्त्रिपदापलीकडे आपली महत्त्वाकांक्षा बहुधा जाऊ दिली नाही
अन्य व्यवसायांतही महत्त्वाकांक्षेचें प्रमाण हें असेंच दिसून येतें.
आजमितीस निरनिराळ्या प्रांतांत जेवढे हिंदु राजे, सरथानिक आणि
सरदार आहेत, त्यांची जातवार याद केल्यास असें दिसून येईल
कीं हे बहुतेक बडे लोक निरनिराळ्या शूद्र जातींचे आहेत. याव-
रून असें सिद्ध होतें कीं केवळ धर्मशास्त्रदृष्ट्या ज्या कनिष्ठ जाति,
त्यांसच व्यवहारदृष्ट्या बडेपणा ह्मणजे वरिष्ठता येण्याची शक्यता
होती व आहे; आणि त्या शक्यतेचा त्यांनीं इंग्रजी राज्यापूर्वी पु-
ष्कळ फायदा करून घेतला, व हल्लींही तो करून घेण्याच्या प्रय-
त्नांतच त्या आहेत. आपली सार्विकवृत्ति चालविण्याच्या निग्रहानें
ब्राह्मण लोक अद्यापिही पाश्चात्य राजस सुधारणेंत फारसे पुढें जाऊं
शकत नाहींत; पुनः पुनः त्यांची पिछेहाट होते, त्यामुळे एकीकडे
दारिद्र्य आणि समाधानवृत्ति त्यांस राखावी लागते. दुसरीकडे लोक-
कल्याणेच्छा हें जें त्यांचें हजारों वर्षांचें कुलव्रत तें त्यांस सोडीत
नाहीं,—त्यापार्थी ते आपली हानि द्विगुणित करून घेतात. इतर अ-
नेक मागसलेल्या जातींत आपआपल्या उत्कर्षाकरितां पैसा गोळा
करून स्वजातीयांच्या उत्तेजनाचे प्रयत्न चालू आहेत; विद्वान् ब्राह्म-
णजातींत मात्र ते नाहींत, या आश्चर्यकारक स्थितीचें कारण हेंच
कीं व्यावहारिक स्वपरभाव ब्राह्मणांच्या मनोदेवतेस पसंत पडत
नाहीं. दारिद्र्य, राजप्रकोप, मत्सर, वगैरे अनेक कारणें,—जीं या स्व-
परभावाच्या कल्पना उत्पन्न करितात,—त्या सर्वांचा पगडा ब्राह्मणां-
च्या अंतःकरणावर कांहीं केल्या बसत नाहीं. उत्क्रांतिमूलक तादा-
त्म्यशक्ति, सार्विकवृत्ति, सर्वत्र समानदृष्टि, इत्यादि गुणांमुळे ब्रा-

ह्मणांचा हा असा स्वभाव झाला आहे; या स्वभावावरून त्यांचा प्राचीन इतिहास लक्षांत येण्यासारखा आहे, असें निर्विवाद सिद्ध होतें

इंग्रजी राज्यापूर्वी शूद्रांस ज्ञान नव्हतें ह्मणून त्यांनीं ब्राह्मणांचें वर्चस्व कबूल केलें व ब्राह्मण होण्याचा निकरानें प्रयत्न केला नाहीं, असें जे लोक प्रतिपादन करितात, त्यांनीं पेशवाईच्या अखेरपर्यंत ब्राह्मणांचें वर्चस्व कोणत्या प्रकारचें होतें हें मुळींच ओळखलेलें नाहीं असें दिसतें. हल्लीं शूद्रामध्ये पुष्कळ विद्वान् लोक उत्पन्न झालेले आहेत; त्यांस आपले गुण, योग्यता व फायदा कशांत आहे तें कळूं लागलें आहे. इंग्रजी राज्याच्या पूर्वीचे ते तसे दिवस पुनः आल्यास, कोणीही विद्वान् शूद्र 'ब्राह्मण व्हा' असा उपदेश आपल्या प्रिय बांधवास करील काय ? पाश्चात्य सुधारणेच्या दृष्टीनें किंवा ऐहिक उन्नतीच्या हेतूनें, ब्राह्मण होण्यांत कोणता फायदा तो आपल्या बांधवांस दाखवूं शकेल ? ब्राह्मणांच्या विशेष गुणांचाचून नुसतें ब्राह्मण ह्मणवून येण्यांत अर्थ नाहीं, हें सर्वास कबूल आहेच; व ब्राह्मणाचे सात्विक गुण शूद्रांस, पूर्वी, हल्लीं किंवा पुढें, फायद्याचे होण्याचा संभव नाहीं हें आतां स्पष्ट होत चाललें आहे. फायदा ऐहिक चिंतायाचा व गुण पारमार्थिक संपादायाचे, हें जुळेल तरी कसें ? व हीच असंभवनीय गोष्ट पूर्वीच्या ब्राह्मणांनीं शूद्रांच्या संबंधानें साध्य केली नाहीं ह्मणून त्यांवर अन्यायाचा आरोप आहे ! तात्पर्य हें कीं शूद्र लोकांत पाश्चात्य विद्येचा जो जो अधिक प्रसार होईल तो तो 'आह्मांस ब्राह्मण्य नको' असें ते स्वतःच ह्मणूं लागतील. तसेंच, महार वगैरे ज्या जातींचें हल्लीं ख्रिस्ती लोकांशीं विशेष दळणवळण आहे व त्यामुळे पाश्चात्य सुधारणेच्या दृष्टीनें ज्यांस कांहीं विशेष फायदे होत आहेत, व पुढें अधिक होण्याचा संभव आहे, त्या जाति विद्वान् झाल्यास 'आह्मांस ब्राह्मण्य तर नकोच, परंतु कुणबीपणाही नको' असें स्पष्ट सांगतील. सारांश, वरच्या जातींत शिरण्याची बुद्धि इतःपर कनिष्ठ जातींस होणें नाहीं. पाश्चात्य सुधारणेच्या मोहक फायद्यांमुळे हिंदु विद्वानांपुढें हल्लीं जे प्रश्न आले आहेत ते हे कीं,—ते फायदे संपादण्याकरितां ब्राह्मणांनीं शूद्र

व्हावें काय ? कुणव्यांनीं महार व्हावें काय ? महारांनीं ख्रिस्ती व्हावें काय ? ह्या पायऱ्या चढत्या आहेत कीं नाही ? व सर्वांनीं एक-जातीय होणें, ह्मणजे क्रमाक्रमानें ख्रिस्ती होणें, श्रेयस्कर आहे कीं नाही ? वरिष्ठ जातींच्या हल्लींच्या एकंदर आचरणावरून व मानसिक महत्त्वाकांक्षेवरून पाहतां ही उलट सुधारणा करण्याची त्याची तयारी दिसत नाही; व पाश्चात्य सुधारणेचे सर्व फायदे अन्य मार्गांनीं मिळाले तर बरे, नाहीतर त्यांची गरज नाही, असा त्यांचा निग्रह दिसतो. या निग्रहांत जातिभेदाचें व हिंदुधर्माचें बळ आहे, असें ह्मणणें भाग पडतें.

सर्व देशांत असा एक प्रकार दिसतो कीं वरिष्ठ वर्गांत शिरण्याची इच्छा, व तद्विषयक प्रतिबन्ध असल्यास असें ह्मणण्याचा कोटि-क्रम जे लोक करितात, ते बहुधा वरिष्ठ वर्गांत घालण्यास नालायख असतात; व जे लायख असतात ते बहुधा वर्गातराची इच्छा करीत नाहीत; व जर त्यांस वरिष्ठ वर्गांत घातलें तर ते तो एक सामाजिक जुलूम समजतात, निदान त्यास बिलकूल महत्त्व देत नाहीत. ग्लाड्स्टन् यास लॉर्ड होण्याची कधींही इच्छा झाली नाही; वास्तविक पहातां सर्व लॉर्डच्या वरची पदवी त्यास मिळावी इतकी त्याची योग्यता आहे. तो ह्मणें कीं ' स्वतः लॉर्ड बनण्यापेक्षां दुसऱ्यांस लॉर्ड करण्याची अंगी योग्यता असणें यांतच अधिक भूषण आहे. ' इंग्लंडांतील मध्यम वर्गांतील व सासान्य प्रतीचे लोक ग्लाड्स्टन् लॉर्ड झाला नाही यांतच त्याची थोरवी मानीत आहेत, तो आग-भाडीच्या कनिष्ठ वर्गाच्या डब्यांत बसे, यांतच खुष होत आहेत; व ग्लाड्स्टननें आपल्या मूळच्या वर्गांत रहावें व दुसऱ्या क्षुद्र लोकांनीं लॉर्ड व्हावें, हेंच योग्य असें समजत आहेत. या सर्व गोष्टींतील भावार्थ काय ? तसेंच, तुकाराम आणि शिवाजी यांनीं ब्राह्मण होण्याची कधींही इच्छा केली नाही. ब्राह्मणापुढें नम्र होण्यांत आपली थोरवी कमी होत नाही, उलट, ती वाढते अशी त्यांची अंतर्गामी समजूत होती. असें समजून कीं हल्लींच्या ब्राह्मणांनीं, पूर्वींच्या आपल्या अन्यायाविषयीं खात्री होऊन, तुकाराम व शिवाजी यांस पुढें ब्राह्मण समजायाचें असा ठराव केला. हा ठराव थोर मराठे जातीच्या लोकांस

पसंत पडेल काय ? आपल्या जातींतील ही उत्कृष्ट रत्ने ब्राह्मणलोक हिरावून नेत आहेत, हा अन्याय आहे, असे जाणून ते क्रुद्ध होणार नाहीत काय ? अमुक कचेरींतील पट्टेवाल्यांस ब्राह्मण करा, व तुकाराम आणि शिवाजी यांस मराठेच राहूद्या, असे ते ह्मणणार नाहीत काय ? सारांश, जेवर योग्य उत्क्रांति आणि सात्त्विकवृत्ति झाली नाही तोंवर तामस गुणांमुळे जात्यंतराचे प्रतिबंध अन्यायाप्रमाणे भासतात; परंतु ती योग्यता अंगी आल्याबरोबर नको जात्यंतर असे वाटू लागते ह्मणून जातिभेद मोडण्यास जी विघ्ने आहेत ती उत्क्रांतिमूलक आहेत, पूर्वसंस्कारजन्य आहेत, अनिवार्य आहेत, असे सिद्ध होते.

जातिभेद मोडल्याने देशात एकोपा होईल, मग राजकीय उन्नति होईल, नंतर पाश्चात्य सुधारणा पूर्वेकडे वृद्धि पावेल, इत्यादि अनेक कल्पनांमुळे कित्येक लोक जातिभेदाचा नाश करूं पहात आहेत. परंतु चीन, हिंदुस्थान, वगैरे जुनीं राष्ट्रे सुधारणेच्या काळाच्या पुढे गेलीं आहेत, व त्यांतही हिंदुस्थान फारच पुढे गेले आहे, ही गोष्ट कोणाच्या लक्षात येत नाही. चीन देशांतील लोक एकजातीय आहेत, एकधर्मी आहेत, सर्वाहारी आणि सर्वोद्योगी आहेत व अद्यापि स्वराज्य अनुभवीत आहेत. याच सर्व गोष्टींच्या उणीवीमुळे आह्मी हिंदुलोक वर डोकें काढू शकत नाही असे सर्व सुधारक प्रतिपादीत आहेत. त्यांनीं चीनच्या आणि युरोपीयांच्या निकट संबन्धामुळे इतःपर ज्या घडामोडी होणार आहेत त्यांकडे लक्ष द्यावे; व जुनीं राष्ट्रे सुधारणाकाळाच्या पुढे गेलीं कीं नाहीं हे ठरवावे.

उत्क्रांतीच्या प्रमाणाने राष्ट्रांची भिन्न स्थिति असते. ज्ञानप्रसाराचा स्थितिभिन्नत्वामुळे राष्ट्रांवर भिन्न परिणाम होतो. लुटालुटीच्या स्थितींत असलेल्या राष्ट्रांत ज्ञान आणि कला याचा प्रसार होतो तेव्हां कौर्याचीं, वीर्याचीं, धाडसाचीं व अशींच दुसरीं घातक कृत्ये करून संपत्ति मिळविण्याचा प्रयत्न लोक आरंभितात. व्यापाराच्या स्थितींत असलेल्या राष्ट्रांत ज्ञानप्रसार होतो तेव्हां हर-एक प्रकारच्या उद्योगाने संपत्ति मिळविण्याकडे राष्ट्रीय प्रयत्न सुरू होतात. त्या उद्योगांतच कौर्य, वीर्य, धाडस वगैरे पूर्वीचे गुण प्र-

कट होतात प्रत्येक वरिष्ठ उद्योग करणारास कनिष्ठ उद्योग करणारास पिळून काढून आपण संपत्तिमान् होण्याची प्रबळ इच्छा उत्पन्न होते. मनुष्ये विकून व्यापारांत पैदावारी होतेसे दिसल्यास त्या उद्योगासही मान येतो. जंगले तोडून, प्राणी मारून, पक्ष्यांचे शोभिवंत पिसारे उपटून, गरीबांस गांजून व बलाढ्यांस संकटांत पाडून, व्यापाराने खूप संपत्ति मिळवायाची, अशी लोकांची प्रवृत्ति असते. तीतच ज्ञानाचा उपयोग होतो. धार्मिक स्थितीस येऊन पोहोचलेल्या राष्ट्रांत ज्ञानप्रसार होतो, तेव्हां क्रोध व आवेश मंद पडतात, लोभ दुर्बळ होतो, संपत्तीचे महत्त्व कमी होते, भूतदया वाढते व परमार्थदृष्टि बळावत जाते. शारीरिक सुखांचा साधेपणा व नियमितपणा आणि मानसिक व अध्यात्मिक सुखांकडे अधिक ओढा, अशी विद्वान् राष्ट्रांच्यांची स्थिति होते; व त्यांचे अनुकरण अविद्वान् लोक क्रमाने करीत जातात इंग्रजी विद्येने व इंग्रजांच्या सहवासाने जे परिणाम विद्वानांवर व्हावे ह्मणून प्रथमदर्शनी वाटते, ते आह्मां हिंदुलोकांवर कां होत नाहींत, या गोष्टीचे सधुक्तिक उत्तर आमच्या राष्ट्रीय स्थितीस, इतक्या शतकांच्या उत्क्रांतीने, जें स्वरूप आले आहे तें लक्षांत आणिले ह्मणजे मिळते. मनास आवेश चढून जर कोणतेही एखादे कार्य विद्वान् हिंदूकडून होण्यासारखे असेल तर ते विलक्षण उद्योगाचे नव्हे, व्यापारी धाडसाचे नव्हे, खूप चैनवाजीचे नव्हे, तर कुटुंबांत, जातींत आणि समाजांत क्रमाने धर्मप्रेमपरोपकार वाढवीत जाण्याचे होय.

या देशांत कायमचा जातिभेद केव्हां उत्पन्न झाला असावा, ह्मणजे देश राजस सुधारणेतून वर येऊन सात्त्विक धार्मिक स्थितीस केव्हां पोहोचला असावा हें सांगणें कठीण आहे. परंतु ही स्थिति या देशास फार प्राचीन काळी आली असावी. ती ज्यावेळी प्रथम आली त्यावेळी सामाजिक आवश्यकतांस अनुसरून भिन्नभिन्न घंट्यांत व वर्गांत जी लोकसंख्या होती ती त्याच वर्गांत व घंट्यांत कायम राहून तितक्या जाति उत्पन्न झाल्या असान्या. व्यक्तीस जात्यंतर करण्याचे नकोसे झाले असावे, व 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः ससिद्धिं लभते नर.' हें तत्त्व सर्वत्र मान्य झाले असावे. सोनार, सुतार,

लोहार, चांभार, महार वगैरे जातींचे लोक त्यांच्या त्यांच्या विशिष्ट उद्योगास लागायाने त्याचप्रमाणाने आहेत, फारसे कमी किंवा जास्ती नाहीत, ही स्थिति पाहिली ह्मणजे, वरील गोष्टींचा थोडासा प्रत्यय येतो. इंग्रजी राज्याच्या पूर्वी जेव्हां परदेशाशी व्यापार नव्हता, तेव्हां आपआपला धंदा करून सर्वांचे पोट भरत होते; व असमाधान होण्यास कारण नव्हते सर्व स्वच्छ धंदे करण्याची पूर्वीपासून ब्राह्मणांस व शूद्रांस मोकळीक होती, व ह्मणूनच सतारी करणारे, मातीचीं चित्रे घडणारे, गानवादनादि कलांचा व्यासंग करणारे पिढीजात ब्राह्मण व कुणबी हल्लीं सांपडतात कोणावरही स्वकीय वृत्ति सोडण्याचा पूर्वी बहुधा प्रसंग येत नसे; व जर आला तर एक धंदा सर्वासच करण्याची मोकळीक होती. तो धंदा शेतीचा होय. ज्या कोणास शहरांत राहून योग्य उद्योगाने अन्न मिळण्याची मुष्कील पडे, त्याने खेड्यांत जाऊन कृषिकर्माने पोट भरावे कोंकण प्रांतांत व इतर पुष्कळ ठिकाणीं संभावित ब्राह्मणकुटुंबे स्वतः शेतीचे श्रम करून निर्वाह करित आहेत. आपला धर्म किंवा योग्यता न गमावितां जो एक धंदा सर्व जातींस करितां येतो तो शेतीचा होय.

जातिभेद मोडण्याचीं हल्लीं कांहीं वरकरणीं चिन्हे दृष्टीस पड लागलीं आहेत; परंतु तीं आपद्धर्माचीं निदर्शक होत. तीं हृदयापर्यंत खोल जाऊन परिणाम करणारीं नाहीत; सात्त्विक वृत्तीस झांकणारीं आहेत, मोडणारीं नाहीत. स्पर्शस्पर्शविचार कमी होणें; शूद्राच्या हातचे अन्नपान करणें, वगैरे गोष्टी आपद्धर्मांमुळे उत्पन्न झाल्या आहेत. जातीजातींमध्ये विवाह होणें, विशेषतः प्रतिलोम विवाह होणें, हे जातिभेद मोडल्याचे खरे निदर्शक होय. अशा विवाहांस समाज तयार होत आहे, असें जो दाखवील, त्याने जातिभेद मोडण्याचा संभव सिद्ध केला असें ह्मणतां येईल. असा संभव हल्लीं मुळींच दिसत नाही व ह्मणून जातिभेदाच्या किंवा हिंदुधर्माच्या शाश्वतीस वक्ता वसण्यासारखें अद्यापि कांहीं एक घडलेलें नाही.

हा आमचा सनातन हिंदुधर्म व तन्मूलक जातिभेद यांनीं अनेक

मोठ्या भयंकर वावटळांतून आपला बचाव करून आतांपर्यंत आपले अस्तित्व राखिले आहे. जातिभेद मोडण्याच्या प्रयत्नांत बौद्ध धर्माने हिंदुस्थानांतून पळ काढिला; व आपल्या पराजयाच्या निदर्शक अशा पांच चार नव्या जाति (बौद्ध, श्रावक, जैन, वगैरे) मार्गे ठेविल्या. मुसलमानी धर्म दिन् दिन् करीत हिंदुस्थानांत शिरला व तरवारीच्या जोराने हिंदुधर्माचा पाडाव करण्याचा त्याने आव आणिला. कालगतीने त्यानेही माघार घेतली व तटस्थवृत्ति अंगीकारिली, किंबहुना, भयचकित होऊन स्नेहभावास तो राजी झाला हल्लीं ख्रिस्तीधर्माच्या परीक्षेची वेळ आलेली आहे. राज्यसत्ता, शिक्षणपद्धति, शास्त्रकला, तत्त्वज्ञान, संपत्ति व इतर सर्व साधने ख्रिस्ती धर्मास अनुकूल आहेत. या अशा साधनांनी जर त्याकडून हिंदुधर्माचा पाडाव झाला नाही, जातिभेद मोडला नाही, तर त्यावरून काय समजावे ? हिंदुधर्म भ्रमाचा भोपळा आहे ह्मणून ? कीं हिंदुधर्मांत कांहीं त्राण उरले नाही ह्मणून ? कीं हिंदुधर्म हा शुद्ध फापटपसारा आहे ह्मणून ? छे: छे: ! असले सिद्धांत काढीत बसण्याचा अविचार आतां सोडून देण्याची वेळ आली आहे. जर ख्रिस्तीधर्माने हिंदुसमाजांत आणखी दहा पांच नव्या जाति मात्र (गांवठी व मिश्र ख्रिस्त्यांच्या) उत्पन्न केल्या, जर सुधारकांच्या प्रयासांनी तशाच दोन चार (ब्राह्मो, पुनर्विवाहित, वगैरे) नव्या जाति उत्पन्न झाल्या, व एकदरीने जातिभेद मोडण्याच्या प्रयत्नांत या उभयतानीं जातींची संख्या मात्र वाढविली, तर तो हिंदुधर्माचा विजयच समजला पाहिजे. जाति उत्पन्न होण्याची व कायम राहण्याची कारणे वरकरणीं कितीही असमजस व दुर्बल दिसलीं, तरी तीं उत्क्रांतिमूलक आहेत, तीं हिंदूच्या हृदयांत खोल रुजलेली आहेत, तीं सात्त्विक वृत्तीच्या दृढ प्रेरणेचे प्रमाण दाखविणारी आहेत, इत्यादि गोष्टी मान्य केल्यावांचून विचारी पुरुषास तरणोपाय नाही.

हिंदुधर्म आणि ख्रिस्तीधर्म यांचा जो हल्लीं सामना सुरू आहे, त्याने हिंदुधर्माची ग्लानि जाऊन त्याचे चांगले संशोधन होईल; व ख्रिस्तीधर्माच्या लोकांस भूतदया, आदिकरून अनेक सात्त्विक वृत्तींचा उत्तम बोध होईल. त्यामुळे ख्रिस्तीधर्माचे स्वरूप पुष्कळअंशी संशोधित हिंदु-

धर्मासारखे होत जाईल. अशा परस्परोपकारित्वामुळे, अखेरीस, हजारों वर्षांपूर्वी विभक्त झालेल्या आणि भिन्न दिशांस लागलेल्या आर्य-लोकांच्या पौरस्त्य आणि पाश्चात्य या दोन्ही शाखा, समान सात्त्विक वृत्ति अंगीकारून, जगांत स्नेहसंतोषाने वास्तव्य करितील. हिंदु आणि ख्रिस्ती या दोन धर्मांच्या सांप्रतच्या संग्रामाचा हा भावी शुभ परिणाम डोळ्यांपुढे आणिल्यास, चित्तास साहजिकपणे मोठा आनंद होतो.

पूर्वार्ध समाप्त.

उत्तरार्ध.

भाग २९ वा.

मी आधुनिक सुधारणेच्या अग्रस्थानी जाऊन पडलों.

१७२. याप्रमाणें या क्षेत्रस्थानी असतां मला सुसंगतीपासून पुष्कळ लाभ झाला माझ्या पूर्वीच्या विचारांत पुष्कळ अंतर पडलें व त्यामुळे माझे वर्तनही बदलत चाललें. आणखी कांहीं दिवस या ठिकाणीं माझा वास झाला असता तर मी त्याच वेळीं दिगंबर महाराजांचा पक्का चेला बनलों असतो. परंतु माझी तेथें राहण्याची मुदत संपली व सासुरवाडीं भोजनभाऊ बनून किती दिवस रहायाचें हा विचार वरचेवर मनांत येऊं लागला. माझे मुलांस या नवीन प्रदेशाची हवा चांगली मानवली व कुटुंबाची इच्छा आणखी कांहीं महिने माहेरीं रहावयाची होती, त्यामुळे मला एकट्यालाच स्वदेशीं परत जाण्याची पाळी आली. तेव्हां मीं असा विचार केला कीं इतक्या लांब आल्यासारखें आजूबाजूच्या प्रांतांतील नामांकित शहरें पाहून मग स्वदेशीं परत जावें. असा विचार करून सर्वांचे निरोप घेऊन मी निघालों. हा प्रसंग मला किती जड वाटला व त्यामुळे मनास किती दुःख झालें, तें येथें सांगतां येत नाहीं. आल्या मार्गानें बैलगाडींतून स्टेशनावर परत येऊन, मी आगगाडींत बसलों. मी आतां जिकडे निघालों होतो तिकडील कांहीं शहरांची सामाजिक सुधारणेविषयीं मीं फार आख्या ऐकिली होती. त्या मध्यापासून सर्व हिंदुस्थानचे परिघापर्यंत सुधारणेचा प्रसार होणार असें कित्येक मित्रांनीं आवेशपूर्वक मला सांगितलें होतें. तेव्हां जेथें सुधारणेचा ध्वजस्तंभ फारच उंच रचिला गेला आहे तेथेंच प्रथम जावें असा मी निश्चय केला व थोड्या कलाकात त्या प्रसिद्ध स्थळीं जाऊन पोहोचलों.

१७३. माझे कांहीं कालेजमधील जुने स्नेही त्या शहरां होते, त्यांपैकीं एका भरभराटीत असलेल्या मित्राचे येथें मीं आपलें बिऱ्हाड ठेविलें. प्रवाशांच्या परिपाठाप्रमाणें प्रथम शहरांतील प्रेक्षणीय स्थानें पाहिलीं. नंतर मोठमोठ्या धंकांचीं दर्शनें घेतलीं, व गांवांतील राजकीय, सामाजिक व विद्याविषयक संस्था पाहिल्या. माझा मित्र तेथें वकील होता, त्यामुळें त्याच्या सर्वत्र ओळखी होत्या; सर्व संस्थांत त्याचें अंग होतें, सर्व गांवची उठाठेव त्याचे येथें चाले; मजसारख्या प्रवाशाबरोबर हिंडण्याचें काम त्यास वारंवार पडे; त्यामुळें माझ्या जाण्यापासून त्यास फारसा उपद्रव वाटला नसावा. धंद्याचे संबंधानें स्वतःच्या कामांत त्याचा बराच वेळ जाई; निरनिराळ्या सामाजिक चळवळींच्या संबंधानें खटपटींतही पुष्कळ वेळ जाई; स्वस्थ बसून विचार करण्याची त्याची सवय त्यामुळें मोडत चालली होती. तो ह्मणे—‘आह्मी व्यावहारिक लोक, प्रत्यक्ष काम करून दाखवायाचा आमचा बाणा, तेवढ्या पुरतीच आमची सुविचाराची घमंड. वास्तविक पहाता, आमच्याकरितां इतरांनीं आपले मेंदू खर्चून आह्मांस सुविचारांचें भांडवल पुरविलें पाहिजे, मग त्याप्रमाणें सुधारणा घडवून आणण्याचें काम आमचें. दोन्ही गोष्टी एकास अशा साधतील ? वाचनाचें, विचाराचें, उहापोहाचें काम आपणच करायाचें ह्मटल्यास त्यांतच सर्व वेळ जावयाचा; मग हातून काय होणार ? तेव्हां हा श्रमविभाग आहे. आह्मांस तुमच्यासारख्या विचारशील माणसानें सर्व ‘केस’ तयार मात्र करून द्यावी; मग आमचें पाडित्य पहावें. हजारों लटपटी करून कार्यसिद्धि करण्यास आह्मी मार्गें पुढें पहायाचे नाहीं ! आमच्या दक्षिणी लोकांचा येथें एक तट आहे असें समजा. स्वदेशांत जें स्वातंत्र्य मिळायाचें नाही तें येथें आह्मांस हवें तितकें मिळतें; कारण या आमच्या तटात फारशी फाटाफुट नाही; जें जें बोलायाचें तें तें प्रत्यक्ष करून दाखविण्यास आह्मांस येथें फारशीं सकटें येत नाहीत. सामाजिक सुधारणेचा येथें जो भक्कम पाया पडला आहे त्याचें इंगित हेंच हाय. ’

१७४. या सुधारणा कोणकोणत्या हें मीं आपले मित्रास विचारलें नाहीं; त्याचे येथें गांवातील इकडची तिकडची बातमी देणारा

एक तरुण सुधारकशास्त्री होता त्याकडून सर्व माहिती मला मिळू लागली. मी सुधारकांचे कृपांतही नित्य जात असें, त्यामुळे नवीन विषयांची जी चर्चा तेथे चाले ती माझे कानीं पडे. दगूशास्त्री सुधारकही तेथे नित्य येणारांपैकी होता त्यास व आह्मांस सर्व वेळ मोकळा; त्यामुळे या रंगेल शास्त्राचा व आमचा बराच स्नेह जुळला, व अनेक गूढ संवाद होऊ लागले.

एके दिवशीं कृपाचे बागेत आह्मी उभयतां बसलों असता दगूशास्त्राचा मीं प्रश्न केला कीं, ' शास्त्रीबोवा, तुम्ही या सुधारकांच्या तावडींत कसे सांपडलां ? ' तेव्हां त्यानें आपला इत्थंभूत इतिहास मला सांगितला. तो ह्मणाला—

१७५. " आमचे वडील येथे एक प्रसिद्ध हरदास होते, ते वारल्यास पांचसात वर्षे झालीं. गाण्याचे कामांत व हरदासी नकलांत त्यांची कोणासही बरोवरी करितां येण्यासारखी नव्हती. त्यांची ती हरदासी वृत्ति मींही पुढें चालवावी या हेतूनें त्यांनीं लहानपणापासून मला संस्कृत भाषा व गाणे वजावणे पढविण्याचा क्रम सुरू केला मजकडून कांही आख्यानें पाठ करविलीं व अनेक सुभाषितें शिकविलीं. सुमारे बारा वर्षांपासून मी वडलांचे मागे उभा राहूं लागलों. कथेमध्ये तुमच्या वगैरे गाण्याचा प्रसंग मजवरच यावयाचा. याप्रमाणें क्रम वडील स्वर्गवासी होईपर्यंत चालला. तेव्हां माझे वय काय-तें अठरा वर्षांचें होतें इतक्या काळांत त्याच्या सर्व नकला मला पाठ झाल्या व मजपाशीं शृंगारिक सुभाषिताचा पुष्कळ संग्रह झाला परंतु तीं हरदासी आख्यानें माझे ध्यानांत राहीनात; व वडलांची वृत्ति चालविणें मला अशक्य झालें. वडील जिवंत असतांच तबलजी व सारंगीवाले याचा आमचा बराच स्नेह जुळत चालला; व थोडे गाण्याचें व्यसन लागलें; त्यामुळे वडलांचे मागे दोनदोन प्रहर उभें राहिलें तरी गिणल्यासारखें वाटत नव्हतें; परंतु गाण्याच्या ताना ओढण्यापलीकडे कथाभाग फारसा ध्यानांत राहीनासा झाला. तबलजीच्या स्नेहाचा दुसरा एक जो फायदा झाला तो हा कीं, गांवांतील सर्व गाणाच्या कलावतिणींच्या येथे गाण्याचीं बोलावणीं येऊं लागलीं

व स्वतः गाण्याचाही प्रसंग पडूं लागला. माझी व कित्येक चैनी सुधारकांची अशा प्रसंगांमुळे ओळख होत चालली. आमचें गाणें, आमचीं सुभाषितें, आमच्या नकला, सर्व त्यास पसंत पडून सुधारक मंडळींत आमच्या गुणांची प्रशंसा होऊं लागली. 'प्राकृत' गाण्यांतही आह्मीं पुष्कळ प्रवेश केला व कांहीं प्रसिद्ध नायकिणींच्या चिजा हुबेहुब उठवून देऊं लागलों. त्यामुळे सुधारकांच्या 'पाठ्या' झाल्या असतां आमचेंच गाणें होऊं लागलें. तुमचे मित्र तात्यासाहेब यांनीं माझे गुण पाहून मला हातीं धरलें. गांज्याची संवय फार निंद्य व हलकट असें त्यांनीं माझे मनांत पक्कें बिंबवून दिलें, व त्या व्यसनांतून सोडविण्याकरिता मद्याचें जें वरिष्ठ प्रतीचें सेवन तें मीं करीत जावें ह्मणून आग्रह धरिला. त्याचा परिणाम उत्तम घडला असें आतां माझे मलाच वाटूं लागलें आहे. पूर्वीं माझे डोळ्यांवर अक्षर्यां धुंदी असे ती नाहींशी झाली; स्मरणशक्ति जात चालली होती ती परत आली; भाषणांत रसिकता नव्हती ती उत्पन्न झाली; व माझ्यावांचून मंडळीस करमणूक नाहीं अशी हल्लीं स्थिति आहे. यानंतर तात्यासाहेब यांच्या मुलांकरावर मीं थोडेसें इंग्रजी शिकून घेतलें. थोडे श्राद्धपक्ष, मंत्रतंत्र वगैरे भिक्षुकी ज्ञान संपादन केलें. माझी बुद्धि दिवसेंदिवस प्रज्वलित होत चालली; तीमुळे धर्मशास्त्रही कामापुरतें मला कळूं लागलें. हा माझा प्रक्रम पाहून मला शास्त्री ही पदवी मंडळींनीं दिली. त्यांच्याच आश्रयानें माझा चरितार्थ चालला आहे. 'खाण्यापिण्याची' पूर्ण दीक्षा आह्मांस मिळाली आहे. पुनर्विवाहाचे प्रसंगीं वैदिक, ज्योतिषी व उपाध्याय सर्व आह्मीच, व मंगलाष्टकाचे नवीन समयोचित श्लोक बनविणारे कविही आह्मीच. येथें सुधारकांचेंच राज्य आहे असें समजा. सुधारणेचा नवीन कांहीं बूट निघाला ह्मणजे नुसता शास्त्राधारच काढून आह्मी स्वस्थ रहात नाहीं; प्रसंगविशेषी थोडा दंगाधोपा करण्यास देखील आमचें पाऊल पुढेंच असतें. ह्मणून आमचें नांव थट्टेनें दंगूशास्त्री असें ठेविलें आहे. तरी आतां पहिल्यासारखें शरीर राहिलें नाहीं. नाहींतर मी एकटा चार जणांस भारीं होतो. भिक्षुकीचा बंदा आरंभिल्यापासून सर्व सुधारकांचे घरांत चुलीपर्यंत आमचा प्रवेश झाला आहे; घरांतील सर्व तेंढेबखेडे

धुसफुस, थडाम्फकरी, ढंगडोहाळे आमचे दृष्टीस पडतात; व मंडळींत घरोघरी काय गंमत चालू आहे ती गुप्त बातमी आमच्यावांचून कोणाच्याही कळण्याचा संभव नाही तुम्ही या बाबतींत माझे पुराण ऐकून लागल्यास वर्षभर पुरेल इतक्या गमतीदार गोष्टी मला ठाऊक नाल्या आहेत. ”

१७६. सुधारकांच्या कुटुंबांतील व्यंगे ऐकण्याची मला मुळींच इच्छा नव्हती; याकरितां शास्त्रीबुवांचा हा इतिहास ऐकून घेतल्यावर मी त्यांस जे प्रश्न विचारले ते असे कीं, आमचे दक्षिणेंत सुधारणेस जीं विघ्ने येतात तीं इकडे कां येत नाहींत ? सुधारणेचे मार्ग तरी कोणते आहेत ? खटपट तरी कशी करितात ? या प्रश्नांस शास्त्रीबुवांनीं फारच थोडक्यात उत्तर दिलें. ‘सुधारणेचा सौदा पैशानें होत असतो. पैशापुढें सर्व विघ्ने पळ काढतात. ’ हें आपलें उत्तर माझ्या मळीं उतरत नाहींसे पाहून त्यांनीं त्याच्या समर्थनास आरंभ केला.

“ अहो, येथील सुधारक क्लबाचें असें मत आहे कीं, सर्व हिंदुस्थान दहा पांच वर्षांत सुधारून टाकितां येईल, पैसा मात्र पुरविणारा कोणी पाहिजे. हिंदुस्थानांतून विलायतेंत जाण्याचा खर्च हल्लीं अतोनात आहे, त्यामुळे सुधारणा लवकर होऊं शकत नाहीं. परंतु राष्ट्रीय खर्चानें कांहीं मोठमोठ्या आगबोटी चालू ठेविल्यास व ज्या कोणास विलायत पहायाची इच्छा असेल त्यास ती फुकट दाखवून आणायाची तजवीज केल्यास, दरमहा हजारों लोक विलायत पाहण्यास निघतील. मग खाणेंपिणें आगबोटीवर, तेथें कशाचा विटाळ व कशाचें सोंवळें ! विलायतेंत राहणें, तेथें मद्यमांसाची गोडी लागण्यास उशीर किती ? तेथील थंड हवेस योग्य असा पोषाख करून लागल्यावर, शेडी जाऊन लवकरच ख्रिस्त्यासारखें डोकें होईल व कदाचित् हनवटीवर दाढी वाढेल. तेथील लोकांचे आचारविचार पाहिल्यावर या वेडगळ स्वधर्माचा नाश होण्यास क्षणमात्र उशीर लागणार नाहीं. इंग्रजी सुधारणेचें ढळढळीत चित्र डोळ्यांपुढें उभें केल्यावर, पुनः रानटी स्थितींत कोण येऊ चाहील ! मुंबईस जी विलायती सुधारणेची अंधक छाया दिसते तिनेही केवढा आणि तो हें पाहिल्यास, प्रत्यक्ष विलायत पाहिल्याचें अन्नमणि हे विलायते-

ईल हे सांगाय़ास नको. तेव्हां पैसा पाहिजे; ह्मणकित् सुधारणा सुलभ आहेत. वरील उपायांनीं या देशाची सर्व प्रजा सुधारण्यास किती पैसा लागेल व किती वेळ लागेल हें ठरविणें कायतें गणिताचें काम आहे शक्यतेचा सदेहच नाही.

१७७. “ ‘ लोभमूलानि पापानि ’—तुमच्या दक्षिणेंतील लोक लोभी फार, त्यामुळे त्यांच्या हातून सुधारणा होत नाही. परोपकाराच्या त्यांच्या वलगनामात्र ऐकून व्याख्या, हातून कवडी सुटाय़ाची नाही! अशानें कोठें देशाचा उद्धार होतो काय? येथील बरीच मडळी पैशानें गब्बर असून, पैशाची त्यांस गुमान नाही. ‘ सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयति । ’ तुम्ही घरीं गाडी ठेवा, ह्मणजे बायकाची तेव्हांच लाजलज्जा जाते, व तुम्हांबरोबर उत्तम पोषाख करून त्या पाहिजे तें हवा खायास तयार होतात. अंगावर यथास्थित भपकेदार डागिने असूं द्या, मग त्या कलकत्यास जाऊन तेथील काँग्रेसच्या प्लाटफॉर्मवर बसून लोकांचे डोळे गार करितील. घरीं कांहीं काम नसूं द्या, मुलें असलींच तर दायांचे स्वाधीन करून द्या; मग दुपारभर नोव्हेंलें वाचून कंटाळल्यावर, चहा पिऊन, जांभया घालवून, बूटस्टाकिन् चढवून आपोआप तुम्हांबरोबर त्या हिंडाफिरायास येतील, पाहिजे तर क्लबांत बाड्मिंटन् खेळतील; किंवा आपलाच निराळा क्लब स्थापून व्याख्यानें देत बसतील पैशाचा खेळ अजब आहे! नाहीतर या आमच्या मठ बायका सगीताचीं पदे वगैरे गावयास शिकतील काय? किंवा थोडेंसे इंग्रजी शिकून कोकिलेच्या स्वरानें ‘ ओ माय् डीयर ! ’ असें ह्मणून पुढें पुढें नाचतील काय? कुटुंबाकुटुंबांतील स्त्रीपुरुषे एकत्र जमून रात्रीं बिझिकचे डावांवर जुगार चालेल काय? पण तुम्ही इंग्रजींत ह्मणतांना कीं पैशानें घोड्या देखील चालतात? तें अगदीं सत्य आहे. या घोड्यास..... ”

स्त्रियांच्या सुधारणेविषयीं बोलत असतां त्याविषयीं या सुधारक शास्त्राचे हे जे अश्राव्य उद्धार निघत होते, त्यांवरून सुधारलेल्या स्त्रियांबद्दल पंचतंत्रांत वर्णिल्या प्रकारचीं त्यांचीं मते आहेत असें भारी ह्मणण्यासारखे वाटले. या ठिकाणीं वापूसाहेब हजर असते तर रांत चुलीपर्यंत आनंदाने कानावर हात ठेवून ते एकदम चालते झाले

असते. परंतु मला तसें करितां येईना. माझे मनांत त्यावेळीं जी कुत्सित जिज्ञासा उत्पन्न झाली तीमुळे मी स्तब्धपणें त्याचें बोलणें ऐकत राहिलों. याबद्दल मला मागून फार वाईट वाटलें. ज्यांच्या संगतींत हा गृहस्थ वाढला व ज्या लोकांशीं याचा परिचय, त्यांची सामाजिक स्थिति त्याच्या त्या टीकेवरून स्पष्ट होते असें ह्मणावें तरी कसें ? व्यवसायानुसार याची एकपक्षीय दृष्टि आहे, असें मनांत समजून मी गप्प राहिलों. त्याचें चव्हाट चाललेंच होतें

१७८. “ तुम्ही पुष्कळसे टके मोजण्यास तयार आहां असें एकदां बाहेर पडूं द्या, मग तुमची काळी सांवळी सोळा वर्षांची मुलगी पाहून चांगले सुशिक्षित ग्राजुएट अगदीं ‘ वेडावुनि हा गेला ! ’ असें स्वरूप आणितील

“ मुली वाढवून, चांगल्या सुशिक्षित करून त्यांचीं पुढें लग्न करायाचीं इतकी आमच्या मंडळीची तयारी झालेली आहे; परंतु खरें अन्वर्थक स्वयंवर कसें व्हावें, ह्मणजे अनेक तरुणांकडून प्रेमाकर्षणाचा (किंवा कोर्टशिप्चा) प्रयत्न झाल्यावर तरुणीनें आपला पति पसंत करून घ्यावा, ही पद्धत कशी सुरू करावी या विचारांत मंडळी पडली आहे. या प्रश्नाचें त्यांस कांहीं चांगलें उत्तर सुचत नाही. याचें कारण हेंच कीं तरुण मुलींस असल्या गोष्टी अनुकरणाने येतात, परंतु येथे ही तऱ्हा मुलींच पाहण्याची संधी येत नाही, तेव्हां प्रेमाकर्षणाच्या प्रसर्गां कसें वागावें, कोणते हावभाव करावे, वगैरे कांहींच मुलींस समजत नाही. त्यांस लग्न इतकें लाबलें हाच मोठा जुलूम वाटत असतो. तरुणांचीही तीच स्थिति. उभयतांनीं एकमेकांस पाहिलें कीं एकदम खडीसाखरेसारखीं तीं विरधळतात, व प्रेमाकर्षण कशाचें, प्रेमपाझर सुटून ‘ तू माझा नवरा, मी तुझी बायको ! ’ अशी एकदम प्रतिज्ञा होऊन जाते. एका ठिकाणीं ही गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिली त्यावरून मी तुम्हांस सांगत आहे; माझ्याच मनची ही कल्पित कादंबरी आहे असें समजू नका. आमच्या मुली मुग्ध, मुग्ध, मुग्ध ! दुसरे काय ह्मणायाचें ?

१७९. “ आमचे परम सन्माननीय मित्र विद्वन्मणि हे विलायते-

हून मोठ्या हुद्याची जागा मिळवून शहराबाहेर बंगला घेऊन राहिले; व आपले कुटुंबाची कोण कोण माणसे आहेत त्यांचा तपास करितां एक ह्यातारीशी आई व दहा बारा वर्षांची बहीण यांचा पत्ता लागला; तेव्हां त्यांचा त्यांनीं बंगल्यांत संग्रह केला. आपणास हवी तरी सुंदर, सुकुमार, सुशिक्षित, सुशील, वयांत आलेली प्रथम वधू हिंदुसमाजांत मिळायची नाही असें जाणून त्यांनीं स्वतःचे लग्नाचा विचारच सोडून दिला व हिंदुसमाजाची ही न्यूनता दूर करण्यासाठीं बंधुप्रेमानें आपल्या भगिनीस सुशिक्षित करण्याचा निश्चय केला. तिचें नांव एंजलिका (ह्मणजे देवसुंदरी) असें ठेविलें. स्वतः त्यांचें इंग्रजीचें ज्ञान उत्तम, गणितांत हात खंडा, जातीनेंच शिकविण्याचें मनावर घेतलेलें, त्यामुळें एंजलिकेचा दोन तीन वर्षांत फारच विद्याभ्यास झाला. इंग्रजी फाकडें बोलायास लागली; गाणें व टापटीप मडमेपारीं शिकली; चहा, काफी, उत्कृष्ट करूं लागली; मडळींत वीटपणें, पण सभ्यपणें, येऊन बसणें, हावापाण्याबद्दल व वर्तमानपत्रांतील स्फुट विषयांवर सभाषण करणें, वगैरे इंग्रजी चाली वेमालुमपणें तिनें उचलल्या. वय सुमारे पंधरा वर्षांचें होत आलें, परंतु साहेबांस त्याची काळजीच नाहीसें पाहून ह्यातारीच्यानें राहवेना, तिनें एके दिवशीं शिब्यागाली करण्यास आरंभ केला. बहिणीचा विवाह स्वयंवर-पद्धतीनें प्रेमाकर्षणानंतर व्हावा ही त्यांची इच्छा; व स्वजातीयाशीं व्हावा हा विलक्षण आग्रह ! नाहीतर इतर जातीचे हिंदु पाहिजे त्या शतींवर हें स्त्रीरत्न उडवून नेण्यास तयार होते. स्वजातींत श्रीमतांचीं मुलें पाहू लागले तों सर्व विवाहित. तेव्हां आपल्या एका मध्यम स्थितीतील मित्राचे पुत्राकडे त्यांची नजर गेली तो मुलगा आपल्या बहिणीहून कायतो ढीड दोन वर्षांनीं मोठा, परंतु उच, देखणा, बुद्धिमान व तडफदार असा पाहून, याची विद्या पूर्ण झाल्यास हा ठीक वर होईल असें त्यांस वाटू लागलें. तो त्या वेळीं इंग्रजी सहावी यत्ता शिकत होता त्यानें प्रेमाकर्षण केलें पाहिजे व आपणास वरवून घेतलें पाहिजे ही मात्र त्यांची आट होती.

“प्रेमाकर्षण हा शब्द त्यांनींच काढला, कारण ते ह्मणत, प्रे-

माचे नियम गुरुत्वाचे नियमांप्रमाणे किंवा चुंबकाचे नियमांप्रमाणे सर्वथैव आहेत. ह्मणून निर्जीव पदार्थांत जसे गुरुत्वाकर्षण किंवा चुंबकाकर्षण, तसेंच सजीव प्राण्यांत प्रेमाकर्षण होय सांनिध्याच्या वर्गाप्रमाणे प्रेम वाढते व दूरत्वाच्या वर्गाप्रमाणे ते कमी होते. यास्तव हा आपण पसंत केलेला वर नजीक नजीक आणीत गेले पाहिजे. एंजलिकेस तो पसंत पडल्यास त्यास घरजांवरूंच करू, त्याची घरची श्रीमंती नाही तर आपण ती पुरवू, विलायतेत पाठवून त्याची विद्या पुरी करवू, आपणांस बहिणीवाचून दुसरे कोण आहे ! या हेतूने त्यांनीं एके दिवशीं पुरुषोत्तमास घरी बोलाविले. व बहिणीकडून चहा वगैरे करविला. नंतर अभ्यासाविषयी थोड्या गोष्टी झाल्यावर, कांहीं चित्रांची पुस्तके टेबलावर होती ती दाखवून उद्दिष्ट बधूवरांत मार्मिकपणा किती आहे, अभिरुचि कितपत जुळतात, हे त्यांनीं पाहिले मग बुद्धिबळाचा डाव माडला. पुरुषोत्तम एका बाजूस व बहिणी आणि आपण दुसऱ्या बाजूस असा थोडा वेळ डाव झाल्यावर आपण कामाचे निमित्ताने बाहेर निघून गेले. पुरुषोत्तमास बजाविले कीं वेळ लागल्यास फिकीर नाही, निकराने डाव चालू दे. मी घरी आल्यावर काय झाले ते मला सांग

“दोघेजण एकांतांत सांपडतांच त्यांचे हिंदुत्व त्यांत अवतरले, सर्व धीटपणा व तडफ नाहीशी झाली. क्षणभर दृष्टादृष्ट होताच दोघांनीं खाली बुदबळाकडे पाहू लागावे. बोलणे बंद झाले. कोणी कोणाचे प्यादे-मोहोरे घेतले ह्मणजे दृष्टादृष्ट झालीच तर थोडे मंदस्मित करून पुनः त्यांनीं ओंठ दावून धरावे. परंतु एंजलिकेने डाव देण्याकरिता खाली नजर लाविली कीं, पुरुषोत्तमाने तिच्या चेहऱ्याकडे टक लावावी व डावाचे भान त्यास राहू नये. तिचे सर्व सौंदर्य तिला न कळत डोळ्यांनीं पिण्याचा त्याचा सपाटा सुरू व्हावा. तशीच त्याची नजर डावाकडे लागून तो विचार करीत असतां, एंजलिकेने त्याचेकडे टक लावून बसावे, व त्याचे ते कोंवळ्या तारुण्यातील स्वरूप व ऐट पाहून गार व्हावे. याप्रमाणे दोघेही परस्परांकडे पहात होते, तथापि प्रत्येकास वाटे कीं हे आपले कृत्य दुसऱ्याच्या कळण्यांत येत नाही. प्रत्येकाने मोठे दक्ष असावे, कारण न जाणो

कोणीं एकानें चटकन् मध्येच वर पाहिलें तर ! परंतु सर्व दक्षता व्य-
ती होती. एकाचे डोळे खाली व दुसऱ्याचे वर होण्याचे सधीस अ-
वश्य नजरानजर व्हावी. डावांत रहस्य राहिलें नाहीं. घटकाभरानें
तो सपला. पुरुषोत्तमानें बुरजी केली. साहेब परत आले नव्हते, ते-
व्हां चोरट्या हातानें कसा तरी शेकह्यांड करून 'गुड इन्विनिंग्' ह्म-
णून तो निघून जाऊं लागला तेव्हां मात्र एंजलिकेस अवघड वाटून
तिनें मोठ्या जुलमानें दोन शब्द उच्चारिले—

‘साहेब येईपर्यंत वाट नाहीं का पहात ?’

‘छेः, मला उशीर झाला, बाबा काय ह्मणतील ?’

‘मग चहा, फराळ काहीं तरी करून जा.’

‘छेः, मला आतां उद्यांच्या अभ्यासाची काळजी पडली आहे,
मला जाण्याची परवानगी द्याल तर मजवर उपकार होतील.’

‘बरे, पण उद्यां तरी याल ना ?’

‘उद्यां शाळा आहे, मधल्या सुटींत आलों तर येईन.’

‘कसेही करून या, साहेब तुमची वाट पहात राहतील.’

‘बरे, बरे, गुड इन्विनिंग्.’

असें ह्मणून पुरुषोत्तम निघून गेला. त्यासही तें अवघडच वाटलें,
परंतु त्याच्या आग्रही स्वभावाचा त्यावर अमल चालला. करीन ह्म-
टल्यावर तें केलेंच पाहिजे.

“परंतु घरीं आल्यावर स्काटचें नाव्हल तो शिकत होता तें त्या-
च्या डोळ्यांपुढें दिसूं लागलें. ‘ही माझी लेडी, मी इचा नाइट,’
हा त्याचा निश्चय झाला; ध्यानीं मनीं तिचा विचार, अभ्यास सुचे-
ना, कांहींएक सुचेना. जेवायास वसला तरी शुद्धीवर कोठें आहे ?
अंतरुणावर पडला तरी झोंप कोठें आहे ? त्या रात्रीं त्यानें किती
निश्चय केले असतील तें सांगतां येत नाहीं ? ‘लग्न करीन तर एं-
जलिकेशीं करीन, इतर स्त्रिया मायबहिणी. इच्याकरितां प्राण देईन,
इचा दास वनून राहीन. देवा माझ्या धैर्याची पारख होण्याचा काहीं
चमत्कारिक प्रसंग आण. माझे हें अंतःकरण तिला कसें उघडें क-
रून दाखवू ? उद्यां गांठ पडणारच, तेव्हा आजच्यासारखें मौन
धरायाचें नाहीं.’ ही जी पुरुषोत्तमाची दशा झाली तशीच तिकडे

एंजलिकेची झाली. परंतु ती तिने साहेबाचे नजेरस पडं दिली नाही. ' हाच नवरा मला योग्य. श्रीमंत नसला तर काय झालें? पुढें होईल. साहेबाची सपत्ति कोणास द्यावयाची आहे? आह्मांस कांहीं कमी पडणार नाही आमचा आहे असा थाट चालेल. ' याप्रमाणें ती विचार करीत राहिली.

“ दुसरे दिवशीं सुट्टीच्या वेळीं पुरुषोत्तम येतो तो चहा, बिस्कटे, फळफळावळ टेबलावर तयार ठेवून एजलिका वाटेकडे डोळे लावून बसली आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. साहेब घरीं नव्हतेच, त्यांची आफिसांत जाण्याची ती वेळ, ते तेव्हा घरीं कोठून असायाचे? दोघेही चहा पीत असतां साहेब काय ह्मणाले वगैरे गोष्टी सुरू झाल्या. पहिल्याइतकी भीड उरली नाही. सुट्टी सपण्याची वेळ झालीसें पाहून पुरुषोत्तम मोठ्या कष्टानें निघून गेला.

“ पुढें दररोज सुट्टींत चहा पिण्याचें हें त्याचें ठिकाण झालें. साहेबांस ही सर्व हकीकत कळून, परीक्षा पास झाल्यावर लग्न करायचें ह्मणून त्यांनीं ठरविलें त्यांत एक विघ्न आलें. मुलास घरजांवई करणार ह्मणून साहेबांचा हट्ट. आपल्या कुळास ही गोष्ट कमीपणा आणणार, ह्मणून पुरुषोत्तमाचे आप्तांचा ग्रह; ते घरजांवई करूं देण्यास कबूल होईनात. अखेरीस साहेबांस हार खावी लागली; कारण दुसरा वर मिळण्याची मुष्कील, व एंजलिकेनें तर प्रतिज्ञाच केली कीं, आतां माझे प्रेम फिरायाचें नाही. अखेरीस कसें तरी लग्न उरकलें; परंतु साहेबांचे मनांत रोष उत्पन्न झाला व तो शेवटपर्यंत कायम राहिला. त्यांनीं पुरुषोत्तमास घरीं येण्याचें बंद केलें. कारण एंजलिकेस ऋतु प्राप्त झाला होताच, व पुरुषोत्तम तिच्याशीं सघट्टन करूं लागल्यास त्याचा अभ्यास बुडेल व बालविवाहाचे सर्व दुष्ट परिणाम उपस्थित होतील, अशी त्यास भीति वाटू लागली.

“ साहेबांचें मत कीं स्त्रीच्या अवयवांची पूर्णावस्था एकोणिसावे वर्षीं होते, तोंपर्यंत एंजलिकेस पुरुषाचा स्पर्श होऊ द्यावाचा नाही; तीस त्या भिकारी सासरीं पाठवायाची नाही; पुरुषोत्तमानें विद्या पूर्ण करून संसारापुरते पैसे मिळवूं लागावें व मग बायकोस घेऊन जावें. विचारा पुरुषोत्तम कालेजांत दूर देशीं जाऊन राहिला. एंजलिकेची

त्यास रोज पत्रे येऊं लागलीं. तिचें दुःख त्यास पाहवेना. ती क्रूर भावाच्या ताब्यांत, त्याच्या अंतःकरणास द्रव येईना. तेव्हां करतो काय ? इकडे एंजलिकेची प्रकृति हळूहळू विघडत चालली. तिची शोष विलकुल गेली. क्रमानें तीस अपस्मार वायु झाला; डाक्टर लोकांनीं पाहिजे तेवढे उपाय करून पाहिले, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. पतिसमागमाखेरीज हा रोग हटणार नाहीं असें देशी व इंग्रजी डाक्टरांनीं सांगितलें; परंतु तें साहेबांस मान्य होईना. एंजलिकेची प्रकृति दिवसानुदिवस इतकी क्षीण होत चालली कीं ती जगंत कीं मरते अशी शंका सर्वास येऊं लागली. तेव्हां शेवटीं एक दिवस पुरुषोत्तम आला व मोठा तंटा करून बायकोस गाडींत घालून घेऊन गेला. एंजलिकेस त्यानंतर हळूहळू गुण येत चालला; ती गरोदर झाली; परंतु पुत्रजन्माचे वेदनेंतच तिनें प्राण सोडिले. याप्रमाणें ही प्रेमाकर्षणाचे प्रत्यक्ष प्रयोगाची हकीकत आहे. पुरुषोत्तम अर्ध वेडा होऊन जगाचे पाठीवर फिरत आहे. त्याची सर्व सुधारणा नाहींशी होऊन, योग साधावा, तप करावें, अन्न सोडावें, अशा नानाप्रकारच्या विचारांत त्याचें आयुष्य व्यर्थ जात आहे.

१८०. “ ही प्रेमाकर्षणाची सुधारणा फार अवघड आहे असें या इतिहासावरून तुमच्या ध्यानांत आलेंच असेल. ही सुधारणा सुसाध्य करून टाकण्याच्याच विचारांत हल्लीं आमची मंडळी आहे. प्रेमाकर्षणाचे प्रसंगी स्त्रीपुरुषांनीं कसें वागावें याविषयी कांहीं नियम असावे असें ठरून ते तयार करण्याचें काम एका मार्मिक गृहस्थानें आपणांकडे घेतलेलें आहे. हे नियम प्रथम विववाविवाहांत अमलांत आणायचें, असा उद्देश आहे. जीं द्वितीय वधूवरें नियमांअन्वये प-रस्परांचें मनोवेधन करितील त्यांस मोठे वक्षीस द्यावें व त्यांचा मान इतर पुनर्विवाहितांपेक्षां अधिक राखावा अशी मंडळीची इच्छा आहे. परंतु आधीं विधवाविवाहाचे प्रसंग थोडे व तेही तिन्हाइतांकडूनच घडवून आणावे लागतात; वधूवरांची आवडनिवड नांवाचीच; पैसेवा-ल्यांत ते होऊं शकत नाहींत, इत्यादि अनेक अडचणी तूर्त सुधारक मंडळींस जाचत आहेत. देशाचें दुर्भाग्यच जबर, नाहींतर खुद्द सु-धारकांच्या घरांत तरुण विधवांचा का दुष्काळ असावा ? इच्छा

आहे तेथे विधवा नाहीत, विधवा आहेत तेथे इच्छा नाही, अशी कांहीं विपरीत स्थिति दृष्टीस पडते, तीस काय करावे ? बरे, वयांत आलेल्या मोठाल्या अविवाहित मुली देखील कोणाचे घरांत दिसत नाहीत. कारण, सुधारकांची ही नवीताजी पिढी आहे. यांच्या घरांत मोठीं मुलें व मुली होण्यास हे म्हातारे तर झाले पाहिजेतना ? ”

भाग ३० वा.

केवळ पैशानेंच साध्य अशा सुधारणा इष्ट आहेत काय ?

१८१. हा आमचा सवाद संपला नव्हता, इतक्यांत कोणीं कुवांतून ‘ मिस्टर् शास्त्री ’ ह्मणून हाक मारिली, तेव्हां तो शब्द ओळखून शास्त्री पळतच कुवांत गेला; व मी एकटाच कुवाचे बागेत विचार करीत हिंडू फिरूं लागलों. पैशाचा व सुधारणेचा किती निकट संबंध आहे हे या वेळपर्यंत माझे मनांत कोणीं चांगलें भरवून दिलेले नव्हतें. तें आतां पक्कें बिंबलें. सुधारणेस विघ्न कायतें आमचें दारिद्र्य आहे, हा सिद्धांत इतका स्पष्ट असतां तो मला पूर्वी कसा सुचला नाही याचें मलाच आश्चर्य वाटलें. पार्शी लोकांची सुधारणा इतक्या झपाट्यानें होण्याचें कारण त्यांची संपत्ति असें आतां माझे लक्षांत आलें. याशिवाय, पार्शी लोकांस आणखी कित्येक गोष्टी अनुकूल आहेत त्याही लगेच मला सुचत गेल्या. पार्शी लोक पहिल्यापासून व्यापारी, व व्यापाऱ्यांचे खरे गुण त्यांमध्ये पिढ्यान्पिढ्या बाणलेले होते. जेव्हा इंग्रज लोकांचा अंमल येथें सुरू झाला, तेव्हां ज्या लहानशा समाजास राज्यकर्त्यांचें अनुकरण करून त्यांसारखें तत्काळ होतां येण्यासारखें होतें, तो समाज एक पार्शांचा मात्र होता. क्रयविक्रयाच्या कार्मी गुजराथी किंवा मारवाडी किंवा मुसलमान यांस जे धर्माचे प्रतिबंध आहेत ते

पार्शीस नव्हते. मद्य, मांस, पाव, विस्कटे, सर्व कांहीं पदार्थांचा व्यापार त्यांस करितां येऊं लागला; हे पदार्थ स्वतः तयार करून विकण्यासही त्यांस हरकत नव्हती. ख्रिस्ती व्यापारी व पार्शी व्यापारी यांमध्ये व्यापाराचे कामीं भेद नव्हता ही स्थिति दुसऱ्या कोणत्याही हिंदु जातीस नव्हती; मुसलमानांस ती पुष्कळअंशी होती, परंतु तसे व्यापारी गुण त्यांत नव्हते. या कारणाने पार्शी लोक सर्वांचे पुढे गेले. त्यांचा समाज लहान व आटोपसर, तेव्हां तो सर्व एकदम नव्या मार्गाने सुसंपन्न होण्याची शक्यता होती इतर नेटिव्हांमध्ये असा दैवशाली वर्ग दुसरा नव्हता व अद्यापिही नाही. मारवाडी, गुजराथी, भाटे, वगैरे लोकानीं मद्यमांसादि विकण्याचा परिपाठ सुरू करून हाटेलें वगैरे स्थापित केल्यास पार्शी लोकांची संपत्ति बरीच डळमळीत होईल यांत संशय नाही. परंतु जोवर मारवाड्यांची व्यापारबुद्धि व ख्रिस्त्यांची स्वतंत्रता, हे दोन्ही गुण एका हिंदुजातींत उत्पन्न होणार नाहीत, तोवर पार्शीची संपत्ति कायम राहणार यात शंका नाही. तीस विघात आल्यास तो त्यांचीच प्रजा वाढून यावयाचा. परंतु पार्शीलोकांबद्दल विचार करण्यांत फायदा काय ? ते एतद्देशीयांशीं धर्माने बांधले गेलेले नाहीत. सामाजिक उत्क्रांतींत ते हिंदूपक्षां मार्गे आहेत. द्रव्यलोभाने आमच्यापासून अलग राहण्याचा जा त्यांचा बाणा दिसतो, त्यावरून ते विदेशीयच समजले पाहिजेत.

आपल्या स्वदेशीयांचा विचार करितां, त्यांचे दारिद्र्य अनिवार्य आहे. त्यांस वेळेस धर्मप्रेमाने आवेश चढेल, परंतु धनलोभाने चढायाचा नाही. मारवाड्यासही मद्यमांसांचा विक्रय मनुष्यत्वाची हानि करणारा वाटतो; त्यांमध्ये केवढाही विलक्षण द्रव्यलोभ असला तथापि ते या नीच व्यापारास प्रवृत्त होत नाहीत इतर वर्ग तर व्यापार करणे हेंच कनिष्ठप्रतीचे समजतात. श्रमाने किंवा गुणाने त्यांस द्रव्य मिळविलें पाहिजे; व ते पुष्कळसे मिळण्याचा संभव नाही. मिळाले तरी त्याची शाश्वती नाही. तेव्हां बहुजनसमाजाची दरिद्रता अवश्य ध्यानांत ठेवून सामाजिक सुधारणा आरंभिली पाहिजे. यावेळीं मला एक शका सुचली ती ही कीं, जे लोक हल्ली या

ठिकाणीं एवढे सुधारणेचे कष्टे भक्त आहेत त्यांची सुसंपन्न स्थिति किती पिढ्या चालण्यासारखी आहे ? कारण द्रव्यमूलक सुधारणा द्रव्याबरोबरच लुप्त होणार; तशी ती लुप्त झाली नाही, तर आपत्तींत पडलेल्या कुटुंबांस ती दुःखदायक मात्र होणार; व ती सुधारणा आणि ते कुटुंब दोन्ही त्या योगें नष्ट होणार. हा असा सामान्य नियम आहे या शंकेमुळे शास्त्रीबुवांची पुनः गांठ पडल्यावर सुधारलेली कुटुंबे किती पिढ्या संपन्न स्थितींत राहण्याचा संभव आहे याविषयी माहिती काढायाची असें मी मनांत ठरविलें.

१८२. मोठ्या समाजांत कांहीं थोड्या व्यक्ति सुधारून फायदा आहे कीं तोटा आहे हा दुसरा विचार माझे मनांत येऊ लागला. व्यक्तींची सुधारणा, जी त्यांच्या कुटुंबांत देखील दोन तीन पिढ्या कायम राहण्याचा संभव नाही, ती हल्लींच्या स्थितींत केवळ अलंकारासारखी आहे. व्यक्तींस तिचे मोठेच भूषण वाटेल, परंतु दरिद्री समाजास हा बहुमोल अलंकार संपादणें अनिष्ट होईल. आत्मोत्कर्षकरितां मनुष्यास पाहिजे तें करण्याची परवानगी आहे खरी; परंतु समाजहिताकरितांच केवळ जी सुधारणा अमलांत आणायाची व परोपकाराचें श्रेय संपादायाचें—ती सुधारणा सामान्य लोकस्थितीस अनुरूप असली पाहिजे. अशा दृष्टीनें या शहरच्या लोकांनीं चालविलेल्या सुधारणा मी जेव्हां पाहूं लागलों, तेव्हां त्या मला अयोग्य दिसल्या. कांहीं एका परिस्थितींत हजारों वर्षे राहिल्यानें हिंदुसमाजाच्या मनाची, बुद्धीची, व वासनांची, वगैरे, जी स्थिति झालेली आहे, ती मनांत न आणतां, तिचे गुणदोष न पाहतां, तिचा जनसमूहावर जो अवश्य अमल चालला आहे तो विचारांत न घेतां, पैशाच्या जोरावर कोणी एका व्यक्तीनें समाजास धिक्कारून त्यापासून विभक्त व्हावें, वयपरतें उत्कट होणाऱ्या क्षुद्र मनोवृत्तीचा फायदा घेऊन इतर व्यक्तींस समाजांतून फोडून आपल्यासारखें करावें, व यांतच सामाजिक सुधारणा मानावी हें मला अप्रशस्त वाटलें. परंतु आपले विचार ज्याशीं निःस्पृहपणें बोलतां येतील असा मनुष्य अद्यापि या ठिकाणीं मला भेटला नाही, तेव्हां स्तब्ध राहून, ज्या गोष्टी अवलोकनांत येतील त्यांचा पुढें उपयोग होईल असें जाणून मी

संग्रह करू लागलों. तथापि दिगंबर महाराजांचा उपदेश अद्यापि मनांत चागला जागृत होता, त्यामुळे माझ्या या अशा वृत्तीने अनेक गोष्टी पाहून व ऐकून मनास वारंवार धक्का बसे, परंतु तो टाळण्याचा उपायच नव्हता.

१८३. दुसरे दिवशी सकाळीच दंगूशास्त्री आला. आमचे मित्र तात्यासाहेब यांस त्यावेळीं फारसें काम नव्हते, तेव्हां आम्ही त्रिवर्ग एकत्र गोष्टी सांगत बसलों. दंगूशास्त्री येतांच तात्यासाहेबांचा त्यास पहिलाच प्रश्न कीं, 'कायरे शास्त्री, तुझे कांहीं जुळते आहे कीं नाहीं?'—'छे हो, कांहींएक जुळत नाहीं. दिवसानुदिवस तिच्या कल्पना वाढतच चालल्या आहेत. आज आहे तें उद्यां नाहीं. मी आतां अगदीं कटाळून गेलों आहे—हताश झालों आहे—दुसरा कोणी असता तर तिच्याही नादीं लागला नसता व तुमच्या मंडळींच्याही नादीं लागला नसता.' हे त्याचे शब्द ऐकून मी चकित झालों. सुधारकांचें हें काय कारस्थान सुरू आहे अशी शका येऊन बऱ्यावाईट अनेक कल्पना माझे मनांत येऊ लागल्या. अखेरीस 'हें काय घोंगडे शास्त्रीबुवाचे मागें लावले आहे?' असें मी तात्यासाहेबांस विचारलें. तेव्हा त्यांनीं उत्तर दिलें, 'घोंगडे कां ह्मणता, भारी शालजोडी आहे! हातीं लागूं द्या ह्मणजे शास्त्री थय् थय् नाचू लागेल.' हें उत्तर शास्त्रीबुवास पसत पडलें नाहीं. तो ह्मणाला, 'यांच्या बोलण्यांत कांहींएक जीव नाहीं. आमचें लग्न झालेलें नाहींसें पाहून, परस्पर, पिशाच्चाचे हातीं कोलीत या न्यायानें, पुनर्विवाहाचे मानगडीत आह्मांस पाडण्याची या मंडळींची खटपट आहे. एक सुंदर विधवा पाहून दिली आहे; परंतु निजपुढें प्रेमाकर्षणाचें सर्व शास्त्र उलथें पालथें केलें, तरी तिच्या हृदयास द्रव येत नाहीं. आजपर्यंतची या खटपटीची तुम्ही हकीकत ऐकाल तर त्या बाईच्या मागण्यांची तुम्हांस शर्थ वांटेल, व त्या मागण्या पुरविण्याचे कामीं या मंडळींच्या औदार्याचीही कमाल वांटेल परंतु ती बाई सर्वांचें सत्त्व पाहण्यासच बसली आहे. हा पुनर्विवाह जुळून येईल तेव्हां तो एक अलौकिक सामाजिक प्रयोग म्हणून समजला जाईल यांत संशय नाहीं. परंतु त्या

प्रयोगांत माझी एकट्याची मात्र फजिती होणार आहे. तुझांस सर्व हकीकत कळेल तेव्हां तुमची खात्री होईल '

ही हकीकत तरी काय असें मी विचारणार तों तात्यासाहेब ह्मणाले, ' अरे शास्त्री, या पाहण्यांस तरी एकवेळ तिजकडे घेऊन जा. कदाचित् चार शहाणपणाच्या गोष्टी सागून हे तिचें मन वळवितील.' ही सूचना शास्त्रीबुवास पसंत पडली व ' चलतां कांहो ' ह्मणून त्यानें मला विचारलें. तेव्हां मी परस्थ, या तुमच्या भानगडींत कशास पडूं, असें ह्मणून मी पुष्कळ आढेवेढे घेतले, परंतु दोघेही एकेनात. तात्यासाहेबांनीं अखेरीस मला एकच गोष्ट सांगितली ती अशी कीं मी गेलों तर परत आल्यावर मला पश्चात्ताप वाटायचा नाही. असें त्यांचें आश्वासन मिळाल्यावर मी दंगूशास्त्र्याबरोबर जाण्याचें कबूल केलें. व कामापुरती माहिती दंगूस विचारू लागलों. मी त्याच्या विवाहाच्या कामांत मध्यस्थी करणार असें वचन मिळाल्यावर त्यास उमेद आली. त्यानें त्या बाईचा सर्व पूर्वीचा इतिहास सांगितला. त्याचें तात्पर्य येणेंप्रमाणें.

१८४. सुधारक मंडळींचे हल्लींचे सेक्रेटरी पाच सहा वर्षांमागे मुंबईस अभ्यास करीत होते. त्याच्या चाळींत एक उत्तम सुधारलेलें प्रभूचें बिन्हाड होतें. शेजारधर्मांमुळे सेक्रेटरींचा त्या कुटुंबाशीं पुष्कळ स्नेह जुळला. तेथें लीलावती ही बालविधवा होती. त्यावेळीं तिचें वय कायतें चौदा पंधरा वर्षांचें होतें. तिचें सुंदर स्वरूप पाहून ह्मणा किंवा प्रेमांमुळे ह्मणा, घरांतील सर्व माणसें तीस लिली (Lilly कमळ) ह्मणत. तिची बुद्धिही विलक्षण होती. मुलींच्या एका मिशनरी शाळेंत ती इंग्रजी शिकत होती; तिनें दुसरी भाषा फ्रेंच घेतली होती. दोन्ही भाषांचें तीस उत्तम ज्ञान होतें, असें संभाषणावरून दिसून येई. सेक्रेटरींचा व तिचा भाषणाचा प्रसंग वरचेवर यावा व तिच्या बुद्धीविषयी व गुणांविषयी त्यांचें इतकें उत्तम मत झालें कीं हिंदु-स्थानांत अशी दुसरी स्त्री सांपडणार नाही, असें ते मित्रमंडळींत वारंवार सांगत. मंडळीस त्याचा चमत्कार वाटावा. सेक्रेटरींनीं डाक्टर-रीची परीक्षा पास झाल्यावर मुंबई सोडिली. पुढे थोड्या दिवसांनीं लीलावती बाईकडून त्यांस पत्र आलें—' माझी म्याट्रिकची परीक्षा

उतरली आहे. घरी वडलांच्या मागे कुटुंबाचा एवढा खर्च आहे की त्यांची सर्व प्राप्ति त्यांस पुरेनाशी होऊन दरमहा नवीन कर्ज होऊ लागले आहे. त्यांतच दुसरे एक दुर्भाग्य ओढवले, ते असे की माझ्या वडील बहिणीवर वैधव्याचा दुर्घर प्रसंग येऊन ती आपल्या तीन लहान मुलांसकट आमचे घरी येऊन राहिली आहे. तिचे घरचा पैशाचा जो सर्वांस भ्रम होता तो अगदी पोकळ ठरला, उलट कर्ज आहे. घरांत खायला नाही अशी तिची स्थिति आहे. अशा प्रसंगी वडलांवर अवलंबून राहणे मला पसंत नाही; त्यापासून मला निःसीम दुःख होत आहे. दुसऱ्या कोठे माझ्या ओळखी नाहीत, तुम्ही एक माझी खरी स्थिति जाणतां. पोटापुरते मिळवून आपला व बहिणीचा निर्वाह चालवावा एवढीच माझी उमेद आहे. एवढेही शक्य झाले नाही तर मी जिवाचे काय करीन याचा नेम नाही ! जग सगळे शून्य दिसत आहे ! हृदय जिकडून तिकडून दुःखाने पोळलेले आहे. तुमच्या पूर्वीच्या स्नेहाचा एकच ततु जिवांत थोडी आशा उत्पन्न करित आहे. तो जर तुटला तर संपले ! ” याप्रमाणे हे पत्र सेक्रेटरीचे हाती पडले तेव्हा ते उभे होते ते कबर खचून मटकन् खाली वसले. ‘ ओ लिली, लिली ! तुला जगात हा एक मित्र आहे, तोंवर जिवावर उदार होऊ नको. सर्व जग दुःखाने भरून गेले तरी त्यांतच तुझ्या पुरता एक सुखाचा कोपरा शोधून काढणे अशक्य नाही ! ” सेक्रेटरींनी क्रमाने आपला उद्वेग आवरून धरला व पुढे काय करावे या विचारांत ते पडले. या एवढ्या मोठ्या शहरांत स्त्रीशिक्षणाची उत्तम सोय नाही हे त्यांच्या मनास जाचतच होते. मुलींकरितां एक उत्तम शाळा स्थापन करण्याकरितां त्यांनी जिवापाड मेहनत केली. अंमलदार वश करून घेतले पुष्कळ वर्गणी जमविली. एका जहागिरदाराकडून मोठा वाडा मागून घेतला. नव्या शाळेत आपल्या मुली पाठविण्याची आईवापांकडून वचने घेतली; व शाळा स्थापून त्यांवर लीलावतीवाईस हेडमिस्ट्रेस नेमिले. हल्ली शाळा भरभराटीस आलेली होती. लीलावती व तिची बहिण चांगल्या थाटाने राहत होत्या. जग शून्य आहे असे लीलावतीस वाटेनासे झाले होते. शिक्षकाच्या घंघामुळे एक तर तिचे वाचन वाढले; व दुसरे स्पष्टवक्ते-

पणा अंगी आला. हिंदुधर्माचे मार्मिक ज्ञान व्हावे ह्मणून तिने संस्कृताचा बराच अभ्यास केला; व पुराणें, काव्यें, नाटके यांत तिचे चांगलें गम्य झालें. तीस विदुषी ही पदवी लोक दऊ लागले ती योग्य होती. स्त्रियांस तिची वारवार जी व्याख्यानें हात, त्यांमुळे मराठी भाषा तीस उत्तम बोलतां येऊ लागली, व सौंदर्य आणि प्रेमळ स्वभाव ह्यांच्या साहाय्यानें वाणीसही रसाळता आली. स्त्रियांच्या सुधारणेविषयी तिचे विचार बरेच प्रगल्भ दर्शेस आलेले होते.

अशा स्पष्टवक्त्या स्त्रीस आपण कशाचा उपदेश करणार ? असें आतां मला वाटू लागलें. कठिणच प्रसंग आहे काय होईल तें पहावे, अशी मनाची स्थिति झाली ही अशी विदुषी स्त्री पत्नी व हा दगूशास्त्री पति हें जोडपें साजेल तरी कसे ? ही शंका मला आली, पण सुधारक मंडळीस ती कां येत नाही याचे मला आश्चर्य वाटू लागलें. भिन्न जातींत पुनर्विवाह लावायाचा हा एक नवा प्रयोग आहे हें खरें, परंतु तेवढ्याकरितां वधूवरांची योग्यता न पाहणें हें मला चमत्कारिक वाटलें. यांत काय गूढ आहे, कोणता नवीन प्रयत्न सुधारकांनीं आरंभिला आहे, हें कांहींच मला समजेना त्यामुळे या मध्यस्थींत आपण पडणें हें पूर्वी जें एकपट अवघड वाटत होतें, तें आतां दुप्पट अवघड वाटू लागलें, तथापि याविषयीं मी उतावीळ होऊन गेलों.

भाग ३१ वा.

स्त्रियांची अगणित दुःखें.

१८९. दगूशास्त्री त्याच दिवशीं लीलावती बाईकडे जाऊन आला. 'तात्यासाहेबांचे एक परम मित्र दक्षिणेंतून आले आहेत, ते फार विद्वान् आणि थोर मनाचे आहेत, त्यांची तुम्हाशीं संभाषण करण्याची इच्छा आहे,' वगैरे गोष्टी त्यानें सांगितल्यावरून बाईस फार आनंद झाला. दगूशास्त्र्याच्या अतिशयोक्तींमुळे मी कोणी अद्वितीय पुरुष असेन असें त्यांस वाटलें असावे, व ह्मणूनच त्यांनीं

विवाहाचे कामांत माझी मध्यस्थी कबूल केली असावी कसेंही असो, 'येत्या शनवारीं दुपारी वेळ मोकळाच आहे त्यावेळीं त्यांस अवश्य घेऊन यावें,' ह्मणून बाईंनीं आदरपूर्वक सुचविलें. त्याप्रमाणें आह्मी उभयतां नेमल्यावेळीं तथें गेलों. खालच्या मजल्यावर लीलावती बाईची वडील बहिण तांदूळ निवडीत बसली होती. भोंवतालीं मुलें दंगा करीत होतीं व तिची मुद्रा समाधानी तर खरीच, परंतु निराशेची दिसली. दैवावर हवाला देऊन मुलाबाळांकरितां जीव जतन करून रहावें, असा निश्चय झालेला तिच्या चर्येवरून दिसत होता. परंतु हा निश्चय तिच्या कोंवळ्या बाळांस कोठें कळत होता ? ती अल्लडपणें यथेष्ट दाडगाई करून मजेमध्ये होती. तळमजल्यांत बहिणीचें राज्य होतेंसें दिसलें; वरच्या मजल्यांत लीलावतीबाईचें होतें. माडीवर टेबलें, खुर्च्या, कपाटें, पुस्तकें, पडदे वगैरे पाहून एखादे मडमचे बंगल्यांत आपण आहों असें वाटण्यासारखा सर्व थाट होता. आह्मी गेल्यावर बाईंनीं आमचें मोठ्या सभ्यतेनें व आदरानें स्वागत केलें. पुढें हवापाण्याच्या वगैरे कांहीं गप्पा झाल्या व बोलतां बोलतां सुधारणेचा विषय निघाला. तेव्हां बाईची रसाळ वाणी अस्खलितपणें चालू लागली. मला मध्यें शब्दही बोलण्याची संधी मिळेना. बाईच्या आवेशानें त्याच्या तोंडावर लाली चढली, डोळ्यांत पाणी चमकू लागलें; तेव्हां त्या तशा सौंदर्याच्या असां मान्य आविर्भावापुढें विरोधक शब्द बोलण्याचें कोणासही शक्य नव्हतें. आह्मी दावेही निमूटपणें सर्व व्याख्यान ऐकत बसलों. बाईच्या चेहऱ्यांकडे आह्मी जी टक लाविली ती अखेरपर्यंत चळली नाहीं. त्या ह्मणाल्या.—

१८६. “मुलींस शिकविण्याचें व प्रौढ स्त्रियांस व्याख्यानें देण्याचें काम मजकडे सोंपविल्यापासून, स्त्रियांच्या सुधारणेखेरीज, त्यांच्या उन्नतीखेरीज, दुसरा विचार या हृदयांत आलेला नाहीं. स्त्रियांचीं दुःखें किती व केवढांलीं आहेत याविषयीं तुहांनां पुरुषांस कल्पना देखील नाहीं; पुरुषांस तीं जाणण्याची योग्यताच नाहीं अशी माझी खात्री झाली आहे. जे अगदीं स्त्रियांचे मोठे कैवारी ह्मणून मिरवितात, त्यांस स्त्रियांच्या दुःखांचा एक कानाकोपरा मात्र दि-

सतो असें ह्मणले पाहिजे. अक्षय्य नरकवास भोगण्याकरितांच ईश्वरानें स्त्रियांस निर्माण केले आहे कीं काय न कळे ! या कार्मीं चाललेला अन्याय, क्रूरता, दुष्टपणा, पक्षपात व जेवढे दुसरे नीच प्रकार आहेत, तेवढे सर्व पाहिले ह्मणजे जीव दडपून जातो, तो नकोसा होतो ! ही स्त्रियांची दुःखकारक स्थिति पाहून, ती स्वतः अनुभवून, तिनें हृदय पोळून पोळून काळें ठिक्कर पडल्यावरून मी ह्मणतें कीं जगांत ईश्वर नाहीं. ह्मणजे जे गुण ईश्वरामध्ये भाविक लोक समजतात ते त्याचे अंगीं नाहींत. जर कोणी जगाचा कर्ता असला तर त्यास अन्यायांत, दुःख देण्यांत, हाल करण्यांत, क्रौर्य दाखविण्यांत फार गम्मत वाटत असावी ! असला दुष्ट ईश्वर आहे असें मानण्यापेक्षां तो नाहींच असें मानणें बरें. सृष्टीचे नियम सर्वप्रकारे घातक आहेत त्यापासून सुटण्याकरितां होईल तितका प्रयत्न करावा व अखेरीस पंचत्वास जावे—आयुष्यभराच्या दुःखांचा निकाल या शेवटच्या एका घोर दुःखानें करावा—यापेक्षां स्त्रियांस दुसरे कर्तव्य तरी काय आहे ? सृष्टीच्या स्वाभाविक अन्यायाचा मोड करून वरिष्ठ न्याय स्थापण्याचा उत्कृष्ट मनुष्यांचा प्रयत्न आहे * जे मनुष्यरूपी पशु आहेत त्यांचा मात्र असा प्रयत्न नाहीं व त्यांमध्ये बहुतेक सर्व पुरुष येतात ! खरी मनुष्यता स्त्रियांमध्ये मात्र आली आहे, असें यावरून सिद्ध होतें

कारण, पशूंच्या परस्पर वर्तनास आपण न्याय किंवा अन्याय,

the practice of that which is ethically best—what we call goodness or virtue—involves a course of conduct *which in all respects is opposed* to that which leads to success in the cosmic struggle for existence. In place of ruthless self-assertion it demands self-restraint, in place of thrusting aside or treading down all competitors, it requires that the individual shall not merely respect, but shall help his fellows; its influence is directed, not so much to the survival of the fittest, as to the fitting of as many as possible to survive. It repudiates the gladiatorial theory of existence. . . . Whatever difference of opinion may exist among experts, there is a general consensus that the ape and tiger methods of the struggle for existence are not reconcilable with sound ethical principles. . . . The ways of the cosmos afford no sanction for morality. HUXLEY. *Evolution and Ethics*

योग्य किंवा अयोग्य, या संज्ञा लावीत नाहीं सृष्टीने त्यांस उपजत-बुद्धि दिली आहे, दुसरे कांहीं दिलें नाही त्या उपजतबुद्धीने ते जें करितील तें करितील ता सृष्टीचा न्याय, म्हणजे मनुष्याच्या भाषेंत अन्याय समजायाचा वाधानें तावडीत सांपडेल त्या प्राण्याचा आहार करावा; मोठ्या माशानें लहान माशास गिळावें, बोक्यानें मांजरीचीं पिल्लें खावीं; कोळ्यानें लहान पांखरें जाळ्यांत गुरफाटून त्यांचें सत्त्व शोषून घ्यावें. हे सृष्टीच्या न्यायाचे मासले आहेत. असला न्याय अकुंठितपणें चालावा ह्मणून सृष्टीची रचनाच अशी आहे कीं, कांहीं प्राणी दुबळे व कांहीं बलाढ्य, कांहीं गरीब व कांहीं पक्के वस्ताद; कांहींस स्वसंरक्षणार्थ मुळींच साधन नाही, दुसऱ्यास तीक्ष्ण नखें, दाढा, जबडे, बळ वगैरे सर्व अनुकूल. दुबळ्या प्राण्यांवर बलाढ्य प्राण्यांनीं यथेच्छ चरावें, हीच उपजत-बुद्धि ! या उपजतबुद्धीकरितांच पशूंस पशु ह्मणायाचें, व जोंवर दुबळ्यांच्या जिवावर मनुष्यप्राणी आपला चरितार्थ चालवितात, तोंवर तेही पशूच होत. दुबळ्यांनीं मरावें व बलाढ्यांनीं जगावें, या पशुप्रणीत न्यायास 'जीवनार्थ कलह,' वगैरे संभावित नांवें देऊन त्यांचें पुरुषांनीं एक शास्त्र बनविलें आहे ! व तें ग्राह्य करा, त्यांतच मनुष्यजातीचें तारण आहे, असें प्रतिपादून ते पशुधर्म जगास शिकवीत आहेत. मनुष्यांत थोडें मनुष्यत्व आलें आहे तेही घालविण्याची व दुबळ्यांकडे सर्व दुःखभार लोटून देण्याची ही अद्वितीय कल्पना आहे खरी ! पशुधर्माची श्रेष्ठता गाणारे ते स्वतः उत्कृष्ट पशु असले पाहिजेत !

१८७. सृष्टीचा न्याय नाहीसा करून मानवी न्याय स्थापणें, पशुधर्म टाकून मनुष्यधर्म स्वीकारणें, यांत निर्मळ मनास श्रेष्ठता वाटते. मनुष्य मोठा शूर असला तरी स्त्रियांवर हात ठाकूं नये, मुलांशीं, वृद्धांशीं, पंगूंशीं लढू नये, ही बुद्धि त्यास कां श्रेष्ठ वाटते ? ही सृष्टीचे न्यायाविरुद्ध आहे ह्मणून तसेंच कित्येक गृहस्थ स्वतः कितीही शहाणे असले तरी मातापितरांची कां आज्ञा मानतात, त्यांपुढें कां नम्र होतात ? सृष्टीचा न्याय याच्या उलटा ह्मणून. मातापितरांस उपाशीं मारून आपण चैन करणारे कित्येक पशु आहेतच !

हीन, अज्ञान, पशुतुल्य मनुष्यांसदेखील दास्यांत ठेवूं नये ही करुपना कशी उत्पन्न झाली ? सृष्टिक्रमानें उत्पन्न झालेला हा बळजोरीचा प्रकार बलाढ्य माणसांच्या मनुष्यत्वास शोभत नाही ह्मणून. याप्रमाणें अनेक उदाहरणें देतां येतील. त्यांवरून सामान्य नियम जो निघतो तो हा कीं सृष्टिक्रमाप्रमाणें बागल्यास पशुत्व येतें; त्या- विरुद्ध बागल्यास मनुष्यत्व येतें. मानवी समाजांत बळाचा उपयोग जेवढा होईल, तेवढें तेथें दास्य, कौर्य व पशुत्व असायाचें; बळी मनुष्य जेवढा दुबळ्याच्या वश होईल तेवढें त्यांत मनुष्यत्व आलें ह्मणून समजावें. अशा मनुष्यत्वानें मनास केवढी थोरवी वाटते ! परंतु हा मनुष्यत्वाचा गुण फार दुर्लभ आहे. जो बलवान् असतो तो दुबळ्यापुढें थोडा नमला कीं त्यास वाटतें केवढा आपण उपकार केला ! मग त्या उपकाराची फेड दुसऱ्या अनेक जुलमांचे कृत्यांनीं करून घ्यावयाची ! बलवानानें एका किंवा दुसऱ्या कामांत नम्रता धरल्यानें दुबळ्याचीं सर्व दुःखें दूर झालीं असें समजणें योग्य नाही. तो आपलें सर्व बळ जेव्हां दुबळ्याच्या सेवेस लावील तेव्हां त्यानें खरें मनुष्यत्व अंगीं धरलें असें ह्मणतां येईल.

१८८. या प्रस्तावनेवरून पुढील विषय तुमच्या लवकर ध्यानांत येईल. मुलगी अल्पवयी असो किंवा प्रौढवयी असो, तिचा विवाह झाला कीं ती पुरुषाची दासी बनली. मग पुरुष जाईल तिकडे तिची धिंडका निघायाची. पुरुषानें एक गोष्ट तिच्या आवडीची केली कीं तिनें दहा गाष्टी त्याच्या आवडीच्या केल्या पाहिजेत. मुलींचा विवाह करिते वेळीं स्वाभाविक (ह्मणजे सृष्टिजन्य अन्यायाची) प्रवृत्ति काय कीं तिजहून श्रेष्ठ नवरा तीस पाहून द्यावयाचा; अर्थात् मग ती अवश्य त्याची दासी बनली. हें दास्य जन्माचें झालें, त्यांतून मृत्यूनेच सुटका व्हावी असें स्वभावजन्य मनोवृत्तीचें सांगणें ! पुरुषास वाटतें मी आपली प्राप्ति या घरधनीणीचे पदरांत ओतितों; इच्या द्वारे कुटुंब वाढतें त्याचें संगोपन करितों; वस्त्रालंकारांनीं इत्या सुशोभित करितों, याहून अधिक करावें तरी काय ? याहून अधिक जें करायाचें तें तीस जन्माच्या दास्यांतून सोडवायाचें. ही करुपना पुरुषास कोठें आहे ? घरधनीण या शब्दाचा अर्थ काय ?

कुटुंबसंबंधी क्षुल्लक कामें बायकोनें करीत बसावें व महत्त्वाचीं कामें पुरुषानें करावीं. सुधारलेल्या देशांतही हाच प्रकार. जे धंदे स्त्रियांकडे सोंपविले असतां पुरुषांचें स्वातंत्र्य किंवा योग्यता कमी होईल ते धंदे एकून एक पुरुषांचे स्वाधीन; बाकीचे धंदे स्त्रियांनीं खुशाल करावे. परंतु तिकडे कांही थोडा तरी न्याय आहे, इकडे वरिष्ठ जातींत मुळाच नाही. बायकोनें घर संभाळावें व कुटुंब वाढवावें. हे काम थोडक्यांत सांगतां येतें, परंतु करूं लागलें ह्मणजे त्याचें दुःख कळतें.

१८९. स्त्रियांचीं केव्हांतरी लग्नें करून टाकावीं असें सुधारकांस देखील वाटतें. हा सृष्टीचा क्रम, तेव्हां तो वाईट कसा असेल ? स्त्रियांची विवाहित स्थिति मोठी सुखदायक आहे, असें तुह्मांस वाटतें आ ? ही स्थिति अगदीं कनिष्ठ प्रतीच्या स्त्रियांस फायदेशीर असेल, परंतु ती वरिष्ठ प्रतीच्या पुरुषांच्या किंवा स्त्रियांच्या मनुष्यत्वास शोभणारी नाही. विवाहित स्त्रीनें घरकामांत नेहमीं व्यग्र असावें; तिची सैंपाकावर नेमणूक; तिनें झाडावें, सारवावें, भांडीं घासावीं, मोच्या धुवाव्या; तिनें दळावें, कांडावें, निसावें; मुलें संभाळावीं, त्यांची हाग-मूत-ओक काढावी; अजारीपणीं त्यांची काळजी घ्यावी; याशिवाय नवऱ्याची तवियत संभाळण्यासाठीं जें जें करावें लागेल तें तें करावें. सामान्य स्थितींत इतकें काम करणारा नौकर पुरुषानें आपली सर्व प्राप्ति खर्च केल्यानें त्यास मिळणार नाही. ह्मणून तुह्मांस लग्नें हवीं. नाहीतर घरांत निदान आई, बहीण, सून, काकी, मामी, कोणीतरी हवी. दुबळ्यांस दास्यांत घालण्याचा हा सृष्टिक्रम फार प्रशंसनीय आहे खरा ! याकरितांच कमी योग्यतेच्या स्त्रीशीं विवाह करायाचा, व उपकाराचा डौल आणून स्त्रियांच्या उन्नतीकरितां व समान योग्यतेकरितां सुधारणा करायाच्या ! पुरुष जसजसा श्रीमंत होत जातो तसतशीं आतां सांगितल्यापैकी स्त्रीचीं कांहीं कांहीं कामें सुटत जातात हे खरें; परंतु पुरुषाची तवियत राखण्याची व जन्मभर त्याच्या स्वाधीन राहण्याची आवश्यकता कोठें दूर होणे ? अगदीं श्रीमंताच्या येथे स्त्री ह्मणजे एक घराचा अलंकार होऊन बसता. या अलंकारानें अलंकाराचेंच काम

केलें पाहिजे; अलकाराच्या योग्यतेने राहिलें पाहिजे—ह्मणजे काय ? तर आपलें व्यक्तिस्वातंत्र्य गमाविलें पाहिजे

१९०. आपणांस एक उत्तम दासी हवी, ह्मणून मी विवाह करितों असें कोणीही पुरुष बोलून दाखवीत नाही. प्रेमाचा प्रसार होण्याकरितां, वंश वाढविण्याकरिता, पुत्रसुखाकरितां विवाह करायाचा ! या गोष्टी कबूल केल्या तथापि विवाहित स्थितीत किती सतति उत्पन्न करायाची तीस कांही निर्वध आहे काय ? आपली स्थिति पहायाची नाही, मुलांची भविष्यस्थिति पहायाची नाही, बायकोचे हाल पहायाचे नाहीत, बायको जिवंत आहे तोंपर्यंत स्वतःच्या कामवासना पुरवीत बसायाचें, यासारखें कौथ कोणचें ? अल्पवयस्क मुली-खेरीजकरून बाकी वरिष्ठ जातीच्या सुवासिनी स्त्रियांमध्ये कोठें सौंदर्य ह्मणून दिसतें काय ? स्त्री वीस बावीस वर्षांची होते न होते, तों दोन तीन चार मुलांचें लेंढार तिच्या मार्गे. प्रत्येक वाळंतपणांत शक्ति कमी कमी होत गेलेली; तोंड फिकुटलेलें, अग जड झालेलें; डोक्यास बहुधा टक्कल; गालफडें बसून ह्मातारपणची कळा दिसूं लागलेली; मुलांच्या त्रासानें मन सदोदित चिंताक्रांत व काव्हलेलें—हें सर्व तुझी जेव्हां पाहतां तेव्हां त्या क्षीण अवलेच्या स्वतःच्या अत्यर्थ रतिसुखाभिलाषाचें हें फळ असेल, अशी कोणाच्या मनांत कल्पना येण्याचें तरी संभवेल काय ? कोणीही निःपक्षपाती मनुष्य स्त्रीची ती दुर्दशा पाहून तत्काळ काय सांगेल ? हेंच कीं पुरुषांचा हट्ट, त्यांचा जुलूम, त्यांचा अविचारीपणा, त्यांची रतिसुखाकरितां पूर्ण निर्दयतेची दांडगाई—हीं स्त्रियांच्या तारुण्यांतील दुःस्थितीचीं कारणें होत. ह्मणूनच गर्भारपणीं हाल, वाळंतपणीं हाल, मूल झाल्यावर हाल, विचारीस आरोग्य सावरण्यास फुरसत नाही. मुलामार्गे मूल व जितकी अधिक मुलें तितकें तिचें कष्ट अधिक, अशी जी दुर्दशा होत ती विचारूं नका. अठरापासून तीस वर्षांपर्यंत स्त्रियांची अतिशयित मृत्युसंख्या पाहिली ह्मणजे पुरुषांच्या मार्यां किती स्त्री-हत्यांचें पातक येतें तें समजतें.

पुरुषांनीं हा जा घोरोघर अविचार मांडला आहे तो वैद्यशास्त्रास तिळमात्र तरी संमत आहे काय ? मोठमोठ्या डाक्टरांचे अभिप्राय

ध्या. परंतु तिकडे तुम्ही कशास लक्ष द्याल ? सुधारक काय किंवा इतर काय—सर्व एकाच माळेचे मणी ! ज्या स्त्रिया सुवासिनी स्थितीत अशा अशक्त आणि निस्तेज दिसतात, त्यांस वेळेवर वैधव्य आल्यास थोड्या दिवसांत त्यांच्या अर्गी शक्ति, आरोग्य, उमेद व कटकपणा येतो. विधवांइतके आयुष्य सुवासिनींस नाही, कारण उघडच आहे. परंतु त्यावरून काय निष्पन्न होते ? कोणते कर्तव्य स्पष्ट होते ? हे कामांवरून पुरुषांनी कधीं समजावून घेतले आहे काय ? विधवांचे ते आरोग्य पाहून, अरे यांची पुनः लग्ने करून टाका, हा सिद्धांत काढायाचा काय ? पुरुषांच्या अविचाराचे पाहून चांगले उदाहरण सांपडायाचे नाही ! केशवपनाने तरुण निरोगी विधवा स्त्रीच्या तोंडाची थोडी शोभा कमी होते ह्मणून केवढा गवगवा करून द्यावयाचा ! व इकडे एकूण एक सुवासिनी स्त्रियांस अशक्त, निस्तेज, अल्पायुषी व टक्कलवंत करणाऱ्या विवाहपद्धतीचा उत्कर्ष चिंतायाचा—असा हा प्रकार पशुतुल्य पुरुषांसच शोभेल.

विवाहसंबंधास अवधि पाहिजे, तेवढ्या अवधीत स्त्रीच्या सौंदर्यास किंवा आरोग्यास धक्का न लागेल असे पुरुषांचे वर्तन पाहिजे; व नंतर तिच्या निर्वाहाची सोय करून देऊन तिची दास्यांतून सुटका करून दिली पाहिजे; तिजकडे पुढे जे एक कर्तव्य ठेवायाचे ते मातृत्वाचे होय. परंतु या गोष्टी स्त्रियांचे परम हित चिंतणाऱ्या पुरुषांच्या ध्यानीं-मनीं-स्वप्नीं तरी आहेत काय ? कोठून असणार ? परदुःख शीतल आहे !

१९०. सृष्टीने केवढा भयंकर अन्याय चालविला आहे त्याची तुम्हास थोडी तरी कल्पना आहे काय ? पुरुषधर्म ह्मणून आपल्या स्वभावास अनुसरून पुरुष जे जे करितो ते ते सर्व त्याच्या सुखास कारण होते. स्त्रीधर्म ह्मणून आपल्या स्वभावास अनुसरून स्त्री जे जे करिते, ते ते सर्व तिच्या केवळ दुःखास, पारतंत्र्यास व हानीस कारण होते.

आपल्या प्रेमळ स्वभावामुळे स्त्री पतिपुत्रांचा आश्रय करिते, त्यानेच तीस जन्माचे दास्य भोगावे लागते. स्त्रीप्रेमाची नैसर्गिक वृ-

द्धि इतकी अनिवार, कीं पतिपुत्रांच्या संबंधानें तें एकवार उद्धवलें कीं त्याच्यापुढें मुख, आरोग्य, संपत्ति, स्वातंत्र्य, जीवित-कशशाची स्त्रीस पर्वा वाटत नाही. पुरुषास त्याचें कांहीं वाटतें काय ?

रतिसुखाच्या स्वाभाविक लालसेनें स्त्री-पुरुष परस्परांस मोहित होतात; त्याचे परिणाम गर्भधारण, वाळतपण, बहुधा आरोग्यहानि व क्वचित् मृत्यु—हे सर्व स्त्रीस भोगांव लागतात. पुरुषास त्यापासून कांहीं त्रास आहे काय ?

मुलगा व्हावा ही स्वाभाविक इच्छा स्त्रीहृदयांत प्रकट होते. परंतु तो तान्हा असतो तोंवर आतडीं तोडतो, मोठा झाला ह्मणजे शिरजोर होतो व पुढें पुरुष बनला ह्मणजे जन्मभर आई, बहीण, बायको, मुलगी व सर्व स्त्रीजाति यांस दास्य करायास लावून आपली सुखाभिवृद्धि करून घेतो. पुरुषांस हेंच हवें !

व्यभिचारापासून स्त्रीचें अंतःकरण स्वाभाविकपणें परावृत्त होतें. परंतु पुरुषांच्या दुष्ट प्रयत्नांमुळे तिचें पाऊल वांकडें पडलें कीं जिकडे तिकडे कलहाळ उसळून जातो ! केवढी स्त्रीची बेअब्र होते ? आतां एका हातानें टाळी वाजत नाही; परंतु व्यभिचारी पुरुषाचा अपराध स्त्रीच्या इतकाच, असें कोणी समजतें काय ? उलट विषयलपट पुरुषांच्या सोईकरितां सर्व देशांत व सर्व धर्मांत वेश्याचा वर्ग राखिला जातो, व वेश्यागमन हें कायदेशीर ठरविलेलें आहे. विवाहित आणि अविवाहित पुरुषांमध्ये व विवाहित आणि गतभर्तृका स्त्रियांमध्ये जो व्यभिचार होतो तो समान असला पाहिजे; परंतु वेश्यागमनानें पुरुष आपल्या व्यभिचारांत भर पाडतात, व एकंदरीनें स्त्रियांहून अधिक दुराचारी होतात. परंतु इकडे लक्ष देतो कोण ? स्त्रियांच्या व्यभिचाराचा मोड करण्याच्या मिषानें, त्यांच्या विवाहास व पुनःपुनः विवाहास उत्तेजन मागायचें; परंतु पुरुषांनीं वेश्यागमन केलें तरी त्यांस रोगराई होऊं नये ह्मणून वेश्यांवर कायद्याचीं बंधनें ठेवायाचीं व पुरुषांच्या आरोग्याचा सांभाळ करायाचा. बळी तो कान पिळी; आपल्याच पोळीवर तूप ओढण्याचा सर्व प्रकार आहे !

पुरुषांस कांहीं अद्वितीय पराक्रम करायाचा असतो, देशपर्यटन

करायाचें असतें, धर्मसंचय करायाचा असता, नवीन शोध लावाया-
चा असतो, तेव्हां महत्त्वाकांक्षी पुरुषांमार्गे प्रपचाचें व मुलावाळांचें
लचाड नको, ह्मणून अविवाहित राहण्याची त्यांची सोय करून ठे-
वावी व त्यांचे कामांधतेचे दिवस सुखानें निघून जाव—याकरितां स-
माजात वेश्यावर्ग पाहिजे ! स्त्रियांनीं महत्त्वाकांक्षाच धरण्याचें कारण
नाहीं, तेव्हां त्यांची सोय पाहण्याचें कारण काय ? व्यभिचाराची नु-
सती कल्पना मनांत आली कीं स्त्री पतित होते, तेव्हां सर्व धार्मिक
कावळ्यांचा उपदेश काय ? 'बाई, लग्न कर, पुनः एकवार लग्न कर !'
कांहीं सुधारकांस वाटतें कीं पुरुषांस जशी पुनः लग्न करण्याची मो-
कळीक आहे, तशी बायकांस मिळाली कीं स्त्रीपुरुषाचे वैवाहिक हक्क
बराबर झाले, परंतु या मूढ शिरोमणींस असें कळत नाहीं कीं ही
बराबरी वरकरणी झाली. वेश्यावर्गाची जी एकपक्षीय संस्था आहे,
ती जोंवर धर्मानें, रूढीनें व कायद्यानें राखिली जात आहे, तोंवर
कुटुंबवत्सल स्त्रियांचे हक्क पुरुषांहून कमी राहणार—त्यांची पवित्रता
व थोरवी अधिक राहणार ही गोष्ट निराळी.

१९१. हीं अशीं उदाहरणें दाखवूं लागल्यास त्यांस अंतर्च ना-
हीं. सारांश हा कीं, सृष्टिनिर्मित जातिस्वभावानें स्त्री जें जें म्हणून
करायास जाते त्यानें पुरुषाचा फायदा होतो व स्त्रीस कमीपणा येतो.
दुःख, दैन्य, चिंता, व्याधि, पारतंत्र्य वगैरे जगांतलिल सर्व अनिष्ट प्र-
कार अनुभविण्याकरितांच स्त्रीची सृष्टींत उत्पत्ति झाली आहे असें
दिसतें. ही अनिष्ट परंपरा भोगण्यासाठींच जर आमचा जन्म होता, तर
आह्मांस एवढें सौंदर्य, एवढा नाजुकपणा, इतकीं कोमळ अंतःकरणें
देण्याचें काय प्रयोजन होतें. परंतु सृष्टीचा न्यायच उरफाटा; तिचें
निःसीम क्रौर्य अशा विलक्षण रचनेवांचून कसे स्पष्ट होईल ? सृष्टी-
तील अणूअणूमध्ये दुष्टपणा भरलेला आहे. हा अन्याय स्त्री कोठवर
सहन करील ? कोठवर निवारील ? जन्मभर मानहानि व तीव्र तापत्रय
भोगीत वसण्यापेक्षा स्त्रीजाति भूतलावरून नष्ट होईल तर बरें. या
नरकवासाचा एकदां शवट तरी होईल. पूर्वीच्या काळीं जीवनार्थ क-
लहात अनेक प्रचंड प्राणी विलयास गेले ह्मणून भूगर्भशास्त्र सांगतें;
मग या आमच्या दुवळ्या जातीचा तसाच लय झाला तर वाईट वा-

टण्याचें कारण नाही. तो लवकर होवो असें माझे मागणें आहे; मग त्यामुळे पुढें सर्व मनुष्यजात विलयास गेली तरी फिकीर नाही. कारण, बाघाबाचें पोट भरावें एवढाच जर शेळ्यांच्या उत्पत्तीचा सृष्टींत उपयोग असेल, तर सृष्टीतून शेळ्या नाहीशा झाल्या म्हणून काणास वाईट वाटेल ? व पुढें उपासमारानें बाघाबांचा अंत झाला तर कोण हळहळेल ? हाच न्याय मनुष्यजातीस लागतो. दुबळ्या स्त्रीजातीनें, म्हणजे निम्मे व्यक्तींनीं शाश्वत दुःखभार वहावा, मग पुरुषांनीं, म्हणजे बाकी निम्मे व्यक्तींनीं सुखानुभव घ्यावा—हाच जेथें सृष्टीचा न्याय, तेथें ही अशी पशुतुल्य जात हवी तरी कशाला ? स्त्रिया दुबळ्या, त्यांचा कैवारी ईश्वर नाही, सृष्टि नाही, पोटचा पोरगा नाही—सर्व त्यांचे जन्माचे वैरी—या स्थितीत त्यांनीं कां जगावें हें मला समजत नाही. ”

हें लीलावतीचें भाषण ऐकून मी वावरून गेलों, व एकदम उठून कोपरापासून हात जोडले—“ वाईसाहेब, माफ करा. मला आपली विद्वत्ता व विचारसरणी माहीत नव्हती, ह्मणून मंडळींच्या आग्रहामुळे, मी परस्थ माणूस असतां, या दगूशास्त्र्यांच्या मध्यस्थीकरितां येथें येण्याचें कबूल केलें. नाहीतर दुरूनच आपलें दर्शन घेऊन कृतार्थ झालों असतों. आपणांस उत्तर देण्याचें सामर्थ्य मज मंदामध्यें नाही. आपल्या व्याख्यानापासून मला जो लाभ झाला त्यास उपमा नाही, मी आपला फार आभारी आहे. मला परत जाण्याची मेहेरबानीनें परवानगी द्यावी. ”

! माझे शब्द ऐकून लीलावतीची पहिली उग्र मुद्रा क्षणांत बदलून गेली. तिनें प्रसन्न सुहास्य वदन केलें व सौम्य प्रेमपूर्ण दृष्टीनें मला पाहिलें. तेच क्षणीं ती स्वतः उठून उभी राहिली व मंजुळ श्रास नीं ‘ विद्याधरपंत, असे क्षुब्ध कां होतां; बसा, बसा, क्षणभर बडळीं ’ असें ह्मणून आपल्या कावळ्या हातानें माझा हात धरून तिनेंहेमला पुनः खालीं बसविलें. एवढ्या अल्प काळांत तिच्या चर्येत, हींशेंत, शब्दांत व वर्तनांत जो मी हा फेर पाहिला, त्यानें मी चकित झालों, अगदीं पराधीन झालों, व पुढें काय प्रकार घडणार आणेल त्याचा तर्क मला करवेंना.

भाग ३२ वा.

स्त्रीधर्म आणि त्याच्या भावी विजयाची सुचिन्हें.

१९२. एव्हांपर्यंत दंगूशास्त्र्याशीं प्रत्यक्षपणें लीलावती कांहींच बोलली नव्हती; तें बोलण्याचें कारण आतां पडलें. 'अरे दंगू, जा खालीं जाऊन ताईस ह्मणावें मंडळींस चहा करा, व कांहीं उपहारही घेऊन या.' ही आज्ञा मिळतांच शास्त्री खालीं गेला. मग लीलावतीनें मोठ्या मधुर वाक्यांनीं पुनः सभाषणास आरंभ केला.

“विद्याधरपंत, तुमच्यासारखा स्त्रियांची खरी अनुकंपा वालगणारा श्रोता मला आज मिळाला हें माझें मोठें भाग्य मी समजतें. स्त्रियांचीं दुःखें मी वर्णित असतां, तुमच्या मुद्रवर जे जे फेरफार होत होते, ते मीं सर्व पाहिले. तुमचें अंतःकरण कोमळ आहे, तुम्हांस आमचा कळवळा येतो, तुम्ही आमचे कैवारी आहां, हें मीं त्यांवरून ओळखलें. ह्मणूनच तुम्हांवद्दल मजमध्ये एवढें प्रेम व बहुमान उद्भवत आहे. येथील सर्व सुधारक मंडळी शुद्ध छिछोर आहेत. तुमच्यासारखी सात्त्विक विचारशील मुद्रा त्यांच्या चेहऱ्यावर क्षणभरही असलेली मीं पाहिली नाहीं. तुमच्या संगतींत मीं बटकाभर आहे, परंतु तेवढ्यानें मला केवढा आनंद झाला आहे. तुम्हांशीं कितीही सभाषण केलें तरी मला वाटतें कंटाळा ह्मणून येणार नाहीं. दक्षिणेतील सर्व संभावित पुरुष असेच विचारी व सौम्य स्वभावाचे असावेसें मला वाटतें. खरेंच पुसाल तर तुमचा अनुभव तुम्हीं ज्या सांगावा अशी माझी फार फार इच्छा आहे. मी बापडी काय 'हरं-वईच्या कोंडवाड्यातून निघून येथें दुसऱ्या कोंडवाड्यांत येऊन तिचे आहे. माझ्यासारख्या अबलेच्या हातून देशपर्यटन होणार काय ? मला देशांतील थोर विचारी पुरुष पायांजवळ तरी उदात्तवर्तील काय ? छेः छेः, तुमच्यासारख्यांच्या स्नेहानें व संगती, पत्रवहनि प्रतीचें ज्ञान हाईल तें बघेंच, नाहींतर इंग्रजी व फ्रेंच ! लें वाचीत पडून रहावें. तुमचा येथें आणखी महिना दोन महिनेपर्यंतरी मुकाम आहेना ? या हुकडच्या प्रदेशाची हवा तुम्हांस कांहींशीं शिस्त वाटत असेल.”

‘ काय असेल तें असो, ’ मी ह्मणालों, ‘ हवा रुक्ष तर आहेच, परंतु या दिवसांत ती चांगली मानवते. माझीं मुलें माणसेंही मीं नर्मदातीरच्या एका गांवांत आणून ठेविलीं आहेत. व हा इकडचा प्रांत पूर्वी पाहिला नव्हता ह्मणून प्रवास आरंभिला आहे तुह्मांसारख्यांच्या भेटी होतात हाच त्याचा फायदा. ’

‘ तुह्मी खरें सांगा, माझें पहिलें बोलणें ऐकून तुह्मी सद्बदित झालांना ? काय या स्त्रीनें दु खें भोगिलीं असतील, इचें अतःकरण किती करपून गेलें आहे, असें वाटून तुह्मांस माझी दया आलीना ?

मी मनांत तिचें पूर्वीचें भाषण ऐकून अगदीं विटून गेलों होतो, तथापि मीं उत्तर दिलें ‘ तुमचा एक एक शब्द ऐकून माझे जिवास धक्का बसत होता. मला तुमचा पूर्वीचा वृत्तांत कळलाच होता, तेव्हां स्त्रीदुःखाचें खरें स्वरूप आह्मांस सांगण्याचा तुमचाच अधिकार आहे हें मीं गृहीत केलें. तो वृत्तांत व हें भाषण ऐकून कोणाचेही मनास चटका बसेल. ’

‘ आपलीं दुःखाचीं गाऱ्हाणीं आपल्या प्रिय मित्रांस सांगूं नयेत तर कोणास सांगावीं ? मित्र पहातांच जीव उचंबळून येतो. अंतःकरणाच्या अगदीं गूढ गूढ भागांत जेवढें दुःख सांचलेलें असतें तेवढें उमळून वर येतें. भीड मर्यादा रहात नाही. मित्र ह्मणजे जिवाचा आसरा, त्यास हृदयाचीं क्षतें उघडीं करून दाखविल्याखेरीज जिवास समाधान वाटत नाही ’

माझ्या संबंधानें लीलावतीची ही इतकी स्नेहवृत्ति पाहून माझें चित्त अस्थिर झालें.

‘ हें हतभागी हृदय एक वेळ करपून गेलें होतें खरें. परंतु ईश्वरास त्याची करुणा आली; त्यानें सर्व व्रण भरून काढले मित्र मंडळींनीं मला हात देऊन तारलें. आतां हें हृदय पूर्ववत् कोमळ झालें आहे. विचार वाढला, परंतु त्यानें उत्तम मनोवृत्तींचा नाश केला नाही. आह्मी अवला तर आहोंच, परंतु आह्मांसही जीं थोडीं बहुत आत्मसंरक्षणाचीं साधनें मिळालेलीं आहेत त्यांच्या साहाय्यानेंच आह्मांस जगांत जय मिळविला पाहिजे. बलोन्मत्त पुरुषास त्या योगें

आह्मी जिंकिले तरच आमचा मान राहील; नाहीतर दास्य हे आहेच.

१९३. ' माझी महत्त्वाकांक्षा ही की, स्त्रियांचे सामर्थ्य किती आहे हे प्रत्यक्ष उदाहरणाने स्पष्ट करावे. पुरुषविजयाची जेवढी हत्यारे स्त्रियापाशी आहेत तेवढी त्यांनी पाजळून तीव्र ठेविली व त्याचा चांगला उपयोग केला, तर पुरुषपशूस आपल्या वश ठेवण्याचे त्यांस अशक्य नाही. या ऐहिक स्थितीचा कळस केव्हां झाला ह्मणून समजायाचे ! जेव्हां राज्य, धर्म, व्यवहार वगैरे सर्व कामांत पुरुष स्त्रियांचे अंकित होतील, त्यांचे दास बनतील, स्त्रियांच्या आज्ञा, उपकार ह्मणून नव्हे, तर कर्तव्य ह्मणून पाळतील, व एकंदरीने आपले सर्व सृष्ट पशुत्व टाकून, अंतःकरणांतील कोमल मनोवृत्तींच्या पूर्णपणे वश होतील. तो सुदिन आला ह्मणजे मनुष्यत्वाची पूर्णावस्था झाली.

' रानटी लोक स्त्रियांस रात्री उचलून बळात्काराने चोरून घेऊन जात होते, त्यापेक्षां हल्लींची स्थिति पुष्कळ सुधारलेली आहे; हे फळ स्त्रीप्रणीत धर्माचा कांहीं अंश पुरुषांनी अंगीकारल्याचे होय. स्त्रियांनी धर्मग्रंथ लिहिले नाहीत हे खरे; तथापि पुरुषांचे मन शांत व निर्मळ आहे असे पाहून व त्याचे हृदय आपल्या मुठीत आहे असे जाणून, तशा त्या उचित एकांत प्रसंगी पुरुषांस स्त्रिया जो बोध करीत गेल्या, त्यामुळे त्यांची पशुवृत्ति कमी कमी होत गेली. प्रेम, दया, अनुकंपा, अहिंस्रत्व, उद्योग, विनय, सदामिरुचि, इत्यादि, हे सर्व स्त्रियांचे विशिष्ट गुण होत; त्यांच्या संवधाच्या प्रेरणा स्त्रियांकडून आलेल्या आहेत. ह्मणून जगांत जी आतांपर्यंत सुधारणा झालेली आहे तिचे मूळ स्त्रीप्रणीत धर्मात आहे असे समजा. तुम्ही पुरुष आपणांस खुशाल धर्मसंस्थापक, नीतिकार, सदाचारप्रवर्तक, सुधारक वगैरे ह्मणवून घ्या; मोठमोठ्या पदव्या परस्परांस द्या, घ्या; सुधारणेचे बीज, तिचे मर्म, तिची प्रगति स्त्रीमूलक आहे. स्त्रीगुणांच्या व स्त्रीधर्माच्या पूर्ण अंगीकारानेच मनुष्यत्वाची पूर्णावस्था होणार आहे हा सिद्धांत निर्विवाद आहे.

इटालीचा थोर देशाभिमानी पुरुष माझिनी तुम्हांस माहीत आ-

हेच. त्यानें स्वदेशाकरितां कारागृहवास भोगिला, हरतन्हेचे हाल सोसले व देश स्वतंत्र होईपर्यंत शोकदुःखाचीं चिन्हे, ह्मणजे काळीं वस्त्रे, परिधान केलीं. त्याची थोरवी सर्व पुरुष गात आहेत. आह्मीं अबलाजनांनीं हेंच व्रत सृष्टीच्या आरम्भापासून आतांपर्यंत चालविलें आहे, एवढेंच कीं आमच्या कृत्यांचा ज्ञाता, गुणज्ञ पुरुष, कोणी दृष्टीस पडत नाही ! आह्मी मनुष्यतेच्या अभिमानी आहों, आह्मी स्त्रीधर्माभिमानी आहों. स्त्रीधर्माच्या स्थापनेकरितां व उन्नतीकरितां आमचे सर्व प्रयास आहेत. त्याकरितांच हा यावज्जीव नरकवास आह्मीं पत्करला आहे स्त्रीधर्माची हळू हळू वाढ होत आहे हें पाहून आह्मीही आत्महत्या करीत नाहीं—आह्मांस अखेरीस विजयाची आशा आहे. कुटुंबाच्या किल्ल्यांतील कारागृहवास व मुलांच्या पार्थी जे हाल होतील ते, आह्मी निमूटपणें भोगितों. आमची प्रबळ आशा ही कीं कालांतरानें स्त्रीधर्माचा पुरुषवर्गावर पूर्ण अंमल बसेल व त्यांच्या अंगीं खरी मनुष्यता येईल. आमची पिढीमार्गे पिढी या थोर कार्याकरितां बळी पडत आली आहे, आणखीही हजार वर्षे पडेल; परंतु शेवटीं स्त्रीधर्म रूढ होणार व त्याचा विघात करणारे सर्व पुरुषपशु विलयास जाणार

१९४. 'सुधारणा ह्मणजे काय याचा तुम्ही खोल विचार करा, ह्मणजे तुम्हांस असें दिसून येईल कीं, स्त्रीधर्माच्या उत्कर्षाचें सुधारणा हें दुसरें नांव आहे. असें समजा कीं पृथ्वीच्या पाठीवर थोड्या अंतरावर दोन बेटे आहेत. एकांत जगाच्या आरम्भापासून पुरुष रहात आहेत व त्याचें नांव 'पुरुषद्वीप.' दुसऱ्यांत केवळ स्त्रिया रहात आहेत व त्याचें नांव 'स्त्रीद्वीप.' उभयतांमध्ये व्यापार, व्यवहार सर्व कांहीं आहे, परंतु स्त्रीपुरुषांची एकत्र वसती मात्र नाही त्या दोन बेटांत आतापर्यंतच्या सर्वकाळांत राज्य, धर्म, नीति, व्यापार, व्यवहार, कलाकौशल्य, वगैरे हीं सर्व उत्पन्न व्हावयाचींच. परंतु असें दिसून येईल कीं या सर्वांचा प्रकार जो पुरुषद्वीपांत रूढ होईल त्याहून स्त्रीद्वीपांतील फारच निराळा. तुम्हीच सांगा कीं त्या दोन प्रकारांपैकी कोणत्या द्वीपांतील प्रकार हल्लींच्या सुधारलेल्या स्थितीशीं अधिक जुळेल ! कोणत्या द्वीपात हल्लीं सर्वमान्य झालेली सुधारणेची

तत्त्वे अधिक उन्नतीस चढलेलीं दिसतील ? कोणत्या द्वापात सुधारणेचीं अंगें व उपागें अधिक पूर्णतेस आलेलीं आढळतील ? अथवा असें सांगा कीं कोणतें बेट संपत्तिमान् होईल व कोणतें दरिद्री व अव्यवस्थित राहील ? कोणतें शांत व सुंदर दिसेल व कोणतें तडेबखेडे, मारामान्या, अपशब्द व बीभत्सता, यांमुळे अप्रेक्षणीय होईल ? या रीतीनें तुम्ही विचार करा ह्मणजे हल्लींच्या सुधारलेल्या स्थितींत स्त्रियाकडून कोणत्या प्रेरणा आल्या व पुरुषांकडून कोणत्या आल्या त्यांचा तुम्हास निश्चय करितां येईल. व हा प्रभाव कशाचा ? स्त्रियांच्या मृदुतीक्ष्णतर अस्त्राचा देश आहे त्या स्थितींत राखायाचा किंवा तो सुधारायाचा याविषयी स्त्रियांचा जो निश्चय असतो तोच सिद्धीस जातो. तुमच्या पुरुषांच्या तडफडीनें कांहींएक फायदा होत नाही. तुम्ही स्त्रीधर्माच्या धोरणाने सुधारणेच्या कल्पना काढल्या तर त्यांस लवकर यश येईल; उलट प्रकार आरंभिल्यास सर्व प्रयत्न व्य-

य जातील.

‘ धर्म, नीति, सदाचार या सर्वांचें खरें ज्ञान पाहिजे असल्यास वेदांत्यांच्या वल्गना व शास्त्रकारांचे सिद्धांत वाचून कांहींएक बोध होणार नाही. मन मात्र संदेहांत पडेल, त्याची पशुवृत्ति जाणार नाही. धर्म आणि सुधारणा यांच्या चक्रांस गति कोण देतें व तीं कोणीकडे चाललीं आहेत, हें पाहणें असल्यास उत्कृष्ट काव्यें वाचा. मनुष्यजातीच्या सुधारणेचा खरा इतिहास काव्यांत मात्र आहे. इतिहासकारांस तो मुळींच माहीत नाही. तुम्ही होमर वाचा, शेक्सपीयर वाचा, टेनिसन वाचा, दुसऱ्या मार्मिक कवींचीं काव्यें वाचा. प्रत्येक ऐतिहासिक काळात स्त्रिया काय बोलतात व पुरुष काय बोलतात हें पहा; व उत्तरोत्तर कोणाच्या उक्तींस जगानें मान दिला, कोणाच्या उक्तींकडे व्यवहाराचा ओघ वळला, स्त्रीपुरुषांपैकीं कोण कोणास अनुसरलें, कोण कोणासारखें होत गेलें—या सर्व गोष्टी ध्यानांत आणा, ह्मणजे मानवी समजाची पूर्णावस्था स्त्रीधर्माच्या सर्वत्र सस्थापनेंत आहे, असें निःसंदेहपणें तुमच्या ध्यानांत येईल.

‘ याकरितां मनुष्यजातीच्या उन्नतीचें काम आमचें स्त्रियांचें असें

जाणून, आह्मांस आपलीं शस्त्रास्त्रें पाजळून तीव्र केलीं पाहिजेत. त्यां द्वारे आपला प्रभाव वाढविला पाहिजे कां, खरें आहे कीं नाहीं ?

मीं उत्तर दिलें—‘ होय, खरें आहे ही कल्पना मीं आजच प्रथम तुमच्या तोंडून ऐकिली; परंतु ऐकिल्याबरोबर ती माझ्या मनांत ठसली, हें मला प्रांजळपणें कबूल केलें पाहिजे. मला एकच सूचना करायाची आहे ती तुह्मांस मान्य झाली तर पहा. ती अशी कीं, वृद्ध पुरुषांची गणना तुह्मीं स्त्रियांतच केली पाहिजे. ’

‘ होय, तुह्मी ह्मणतां त्यांत थोडें तथ्य आहे; स्त्रियांच्या पुष्कळ दिवसांच्या सहवासानें वृद्धांस थोडें स्त्रीत्व येतें परंतु तें वरकरणी असतें. कशावरून ह्मणाल, तर त्याचें उत्तर असें कीं सद्-बुद्धि उत्पन्न करण्याचे उभयतांचे मार्ग अगदीं निराळे वृद्ध मनुष्य अभिमानानें व अधिकारानें बोध करित असतो; ह्मणून तो त्याचा मान्य होतो न होतो. स्त्रिया अंतरंगांत शिरून तेथेंच प्रबळ प्रेरणा करून देतात; आज नाहीं उद्यां, त्या प्रेरणांचा अंमल अवश्यमेव मनुष्याच्या वर्तनावर बसतो. हा जो मोठा भेद आहे, त्यामुळे तुमची सूचना मला मान्य करितां येत नाहीं. असो.

‘ येथपर्यंत स्त्रियांचें पहिलें हत्यार कोणतें तें तुह्मांस स्पष्ट केलें. तुह्मी स्त्रियांस अविचारी ह्मणून आपण सर्व सुविचारांचा मक्ता घेतां हें योग्य आहे काय? तुमच्या मूळच्या पशुस्वभावामुळे तुमच्या अंतःकरणांत चांगलें व वाईट यांची खळबळ उडून जाते, व एक निर्णय करण्यास तुह्मांस कठीण पडतें. या अंतःकरणाच्या खळबळीस तुह्मी विवेक, सदसद्विचार, वगैरे मोठालीं नांवें देऊन, आह्मा स्त्रियांस कमीपणा आणितां काय? सत्प्रेरणा सहजगत्या व्हावी ही आह्मांस ईश्वरी देणगी आहे; तुमच्या अंतरंगांत जो बोध पक्का ठसतो तो आह्मीं केलेला होय. आजपर्यंतची सुधारणा व तिचा इतिहास लिहिणारे सर्व कवि, या गोष्टीबद्दल साक्ष देतात. ह्मणून, महाराज, हें प्रबोधास्त्र आमचें आहे; त्यानें आह्मीं तुमचा पराभव करितों व तुह्मांस कैदी करून सुदिशेस नेतो. काय ? ही गोष्ट मान्य होते कीं नाहीं ?

‘ झालीच पाहिजे, दुसरा उपायच नाहीं; तुह्मीं आज या श-

स्नानें माझ्या पूर्वीच्या सर्व विचारांचा मोड केला आहे, हें प्रत्यक्षच उदाहरण तुमच्यापुढें आहे. '

१९५. हें उत्तर ऐकून लीलावतीनें मनोहर हास्य करून आपला आनंद प्रदर्शित केला. इतक्यांत चहाची व उपहाराची सामुग्री घेऊन स्वतः दंगूशास्त्री आले. बशशा, पेले व्यवस्थितपणें माडणें, बगैरे काम त्यांकडेच होतें मग बाईसाहेबांच्या मागे ते नम्रपणें उभे राहिले, व 'दंगू, तुला चहा घ्यावयाचा नाही काय ?' असें त्यांनीं हलटल्यावर निराळ्या टबलावर तेही एक पेला घेऊन बसले. या त्यांच्या नौकरींतील मर्म मला समजेना, मी थोडा चकित झाल्यासारखें दाखविलें. ही गोष्ट लीलावतीचे ध्यानांत आली, परंतु तिकडे आपलें लक्ष नाहींसें तिनें दाखविलें. पुढें चहाची सामुग्री परत गेली तेव्हां 'चला, आतां खालीं बागेत फिरतां फिरतां संभाषण करूं. हिंडून हिंडून कंटाळा आल्यास बागेतच हवा खात बसण्याची उत्तम सोय आहे; तशांत आज उत्तम चांदण्याचा दिवस आहे.—सृष्टीचें वैभव या सूर्यास्ताचे वेळीं पाहण्यांत फार मौज वाटते नाहीं काय ?'

'यांत काय संशय आहे ? सूर्यास्ताचे वेळीं पातळ ढगांवर जे चित्रविचित्र रंग पसरतात, ज्या कांहीं विलक्षण आकृति ढगांस येतात, त्यांच्या त्या सौंदर्यास उपमाच नाही. त्यांचें वर्णन अशक्य आहे. त्यांचा उत्साहदायक परिणाम अनुभविलाच पाहिजे.'

१९६ 'विद्याधरपंत, तुम्ही फार मार्मिक आहां. एतद्देशीयांस पूर्वी प्रेमास दुसरी उपमाच सांपडेना. तेव्हां त्यांनीं रक्तता, राग, अनुराग, बगैरे संज्ञांनीं त्याची परिस्फुटता केली सृष्टीचें स्वरूप रात्री भयंकर, सकाळीं उज्ज्वळ, दुपारीं खरमरीत, परंतु सध्याकालचे वेळीं प्रेमळ असतें. दिवसाच्या श्रमानें कंटाळलेल्या आपल्या बाळकांस यावेळीं सृष्टि प्रेमळरूप धारण करून शाबासकी, उत्साह, व आलहाद देते. तिचा सर्व अनुराग यावेळीं प्रकट होतो. स्त्रियांचें प्राबल्य या वेळेपासून सुरू होतें.

'स्त्रियांचें पुरुषाच्या वशीकरणाचें दुसरें अस्त्र हललें क्षणजे प्रेमास्त्र होय. प्रेमाचे तंतु किती सूक्ष्म परंतु किती बळकट असतात !

कोळ्याच्या जाळ्यांत सांपडलेल्या किड्याच्या अंगाभोंवतीं जितकीं वेष्टनें पडत नाहींत, तितकीं पुरुषाभोंवतीं प्रेमाचीं वेष्टनें पडतात त्याच्या बुद्धीस भ्रम पडतो एवढासा गुण त्यास अमाळा एवढा दिसतो स्त्रियांचें अग कोमळ तर खरेंच, परंतु त्यास कमळाच्या पाकळीची उपमा देऊं, कीं शिरीषपुष्पाच्या तंतूची देऊं असें त्यास होतें. स्त्रीकटाक्षानेंच त्याच्या हृदयास व्रण पडतात; तिच्या मधुर वचनांनींच त्यास अमृतानुभव होतो. हा पुरुषपशु तारुण्यमदानें वेफाम होऊन जगास उपद्रव देण्यास सुरवात - करणार, इतक्यांत त्यास हस्तगत करून ताळ्यावर आणण्याचें काम स्त्रिया आपणांकडे घेतात—

नितंबिनी वागुरा पसरल्या कामिकुरगाला ।

ही उक्ति निंदेच्या हेतूनें कवीनें लिहिली असली तथापि खरी आहे. ती स्तुतिपर आहे या पुरुषपशूस उन्मत्तपणें भटकूं न देतां प्रेमपाशांत अडकावून सुशील करून प्रपंचांत गोवून टाकणें अवश्य आहे; नाहींतर हा कहर करून देईल. घरचा प्रपच एवढ्याकरितांच स्त्रियांनीं पत्करल्या आहे. जेवढें पुरुषाचें कर्तृत्व वाढेल, तेवढे त्याच्यामागे कुटुंबाचे पाश अधिकच अधिक. अशीं हीं प्रेमबंधनें अगणित उत्पन्न होतात, ह्मणून पुरुष शांतपणें उद्योग करीत राहतो. नाहींतर त्यानें कोणतीं धाडसें केलीं असतीं, कोणते घोर प्रकार आरंभिले असते, तो किती पतित झाला असता, किंवा किती पशुत्व त्यानें अंगीकारलें असतें, हें सांगतां येत नाहीं. आईच्या, बहिणीच्या, बायकोच्या, मुलीच्या, सारांश कुटुंबाच्या पाशांतून सुटून जे पुरुष भटकूं लागतात, त्यांचीं एकंदर दुष्कृत्यें पाहिलीं ह्मणजे या नितंबिनी-वागुरांचें महत्त्व लक्षांत येतें. प्रेमास्त्रामध्ये एक विलक्षण गुण आहे, तो हा कीं मनुष्य जितका क्रूर, साहसी, दांडगा, वेफाम, तितका तो प्रेमास्त्रानें वश करण्यास अधिक सुलभ. त्यास हस्तगत करून घेण्यास किंवा त्याची दांडगाई मोडण्यास तुमचें पोलिस, तुरुंग, शस्त्रें, वगैरे, हीं कांहींएक उपयोगीं पडणार नाहींत. प्रेमाची बेडीच त्याच्या पायांत घातली पाहिजे.

याप्रमाणें हें प्रेमास्त्र आहे. त्याची अधिदेवता स्त्री होय; आसृष्ट-
मित्र वगैरे सर्व त्याचें तंतुजाळ होय

१९७. 'बळाचा उपयोग परहिंसेकडे न करितां उद्योगाकडे क-
रावा ही प्रेरणा स्त्रीमूलक आहे. घरांत बसून हें आणा, तें आणा
ह्मणून तिनें सांगतच असावें, तिचें घर कर्घीं भरायाचेंच नाहीं,
तिची संपत्तीची हाव कर्घीं पूर्ण व्हावयाची नाहीं या रीतीनें पुरु-
षास आपली पशुता प्रकट करण्यास स्त्रिया वेळच मिळू देत नाहीत.
मागे पुरुषद्वीपाची कल्पना तुह्यांस सांगितली त्या द्वीपांतील घरे-
दारे व स्त्रीद्वीपांतील घरेदारे यांमध्ये तुह्यांस केवढा फरक दिसून
येईल ? पुरुष आपलें घर झाडणार नाहीत, तें शृंगारणार नाहीत,
त्यांत सुंदर वस्तूंचा संग्रह करणार नाहीत. ते आपलें शरीर नीटसें
झांकणार नाहीत, कैसाच्या झिंझ्या राहूं देतील व पोट भरलें ह्म-
णजे काय करतील, कोठें पडतील व कोणत्या एका नादांत दिवस
घालवितील हें सांगतां येणार नाहीं. परंतु त्यांची शेंडी स्त्रीचे
हातीं येतांच त्यांस व्यवस्था कळूं लागते; सुंदर दिसण्याची इच्छा
उत्पन्न होते; घरास ते शोभा आणू लागतात; स्त्रीस वस्त्रभूषणांनीं
सजवून, आपले डोळे गार करूं पाहतात. मग त्यांस असें होतें
कीं 'इयं मेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोः ।' या अशा बुद्धीनें पुरुष
स्त्रीवश होतात; तीस 'गृहिणी सचिवः सखी मिथः ।' असें समजूं
लागतात. मग तिच्या प्रेरणेनें ते उद्योगी होतात. सर्व उद्योगांस
मूळचें प्रोत्साहन स्त्रीकडून मिळालेलें आहे. सर्व वैचित्र्याची इच्छा
स्त्रियांच्या वस्त्रालंकारांस व मंदिरांस शोभविण्याकरितां आहे. को-
णत्या नव्या वस्तूनें स्त्रीस सतुष्ट करूं, ही मनीषा उत्पन्न होऊनच
कोणी समुद्रांत बुडी मारून मोती व पोंवळीं वर आणूं लागले; कोणी
हिरे माणकें शोधण्याकरितां जमिनींत खणू लागले; कोणी सोने,
रुपें वगैरे मौल्यवान् धातु खाणींतून काढूं लागले. जेवढे नवे उद्योग
पुरुषांनीं आरंभावे, तेवढा घरधनिणीचा लोभ अधिकच. उद्योगास
खळ पडेना, त्यामुळें भटकण्यास वेळ मिळेना. याप्रमाणें सर्व स-
दभिरुचीचें व उद्योगांचें बीज शोधूं जातां तें स्त्रियांनीं घरात आ-
णिलें आहे. त्याची वृद्धि करून सुधारणेचा मोठा वृक्ष त्यांनींच

बनविला आहे. आपली स्त्री लपवून ठेवावी ह्मणूनच बहुधा पुरुष घेरं बांधू लागले; स्त्रीच्या संरक्षणाची काळजी नसती तर या उष्ण देशांत ते झाडाखाली राहूनच निर्वाह करिते. यासबधाने स्त्रिया जो पुरुषांवर अंमल चालवितात तो आपल्या प्रवृत्त्यस्त्रामुळे परंतु या तिसऱ्या अस्त्रास मायास्त्र असें ह्मणणें अधिक योग्य होईल कारण अनादि पुरुषास देखील मायेच्या स्वाधीन झाल्यावांचून प्रवृत्तिमार्ग दिसत नाही असें वेदांत्यांचें मत आहे. त्याचा लौकिक अर्थ निराळा आहे. तो असा कीं पुरुष हा प्राणी एकतर अगदीं पशुवत् आचरण करील, नाहींतर नुसत्या ज्ञानाचे मार्गें लागून काहींच आचरण करणार नाही. अरण्यांत राहून 'स योगी अथवा पशुः' याप्रमाणें त्याची स्थिति होणार त्यास प्रवृत्तिमार्गास लावणाऱ्या स्त्रिया होत, व हें त्या आपल्या मायास्त्राचें जालें पुरुषाभोंवतीं पसरून करितात. पशुवृत्तींतून ज्या पुरुषांची कोणत्याही कारणानें सुटका झाली, त्यांनीं निवळ ज्ञानमार्गास लागून ऐहिक कर्तव्यांस विसरून जाऊं नये, या गोष्टीची सिद्धता आह्मी स्त्रिया मायास्त्रानें करितों. 'माया' या शब्दाचे जे भिन्न अर्थ रूढ आहेत त्यांची उत्पत्ति कशी झाली हें पाह गेल्यास असें दिसतें कीं, स्त्री व पुरुष यांमध्ये पतिपुत्रादिक जे भिन्न संबंध आहेत त्यांस हा एकच शब्द लाविला गेल्यानें ते अर्थ उत्पन्न झाले. जर तुह्मा पुरुषांमध्ये आदिपुरुषाचा एक एक अंश असेल, तर आह्मां स्त्रियांमध्ये आदिमायेचा एक एक अंश आहे आह्मां-मुळे तुमची कार्यप्रवृत्ति आहे. या देशांत जेवढे ज्ञानी ह्मणून तोरा मिरविणारे होऊन गेले त्यांचा काय विलक्षण प्रयत्न आहे पहा, कीं पुरुषास संसारातून काढून, ह्मणजे स्त्रीच्या अमलांतून सोडवून, एकल-कोंड्या स्वार्थसाधु वैराग्यास लावायाचें ! याकरितांच स्त्रियांची यथेष्ट निंदा ! याकरितांच एकपक्षीय विचारानें प्रापचिक दुःखाची अमर्याद अतिशयोक्ति ! केवढी ही तुमची कृतघ्नता ! वाहवारे तुमचें ज्ञान ! वाहवारे परमार्थबुद्धि ! जगाच्या सुधारणेस तुह्मी पुरुष बिलकुल लायख नाही हें खरें. तुमच्या ज्ञानवृद्धांचा याकरितांच आह्मी स्त्रियां-मध्ये समावेश करित नाही.

१९८. 'स्त्रियाचें चवथें अस्त्र ह्मणजे क्षमा हें होय. या

अस्त्राची महती वर्णावी तितकी थोडीच. 'क्षमयेदं धृतं जगत्' हा सिद्धांत अक्षरशः खरा आहे. भारतांत ह्याटलें आहे—

यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमा ।

न स्यात् संधिर्मनुष्याणां, क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥

मृदुना दारुणं हति, मृदुना हंत्यदारुणम् ।

नासाध्यं मृदुना किञ्चित् तस्मात्तीव्रतरं मृदु ॥ वनपर्व

‘ही पृथ्वीसारखी क्षमा शोधूं लागल्यास ती स्त्रियांमध्ये मात्र दि-
सून येईल. पृथ्वीस आपण पायांनीं तुडवितों, शस्त्रांनीं भेदितों, त-
थापि ती कधीं क्षुब्ध झाली आहे काय? भूतमात्रास प्राण व अन्नो-
दक देणारी ही धात्री आहे; व तिचे सर्व गुण स्त्रीमध्ये आहेत. पि-
ता, पुत्र, पति, आप्त हे सर्व एका नाहींतर दुसऱ्या प्रसंगीं स्त्रीचे
हाल, हानि, अपमान करित असतात. परंतु ती आपला राग नित्य
गिळीत असते. जीस पुरुषरूपी क्रूर पशूंमध्ये सर्व आयुष्य वालवा-
याचें, तिचें क्षमेवांचून क्षणभर तरी चालेल काय? सर्व व्यवहारज्ञां-
चा असा अनुभव आहे कीं मानी, हट्टी व अविचारी पुरुषांस सन्मा-
र्गास लावण्याच्या कामीं दड जितका उपयोगी पडतो त्यापेक्षा क्षमा
व सदुपदेश अधिक परिणाम करितात. ह्मणूनच आपल्या मृदु स्वभा-
वानें पुरुषांचा दारुण स्वभाव जिंकण्याचें काम आह्मी चालविलें
आहे. पुरुषास कांहीं दिवस स्त्रीत्व येऊन एखाद्या नवऱ्याचा संसार
गळ्यांत पडण्याची शक्यता असती, तर पुरुषापरायामुळे स्त्रियांस
किती दुःख भोगावें लागतें व त्यांस क्षणोक्षणीं किती क्षमाशील व्हा-
वें लागतें, हें त्यांस कळून आलें असतें. ‘जवें त्याच्या वंशा तेव्हां
कळे,’ असें तें स्त्रियांचें दुःख आहे. अफू, दारू, गाज्या वगैरे सर्व
मादक दुर्व्यसनं पुरुषांमध्ये जितकीं सांपडतात, त्याच्या सहस्रांशही
तीं स्त्रियांत सांपडत नाहींत, हें प्रसिद्धच आहे. दुर्व्यसनांच्या नादानें
जे अनेक पुरुष बायकामुलांचे हाल करितात, कुळास बद्धा लावि-
तात, व द्रव्याची आणि आयुष्याची हानि करून घेतात, त्या सर्वांच्या कु-
टुंबांत काय चमत्कार दिसतो तो ध्यानांत आणा. दुराचारी पुरुषां-
च्या बायका कधींही दुराचारी नसतात, त्या थोर साध्वी स्त्रिया अ-

सतात; जितका कुटुंबाचा नाश करण्यास नवऱ्याचें दुर्वर्तन कारण होतें, तितकें बायकोचें सद्वर्तन मुलांबाळांचें संरक्षण करण्यास, कुटुंबाची अब्रू राखण्यास व आप्तवर्गाचा स्नेह कायम ठेवण्यास कारण होतें. दुराचारी माणसाच्या संगतींत जन्मभर सदाचारी राहण्याचा, अविचारी माणसाच्या संगतींत जन्मभर सुविचारी राहण्याचा जो विलक्षण चमत्कार तो स्त्रिया नित्य करून दाखवित आहेत. असे पुरुष शोधू जातां विरळाच सांपडतील. स्त्रियांच्या थोरवीचें व क्षमाशिलतेचें दुसरें प्रमाणच पहायास नको.

१९९ आमच्या कवींनीं स्त्रियांची निंदा व निर्भर्त्सना करण्यांत आपलें पुष्कळ पांडित्य स्वर्च केलें आहे. परंतु क्रोधाचा, अविचाराचा किंवा विरक्ततेचा तो दुष्परिणाम होय. कारण, स्त्रीपुरुषांच्या संबंधाच्या त्यांनीं वर्णिलेल्या कल्पित किंवा ऐतिहासिक गोष्टी तुम्ही वाचू लाग्ता, ह्मणजे तेव्हांच पारडें फिरलेलें दिसतें. निंद्य कर्मांस पुरुषांचें पाऊल पुढें. पुरुष उत्कृष्ट गुणी असें दाखविण्याचा जेथें कवीचा हेतु असतो, तेथें देखील त्याची पत्नी त्याहून श्रेष्ठ असें कवींच्या वर्णनावरून सिद्ध होतें. युलिसीसहून पेनिलोप् किती श्रेष्ठ आहे ? आठव्या हेन्री राजाहून काथरार्डिनराणी किती सुज्ञ आहे ? नळराजाहून दमयंती, पांडवांहून द्रौपदी, दुष्यंताहून शकुंतला किंवा सत्यवानाहून सावित्री किती अधिक थोर आहे ? रामाहून सीता किती तरी श्रेष्ठ आहे ?

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदिवा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुंचतो नास्ति मे व्यथा ॥

याप्रमाणें राज्य प्राप्त होतांच कुटुंबविघातक प्रतिज्ञा करणें कोणासही योग्य वाटेल काय ? धिक्कार असो त्या राज्यास व त्या मूर्खजनांच्या आराधनास ! परंतु ही अशी घोर प्रतिज्ञा करून, सीतेचेच मनोरथ पुरविण्याची निव्वळ थाप मारून—

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

छद्मना परिददामि मृत्यवे शौनिको गृहशकुंतिकामिव ॥

याप्रमाणें कृति करणारा व

तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः

ऋव्याद्भिरंगलतिका नियतं विलुप्ता ॥

असें समजून रडत फिरणारा रामचंद्र तुझास श्रेष्ठ वाटतो? कीं त्याचा तो भयकर अपराध मनांत न आणितां पूर्ववत् प्रेमपरायण राहून, रघुकुलाच्या वृद्धीचें बीज आपल्या पोटीं आहे हें जाणून, दुःखाची परमावधि झाली तथापि कोणत्याही आत्मघातक साहसास प्रवृत्त न होणारी सीता तुझांस श्रेष्ठ वाटते? क्षमेची येथें परकाष्ठा झाली. 'भर्तुर्विप्रकृतापि रोपणतया मास्म प्रतीपं गमः । हा उपदेश या क्षमेपुढें अगदीं फिका पडतो. अशा सीतेच्या योग्यतेच्या स्त्रिया पुराणांतच आहेत असें समजून नका; त्या घरोघर आहेत,—अविचारी, दुर्व्यसनी, ऋर पुरुषांच्या येथें तर अशा थोर माउल्या अवश्य असायाच्या !

‘पुराणांतील अनेक कथानकें वाचून पहातां अशी खात्री होते कीं आमच्या कवींनीं स्त्रियांची श्रेष्ठता अधिक, असें वास्तविकपणें दाखविलें आहे. स्फुट श्लोकांत मात्र यथेच्छ निंदा केली आहे. परंतु त्या निंदक कवींनीं अंतर्दयां आमचीच स्तुति केली, आमच्याच तर्फें साक्ष दिली, ह्मणून आह्मांस त्यांचें भूषण वाटतें. याकरितांच पुराणश्रवण आह्मांस आवडतें. कुटुंबत्यागास प्रवृत्त करणारा वेदांत आह्मी तुच्छ गणितों.

‘क्षमेसंबंधाचे उत्कृष्ट उद्गार स्त्रीहृदयावांचून अन्यत्र उत्पन्न न्हावयाचे नाहींत असें महाकवि शेक्सपीयर यानें स्पष्ट सुचविलें आहे. तुम्ही पुरुष न्याय करण्यास, लढाई मारण्यास, व्यापार चालविण्यास योग्य आहां खरे! तुम्ही जव्हां न्याय करण्याचा आव आणता, तेव्हां एकमेकांच्या मांसाचे लचके तोडण्यास किंवा गळे कापण्यास कमी करणार नाहीं! परंतु आह्मी स्त्रिया तुम्हां पुरुषपशूस नित्य शिकवीत असतो कीं, बावांनो—

PORTIA The quality of mercy is not strained
It droppeth as the gentle rain from heaven
Upon the place beneath it is twice blessed .
It blesseth him that gives and him that takes

*

And earthly power doth then show likest God's
When mercy seasons justice

‘राज्यप्राप्तीने, ऐश्वर्यमदाने किंवा बलावेशाने अत्यंत निष्ठुर होणाऱ्या पुरुषांनी हा आह्मां स्त्रियांचा उपदेश मान्य केला पाहिजे. हा उपदेश जेव्हा तुम्ही विसरता तेव्हा तुम्ही किती घातक कृत्यांस तयार होता, हे तुमची युद्धप्रीति पाहिली म्हणजेच स्पष्ट होते. लुटालुटीच्या हेतूने, सूड उगवण्याच्या हेतूने, वृथाभिमानाने, शुद्ध पशुवृत्ति अगीकारून पुरुष आपली रक्तस्त्राव करण्याची उत्कट इच्छा पुरविण्याची सधीच पहात असतात. फ्रान्स आणि जर्मनी यांमध्ये थोड्या वर्षांपूर्वी जी लढाई झाली तीस कांहींतरी योग्य कारण होते काय ? परंतु त्या लढाईत तीन लक्ष पन्नास हजार फ्रेंच लोक मृत्युमुखी पडले ! व या एवढ्या मनुष्यहत्याच्या दुष्कृत्याबद्दल सेनापति मोल्ट्क याची युद्ध-कौशल्याकरिता तुम्ही पुरुष केवढी वाखाणणी करीत आहां ? कोणी एका गणितवेत्त्याने असे अनुमान केले आहे की, हल्ली जगांत जेवढी मनुष्यांची संख्या आहे, तिच्या दहापट केली असता तितकी संख्या आतांपर्यंत लढाईत मेली असावी ! म्हणजे शेकडों कोटी पुरुषांनी एकमेकांस आतांपर्यंत जिवे मारले आहे. त्यांशिवाय जे लढाईत गुलाम केले गेले ते निराळेच, व व्यापाराने ज्या स्त्रीपुरुषांस तुम्ही गुलामगिरी आणिली ते त्यांच्या भरतीस घातले तर, गुलामांची संख्याही कोटीपर्यंत जाईल ! व्यापाराच्या कामांत पुरुष किती नीच व निंद्य आचरण करितील, याची कल्पना येण्यास काथरार्डन बूथ या वाईचे चरित्र तुम्ही वाचा; विशेषतः १८८५ साली अर्वाचीन व्याविलानमध्ये ज्या कित्येक गोष्टी उघडकीस आल्या त्यांचे मनन करा. त्या गोष्टी वाचून आह्मां स्त्रियांचे काळीज फाटते ! या तुमच्या लढायांत व व्यापारांत आह्मी स्त्रियांनी कधीही अग घातले नाही, हेच योग्य होय. असली दुष्कृत्ये करण्यापेक्षां मुले सभाळीत बसणे हेच बरे ! तुमची युद्धप्रीति आणि व्यापारी वृत्ति कमी करण्याच्या कामी आमचा आज हजारों वर्षे तुम्हांस सारखा उपदेश चालला आहे, व आतां त्याचा थोडासा परिणाम दिसत आहे.

‘काथरार्डन बूथ ही वाई सर्व देशांतील सर्व राण्यांहून अधिक शूर असे मी समजते; व जनरल बूथ हा जनरल व्हॉन मोल्ट्क व दुसरे इतिहासांतील सर्व जनरल (सेनापति), यांहून अधिक पराक्रमी

असें मी मानितें. त्यांनीं काढलेली मुक्तिसेना म्हणजे एक अपूर्व शोध होय, अपूर्व कल्पना, योजना, युक्ति होय, असें माझे मत आहे. कारण युद्ध, पराक्रम, शौर्य, धाडस, सेना, सेनापति वगैरे सांग्रामिक परिभाषेचे शब्द कानीं पडले कीं, मनुष्य-हत्या, रक्तस्त्राव, क्रौर्य, लुटालूट, गुलामगिरी वगैरे दुःस्वप्नसंग डोळ्यांपुढें उभे राहून, कोमळ अंतःकरणांस धक्का बसत असें; परंतु इतःपर मुक्तिसेनेचा उत्कर्ष होत गेल्यास तशी स्थिति उरणार नाही. सेनापति विद्याधर पंडित (चकित होऊ नका, तुमचें नांव तोंडाशींचि होतें तेंच उदाहरणार्थ घेतलें, असो)—सेनापति विद्याधर पंडित आणि कप्तान विदुषी क्ष असें ऐकतांच, ईश्वराची आठवण होईल, श्रद्धामय अंतःकरणांतून ईश्वर-प्रार्थनेचा जयघोष स्वर्गलोकापर्यंत जाऊन पोहोचत आहे असा साक्षात्कार होईल, व ऐकणाराचें हृदय सद्भासित होऊन जाईल. मानवी संग्रामाचें भावी स्वरूप मुक्तिसेनेच्या नायकांनीं आपणांस दाखवून दिलें आहे; ह्मणूनच त्यांचा हा शोध अपूर्व आहे असें मी ह्मणतें.

पुरुषांच्या बीभत्स न्यायसभांत, उरस्फोडीच्या व्यापारांत, हिंसाकारक लढायांत व अशाच दुसऱ्या अधम कृत्यांत आह्मां स्त्रियांस आपलें अंग ठेविता येत नाही. परंतु मुक्तिसेनेसारख्या धार्मिक सस्थांमध्ये आह्मां स्त्रियांचा फारच उपयोग होणार आहे; कारण अचळ श्रद्धा, कोमळ हृदयें व भूतानुकंपा हे गुण मनुष्यजातीच्या उद्धारास जितके साहाय्यकारी होतील तितके तुमचे पुरुषांचे विशिष्ट गुण व्हावयाचे नाहीत. हें जाणूनच मेजर, सार्जंट, क्याप्टन, वगैरे पदव्या स्त्रियांस देण्याची अपूर्व कल्पना मुक्तिसेनेच्या नायकांनीं प्रचारांत आणिली आहे. स्त्रीधर्माच्या उत्कर्षाची ही सर्व चिन्हे आहेत असें मी समजतें.

आजपर्यंत जगांत पुष्कळ पुरुष नास्तिक बनून त्याच स्थितींत परलोकवासी झाले, परंतु कोणीही स्त्री जन्मभर नास्तिक राहिली, असें माझ्या वाचण्यांत किंवा ऐकण्यांत आलेलें नाही. अविचारामुळें किंवा दुःसह दुःखामुळें अल्पकालपर्यंत नास्तिक्याचा पगडा स्त्री-हृदयावर बसेल, परंतु साहजिक प्रतिभेमुळें हें नास्तिक्य तेव्हांच विरघळून जातें व पुनः शुद्ध श्रद्धा स्त्रीहृदयांत संचरूं लागते. स्त्रियांची ही जी अचळ श्रद्धा ती त्यांचें पांचवें अस्त्र होय. ती-

मुळें आह्मी पुरुषांच्या मनोवृत्ति उदात्त करण्यास कारण होतो. नास्तिकांची पिढीमागे पिढी लागून नास्तिक्याचा जो जगांत प्रसार व्हावयाचा, तो दुष्परिणाम मुलाच्या बाळपणच्या संगोपनांत प्रत्येक आई दूर करिते. ह्मणूनच जगास अद्यापि ईश्वराचा विसर पडून गेला नाही. तुमच्या वालिश पुरुष कवींनीं मदनाचीं पांच आयुधें वर्णन केलीं आहेतच, परंतु रतीचीं जीं पांच आयुधें, ह्मणजे बोध, प्रेम, माया (प्रवृत्ति), क्षमा आणि श्रद्धा, त्यांचें मीं हें आतांपर्यंत वर्णन केलें.

अखेरीस एक गोष्ट सांगून हें स्त्रीधर्माचें माहात्म्य समाप्त करितें. भविष्यत्काळीं स्त्रीधर्माचा अवश्य विजय होणार असें एक सुचिन्ह हल्लीं दिसूं लागलें आहे. मनुष्यांत श्रद्धा, प्रेम, क्षमा, वगैरे स्त्रीगुण जसजसे उत्कर्षास येतात, तसतशी त्यांच्या संततींत कन्यांची संख्या अधिक होत जाते. कनिष्ठ जातीपेक्षां वरिष्ठ जातींत कन्यांचें प्रमाण मोठें असतें. आज जीं राष्ट्रे सुधारणेंत अग्रगण्य ठरलीं आहेत, त्यांमध्ये कन्याचें, ह्मणजे स्त्रियांचें प्रमाण वाढत आहे; व स्त्रीसंख्या पुरुषसंख्येहून वरीच मोठी आहे. ही अधिक संख्या जीं जीं ज्ञानादि गुणानीं श्रेष्ठतेस चढेल, तीं तीं पुरुषांच्या पशुगुणाचा सहार करण्याकडे व त्यांमध्ये विशिष्ट स्त्रीगुण उत्पन्न करण्याकडे तिचा सर्व प्रयत्न, सर्व सामर्थ्य योजिलें जाईल; व त्यामुळें स्त्रीधर्माचा विजयकाळ जवळ येत जाईल. ज्या पाश्चात्य राष्ट्रांत पशुवृत्ति फार प्रबळ, स्वार्थबुद्धि फार उत्कट व जीवनार्थ कलह फार निकराचा, त्यांमध्येच स्त्रियांची संख्या फार अधिक, ही स्थिति पाहून स्त्रीधर्माचा उत्कर्ष त्वरित व्हावा हा ईश्वरी संकेतच असावा, असें जाणून आह्मां स्त्रियांचीं हृदये आशेनें उच्छ्वसित होतात.

पाश्चात्यांनीं उद्योगांत किंवा नवीन शोध लावण्यांत कोणतीही कसर ठेवलेली नाही. त्यास जो इतका उद्योग करावा लागतो त्याचें कारण अन्नाची कमतरता होय, आपल्या उद्योगाचीं फळे देऊन उष्ण कटिबंधांतून त्यांस अन्न व कच्चा माल न्यावा लागतो. त्यांस दुसऱ्या कोणत्याही मार्गानें जर विपुल अन्नप्राप्ति होईल, तर जिवापाड श्रम करण्याची, वाडसानें व्यापार करण्याची किंवा इतर राष्ट्रां-

शीं निकरानें जीवनार्थ कलह करण्याची त्यास आवश्यकता उरणार नाही. ईश्वराकडे लक्ष देण्यास व पशुगुण सोडून मनुष्यता अंगी धरण्यास त्यांस उत्तेजन मिळेल; व ते सन्मार्गास लागतील यावरून असें दिसतें कीं जगांत अद्यापि एक मुख्य शोध लागायाचा राहिला आहे, त्यामुळे जग हल्लीं निकृष्टावस्थेत आहे. जगांतील सर्व रसायनवेत्त्यांनीं मिळून या एका शोधाकडे लक्ष पुरविल्यास त्यांचे जगावर केवढे उपकार होतील ! हा असा शोध कोणता ह्मणाल तर कृत्रिमरीत्या उत्तम पौष्टिक अन्न तयार करण्याचा विजेचे दिवे घरोघर होतील, पाण्याचे नळ घरोघर जातील, परंतु उत्कृष्ट अन्नरसाचे नळ जेव्हां घरोघर येतील, तेव्हां मानवी जातीच्या पर्णावस्थेचा काळ समीप येऊ लागेल. या एका शोधाची सर्व जग वाट पहात आहे. स्त्री-धर्माचा सर्वत्र विजय होण्यास हा एक शोध लागला पाहिजे. व तो जर कोणा विदुषी स्त्रीनें लाविला तर सर्व जगाची माउली, जगदंबा ही श्रेष्ठांत श्रेष्ठ पदवी तीस प्राप्त होईल. असें ईश्वर घडवून आणो, अशी आह्मां सर्व अवलाजनांची त्यास विनवणी आहे '

भाग ३३ वा.

विवाहपद्धतीसंबंधानें एका नवीन प्रयोगाची कल्पना.

२००. याप्रमाणें येथवर उभ्याउभ्यानेंच भाषण झालें; अधार पडत चालला व चंद्र नुकता उगवूं लागला हांता थड वारें सुटलें होतें, तें लीलावतीस सहन होईना, तेव्हां निवान्याच्या जागीं दोन मोठ्या शिळा माडलेल्या होत्या त्यावर आह्मी जाऊन बसलों च-
हाचीं मांडीं खालीं घेऊन गेल्यापासून दगूशास्त्राचा ठिकाण न-
व्हता, तेव्हां तो कुत्रांत निघून गेलासें मला वाटलें. परस्त्रीसमवेत अशा एकांताचे जागीं भाषण करीत बसण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग होता; त्यातून त्या एकांतावर रात्रीचा पडदा पडत होता त्या-
मुळे तो द्विगुणित भासूं लागला. अशा स्थितींत मला आपली स्थि-

ति फारच अवघड वाटू लागली. परंतु करायाचें काय ? ' आतां उद्या बाकी विषयावर बोलू, ' असें मी सुचविलें मात्र, तों मी उठत आहेसें पाहून लीलावतीनें मला हात धरून खालीं बसविलें, ' येथून उठून तुम्ही छ्वांतच जाणारना, तेथें तरी गप्पाच मारायाच्या, त्या येथेंच मारूं. तुमच्या मित्रांची अद्याप घरीं जावयाची वेळ झाली नाही. तुम्ही ज्या कार्यभागास आलां त्याचें तर अक्षरसुद्धां बाललां नाही. बसा, बसा, आणखी क्षणभरानें वेळ झाली ह्मणजे जाल. तुम्हास घरीं रागें भरणारी येथें कोणी नाही '.

हे शब्द ऐकून मी अगदीं पराधीन होऊन गेलों. निमूटपणें खालीं बसलों. आपल्या कार्यभागासंबधानें मी आशाच सोडली होती. कारण कोणीकडे लीलावती, आणि कोणीकडे दगूभट ! इच्या पायाशीं बसण्याचीही त्याची योग्यता नाही, असें मला वाटू लागलें. त्याच्या सेवेचा मी जो प्रकार पाहिला त्यावरून त्यास आत्मज्ञानानें स्वतःची योग्यता चांगली कळली आहे असें आतां मला वाटू लागलें. तेव्हां मी ह्मटलें. ' माझ्या त्या मध्यस्थीच्या कार्यभागास तुम्हीं जो उल्लेख केला, त्याबद्दल माझी मलाच आतां शरम वाटू लागली आहे. माझी फजिती व्हावी ह्मणून थट्टेनें मित्रांनीं या कामांत मला घातलें असें आतां मला कळून आलें. हें त्यांनीं योग्य केलें नाही त्यांत तुमचा अपमान झाला याचें मला अत्यंत दुःख वाटतें. माफ करा, या पुढें मी काळजी घेईन. '

' विद्याधरपत, माझा अपमान होईल अशी परस्थाची थट्टामस्करी तुमचे मित्र करितील असें तुम्हांस वाटतें काय ? छे. छे., तसा त्यांचा मुळींच उद्देश नाही. त्यास माझीं मते माहीत आहेत व ते माझ्या हिताकरितां झटत आहेत, ह्मणून हें काम तुमच्यासारख्या सज्जन माणसांकडे त्यांनीं सोंपविलें. '

' भलतेंच काहीं. तुम्ही देखील माझा उपहासच करीत आहां. तुमचें व दंगूशास्त्राचें लग्न ! ही कल्पना देखील किळस आणिते. '

' हां, समजलें. तुम्ही अद्यापि लोकरूढीच्या अमलाखालीं आहां. माझ्या सर्व भाषणाचें रहस्य अद्यापि तुमच्या ध्यानांत आलें ना-

होसैं दिसतें. स्त्रियांचा नरकवास वर्णन करून मीं एकदम त्यांच्या स्वर्गवासाकडे भरारी मारिली, त्यामुळें तुमच्या मनात ही भ्रांति उरली '

' तुम्ही जर पुनः विनोदच करीत असाल तर ठीक आहे. ना-होतर तुमचा भावार्थ अद्यापि माझ्या मठ डोक्यांत शिरला नाही असेंच ह्मटलें पाहिजे '

' तुम्ही मठ ! या ठिकाणचे दुसरे सर्व सुधारक मठ असतील, तु-ह्यांइतका चतुर, मर्मज्ञ, सात्त्विक माणूस येथें मला एकही दिसत नाही. '

' आतां मात्र कमाल झाली. तुमचें काय गूढ आहे, काय रहस्य आहे, तें तुम्हीं स्पष्ट सांगितल्याखेरीज मला कळायचें नाही, इतका मी मंद आहे हें शपथपुरस्कर तुम्हांस सांगतो. '

२०१. ' भलत्याच कामांत शपथ कशास पाहिजे ? तुम्ही ह्मणतां तर आतां हें रहस्य स्पष्टच सांगणें जरूर आहे. विचाराच्य उंच मनोन्यावर उभें राहून व स्वातंत्र्याची मनोवृत्ति अंगीकारून हें जग पाहिलें असतां नरकाप्रमाणें दिसतें, परंतु परोपकार व आशा या मनोवृत्ति प्रबळ होऊ दिल्यास हेंच जग स्वर्गाप्रमाणें दिसतें. आतां या उंच मनोन्यावर नित्य राहून आयुष्य काढणें इष्ट नाही. खालीं उतरून आपणांस जें उत्कृष्ट कर्तव्य दिसेल तें करूं लागलें पाहिजे. तुम्हां पुरुषांस स्त्रियांचीं सुखें किंवा दुःखें दिसत नाहीत हें मीं दाखविलेंच. ज्या स्त्रियांस संसारचित्तमुळें विचार करण्यास फुरसत मिळत नाही, त्या आपलें वर्तन साहजिक उत्कृष्ट मनोवृत्तींनीं नियमन करून तटस्थ आहेत; परंतु मजसारख्या ज्या थोड्या अद्यापि संसारांत गोंवल्या गेल्या नाहीत, ज्यांच्या मनोवृत्तींस ज्ञान साहाय्यकारक झालें आहे, त्यांनीं स्त्रीधर्माच्या उन्नतीचा विचार केला पाहिजे. विद्या संपादून विचारमार्गास लागलेल्या अनेक विधवांस ज्या संसाराच्या अडचणी दिसताना, त्या कोठें तुम्हांस माहीत आहेत ? माझेच उदाहरण घ्या; व तुम्ही मजशीं पुनर्विवाहास तयार आहां वसें समजा. तुम्हांआह्मासारखीं दोन विचारी माणसें एकत्र झालीं कीं तीं, आज नाही उद्यां, एखादे क्षु-

ल्लक मताकरितां परस्परांशीं भांडू लागतील. स्त्री व पुरुष एकाच गुणाचे असल्याने त्यांच्या वैवाहिक सुखांत स्वारस्य किंवा वैचित्र्य येत नाही तीं परस्परांस लवकर विटून जातात; व उभयतांही आपणांहून निराळ्या गुणांच्या माणसाशी स्नेह करून पुष्कळ वेळ त्यांच्या सहवासांत काढतात; किंवा तितकी अभिरुचि नसेल तर दिवसेंदिवस आयुष्य विरस होत गेलें तथापि त्यांतच समाधान मानून राहतात ही दुसरी स्थिति चांगली नाही व पहिलीनें कुटुंबसुखाचा विघात होतो; कारण स्त्रीस वाटते पुरुषाचें सर्व प्रेम आपणाकडे असावें; पुरुषासही तसेंच वाटते; व अन्यमैत्री शंका, मत्सर आणि द्वेष यास कारण होते. या करितां कुटुंबसुखाची वृद्धि करणारे जेवढे गुण आहेत, त्याची स्त्रीपुरुषात वांटणी झालेली असली पाहिजे, एकाची न्यूनता दुसऱ्यानें भरून काढिली पाहिजे. स्त्रीपुरुषांच्या विवाहांत या गोष्टीकडे लक्ष देणें अवश्य आहे.

२०२ ' तसेंच कुटुंबात स्त्री किंवा पुरुष यापैकीं एक सेव्य व एक सेवक झाला पाहिजे. ज्याचे गुण व कर्तृत्व कमी त्यानें सेवक व्हावें हें रास्त आहे. परंतु हल्लीं जेवढे विवाह होतात तेवढ्यांमध्ये स्त्रीस अनुरूप पति तुम्ही पुरुष पाहू लागलां ह्मणजे जो तीहून अधिक श्रेष्ठ असेल तो पहातां, ह्मणजे नवरा अवश्य सेव्य व बायको सेवक होते. हा शुद्ध अन्याय आहे. अनुरूप शब्दाचा हा अर्थच नव्हे. जेव्हां असें दिसून येईल कीं स्त्रीच्या गुणांस अधिक उत्तेजन मिळाल्यास ती जगांत एखादें मोठें कृत्य करील व कांहीं थोडा नावलौकिक मिळवील, तेव्हां तिचा विवाह कमी योग्यतेच्या पुरुषाशीं केला पाहिजे. तीस घरकामाची काळजी राहणार नाही, सर्व घरकाम पुरुष संभाळील, अशी तजवीज केली पाहिजे. मग तिचे गुणांचा विकास होईल, तिच्या कर्तृत्वाचें तेज पडेल.

' परंतु तुम्ही स्वार्थपरायण पुरुष स्वतःच्या बायकोची सेवा हीन मानितां. त्यामुळे लोकसुखीस अनुसरून सेवा व दास्य पत्करावें किंवा अविवाहित राहून आपली महत्त्वाकांक्षा साधावी, याशिवाय गुणवती स्त्रीस तिसरा मार्गच उरत नाही. अनुरूपत्वाच्या या दुष्ट रूढकल्पनेमुळे अगणित स्त्रियांचें अप्रतिम गुण आतापर्यंत शुद्ध

चुलीत गेले आहेत; व पुढेही जाणार ! ही रूढि नसती तर जगाची सुधारणा इतकी शतके मागे पडली नसती. सर्व देशांत व सर्व काळांत ही रूढि चालत आली आहे. तीमुळे जुन्या ग्रीसमध्ये मोठ्या गुणी स्त्रिया विवाहच करितनाशा झाल्या; त्यापेक्षां अविवाहित वेश्या राहणें त्यांनीं पत्करलें. जुन्या रोममध्येही एका काळीं गुणी स्त्रियास विवाह नकोसा वाटूं लागल्यामुळे, कायद्यानें त्यास उत्तेजन द्यावें लागलें. फ्रान्स, इंग्लंड, वगैरे सुधारल्या राष्ट्रांमध्ये हल्लीं हीच स्थिति दिसते. याप्रमाणें स्त्रियांच्या गुणोत्कर्षास ही रूढि बाधक आहे बरें, स्त्रिया अविवाहित राहणें, हें सामान्य समाजास बाधक होतें. फ्रान्सची लोकसंख्या कमी होत आहे व त्यामुळे त्या राष्ट्राचें युरोपच्या कारस्थानांत जें महत्त्व आहे तें कमी होण्याचीं लक्षणें दिभू लागलीं आहेत. हा विचार त्या राष्ट्रास शल्याप्रमाणें झोंबत आहे, परंतु उपाय काय ? पुरुष आपला हट्ट सोडीत नाहीत; ते पगाराकरितां पाहिजे त्याची पाहिजे ती सेवा करितील; परंतु बायकोचें वरिष्ठत्व कबूल करून तिची मात्र तशीच सेवा करणार नाहीत. बायकोवर तोरा मिरविण्याची कोण विलक्षण हौस ही ! पुरुषांच्या या हट्टामुळे, स्त्रियाही विवाह करायचा नाहीं ह्मणून हट्ट धरितात. त्याचीं अशुभ फळे इकडच्यापेक्षां सुधारलेल्या राष्ट्रांत शतपट अधिक आहेत. तिकडील धर्माच्या मढ दृष्टीमुळे, अविवाहितांच्या नीतीचा च्हास होत आहे. गर्भहत्या न व्हावी, मुलें जन्मून आर्पणेजमध्ये सुरक्षित जाऊन पोहोंचावीं, अशी तजवीज केल्यास अविवाहितांच्या व्यभिचारांत फारसें पातक नाही, असें मत सुधारल्या देशांत अनिवार्यपणें पसरत आहे ही अशी स्थिति राष्ट्रीय उत्तेजनानें चालू राखिल्यास लोकसंख्या कमी होत आहे ती वाढेल असें कित्येक फ्रेंच सुधारकाचें ह्मणणें आहे* परंतु त्याचा विचार करणें देखील नीतिदृष्ट्या अत्यंत अमंगळ आहे.

* " We are by no means disposed to recommend the re-establishment of so-called *lours*, that is official founding receptacles, as we regard these as both immoral and inefficacious, but we are at the same time quite prepared to admit that charitable societies might establish them under certain circumstances, if they were disposed to devote their time and their money to this object " See KIDN'S *Social Evolution*, App III. p 346.

‘याकरितां पुरुषांनीं आपला हट सोडला पाहिजे. नेहमींच श्रेष्ठ वर पहायाचा ही रूढि मोडली पाहिजे. स्त्रींत किंवा पुरुषांत, ज्या-मध्ये विशेष गुणसंग्रह दिसेल, त्याच्या त्या गुणांच्या उत्कर्षाकरितां कनिष्ठ प्रतीचा वर किंवा वधू पाहिली पाहिजे. या सुधारणेनें हल्लींच्या अनेक अडचणी दूर होतील. विधवाविवाहास जें उत्तेजन पाहिजे आहे तें या प्रकारचें पाहिजे आहे. त्यावांचून या सुधारणेस कदापि जोर येणार नाही. सर्व प्रयत्न फुकट जातील. गुणी विधवा अविवाहित राहू चहातील. ही माझी खात्री आहे ह्मणून मी एक नवीन प्रयोग करून दाखविण्याचें मनांत आणिलें; आपल्या देश-भगिनींस उत्तम उदाहरण घालून देण्याचा उद्देश धरिला. ज्या विधवांत सरस गुण असतील व त्यास उत्कर्षास आणायाची उत्कट इच्छा असेल, त्यांनीं माझे अनुकरण करावें अशी माझी आज्ञा होती. बाकी, ज्यांस विद्या नाही, बुद्धि नाही, दुराचारांत पडण्याची भीति वाटते किंवा आधींच वांकडें पाऊल पडलें आहे, त्या कनिष्ठ प्रतीच्या विधवांनीं वरिष्ठ प्रतीच्या पुरुषाचें दास्य पत्करावें व आपली गुणशून्यता किंवा स्वैरवृत्ति श्रेष्ठतर पुरुषाच्या पाधरुणाखाली झांकून टाकावी हेंच उचित आहे

२०२. ‘येथील श्रीमत सुधारलेल्या मंडळींपैकीं एकजण जेव्हां विधुर झाले तेव्हां त्याचा व माझा विवाह व्हावा असा एकदम बूट निघाला; जणूकाय ते विधुर होण्याचीच मंडळी वाट पहात होती! त्यावेळीं दोन चार मित्र बराबर घेऊन ते मजकडे बोलणें करण्यास आले; मला अतोनात आग्रह केला. माझी मास्तरकी सुटेल, कांहीं विलक्षण फायदा होईल, वगैरे गोष्टी सांगू लागले. परंतु मी त्यांस आपले विचार कळविले; व जग आतां फार पुढें गेलें, आतां श्रेष्ठतर पुरुषाशीं विवाह करण्याचे दिवस उरले नाहीत, इत्यादि विषयांची समजूत पाडून देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो सर्व फुकट गेला. त्यांची जी निराशा झाली तीमुळें ते अगदीं संतापून गेले. व ह्मणाले—‘हल्लीं तुम्ही विधवा फार फाजील झालां आहां, लवकरच डोळ उघडतील, मग ताळ्यावर याल !’ यानंतर थोड्या दिवसांनीं, मजवर सूड उगविण्याकरितांच कीं काय, एका अल्पवयस्क क-

न्यकेशीं त्यांनीं विवाह केला. करोत वापडे. मी त्यांची पैशाची घ-
मंड आधींच ओळखिली होती; बाकी ज्ञानाची जी त्यांची घमंड,
ती पोकळच होती.

२०३. 'परंतु त्याच मंडळींत जे दुसरे समंजस गृहस्थ होते त्यां-
स माझे ह्मणणें सयुक्तिक दिसलें. ज्या स्त्रियांच्या अंगीं विशेष ज्ञान
व कर्तृत्व आहे त्यांनीं आपणांहून कनिष्ठ प्रतीच्या पुरुषाशींच वि-
वाह करावा, हें तत्त्व त्यांस पसंत पडलें. हल्लींच्या सुधारणेच्या स्थि-
तींत स्त्रियांस विवाहसंस्था पसंत होण्यास हा एकच तरणोपाय
आहे असें त्यांस वाटूं लागलें. हें शहर सुधारणेकरितां प्रसिद्ध, ते-
व्हां या नवीन प्रयोगाचा त्यांस अभिमान चढला त्यांनीं प्रयत्न
आरंभिले. या शहरांत व प्रांतांत जेवढे विधुर होते त्याची याद के-
ली; कित्येक गरीब प्रथम वरही पाहिले परंतु त्यांस माझे उद्देश
सांगतांच पुरुषजातीचा आवेश एकदम अंगीं भरे व 'स्त्रीचे अकित
आह्मीं पुरुषांनीं व्हावे ? छेः, ही गांष्ट होणें नाहीं !' असें त्यांनीं उ-
त्तर द्यावे. आठआठ दहादहा रुपयांचे नौकर, ज्यांस प्रसर्गो तह-
सिलदाराचे येथें पाणी भरावें लागतें, उष्टीं काढावी लागतात, ते दे-
खील आपल्या स्वतःच्या कुटुंबांत तेंच काम करण्यास नाराजी !
'त्यापेक्षां सडे राहूं' हें त्यांचें उत्तर ! असा हा पुरुषांचा अवि-
चाराचा हट्ट आहे.

'सर्व उपाय थकले, तेव्हां दंगूशास्त्री माझ्या पसंत पडेल काय, ही
कल्पना त्यांचे मनांत आली; व त्यास ते मजकडे घेऊन आले त्या-
चें ज्ञान, प्राप्ति, वगैरेवद्दल त्यांनीं मला सर्व माहिती दिली. तेव्हा
मी एवढेंच उत्तर केलें कीं दंगूशास्त्र्यानें माझी प्रीति सेवेनें संपादा-
वी, मग मी त्यास वरीन. दंगूशास्त्र्यानें हे शब्द ऐकिले तेव्हा त्या-
चा आनंद त्रिभुवनांत मावेना मला पाहूनच तो अगदीं भाळून गे-
ला होता; त्यावेळीं त्यास देहभान राहिलें नव्हतें; तारुण्याच्या भरांत
मनुष्यास असाच मोह पडतो. मीही संभाषणानें, दृष्टिविक्षेपानें व
गुणांची प्रशंसा करून, त्यास उत्तेजन दिलें. दुसरे दिवशीं सकाळीं-
च त्याची स्वारी माझे येथें हजर 'वाईसाहेब, आपली कोणती
सेवा करू ती सांगा, मी तुमचा दासानुदास आहे, मला दुसरी दे-

वता नाही, या चरणीं मीं हा देह वाहिला आहे.' या अशा शब्दांनी तो आपलें हृदय मजपुढें प्रकट करूं लागला. 'शाबास, दंगू, शाबास,' असें ह्मणून मीं त्याची पाठ थोपटली. 'बाबारे, सेवा पुष्कळ प्रकारची आहे, एक वर्षभर अभ्यास करशील तेव्हां तुझी परीक्षा उतरेल तूर्त दोन पहाटच्या रागाचीं पदें ह्मणून घरी जा, दुपारीं आल्यावर आणखी कामाची माहिती करून देईन.' दंगूस जें हवें होतें तेंच मीं सांगितलें. मग आपल्या गाण्यानें मला खुष करून देऊन त्यानें पुनः शाबासकी मिळविली, व शोकह्यांड करून गेला

'दुपारीं तो पुनः आला तेव्हां त्यास मीं ह्मणालें:—' दंगू, माझा हा व्यवसाय पहा मुलींस शिकवायाचें, मोठ्या बायकांस व्याख्यानें द्यावयाचीं, नवीं नवीं पुस्तकें वाचायाचीं, नांवलौकिक मिळेल अशा उत्कृष्ट कल्पना काढून जगाचे सुधारणेस मदत करायाची व एकंदरींत स्त्रियांची प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणें उन्नति करायाची या कामास माझें सर्व आयुष्य पुरायाचें नाही माझा वेळ महत्त्वाचा आहे. तो मला व्यर्थ घालवितां कामां नये. याकरितां आपण उभयतां विवाहित झालों ह्मणजे द्रव्यार्जनाची काळजी तुझे मागें मी ठेवणार नाही; परंतु तूं घरीं राहून कुटुंबाची सर्व व्यवस्था पाहिली पाहिजेस. कुटुंबांत मोठें काम मुलें सांभाळायाचें. पुरुषास आईची तोंड यावयाची नाही, तरी देखील मुलातच अक्षरीं खेळत बसलें तर त्यांबद्दल प्रेम वाढेल. याकरितां तूं हा अभ्यास आरंभिला पाहिजेस माझ्या बहिणीचीं मुलें आहेतच. त्यांस रोज खेळवीत जा, त्यांच्या पोषाखाची काळजी घे, त्यांस हिंडण्यास घेऊन जा, तीं आजारी पडलीं तर आईप्रमाणें त्यांची सुश्रूषा कर. हें एवढें साधलें ह्मणजे बरेंच काम झालें' हा उपदेश त्याच्या मनावर तेव्हांच बिंबला, व त्या दिवसापासून सकाळी किंवा रात्रीं गाणें बजावणें, नकला, हशा वगैरे करून त्यानें मला खुष करावें, दुपारीं चहापाणी आणून ती कामगिरी उत्तमप्रकारें उरकावी, व नंतर मुलांस खेळवीत बसावें; याप्रमाणें कांहीं दिवस क्रम चालला. माझ्या संगतीच्या हौसेनें त्यास हें काम अवघड वाटेनासें झालें.

'एके दिवशीं ताई अस्पर्श झाली, त्यामुळें सैंपाकाची पाळी म-

जवर आली; तेव्हां मी दंगूस ह्मटलें, 'गड्या, आज तुझे गाणें बजावणें राहूं दे. आज सैंपाक करून आह्मां दोघींस तू जेऊं घाल. सैंपाकाचा गुण फार मौल्यवान् आहे, तो त्वां शिकला पाहिजे.' घरीं तरी तो हातानेंच करीत होता. त्यास हें काम साधारण येत होतें, तसेंच त्यानें तें करून त्या दिवशीं माझी शालेंत रवानगी करून दिली. त्या दिवसापासून ताईजवळून तो सर्व सैंपाक शिकून घेऊ लागला. एके दिवशीं दुपारीं चहा झाल्यावर आह्मी बोलत बसलों असतां मी त्यास ह्मटलें, 'दंगू, अरे आपल्या पुढच्या गृहस्थितीचा कांहीं विचार करितोस कीं नाहीं?

'बाईसाहेब, विचार करण्याचें तुझीं आपल्याकडे घेतलें आहे. माझे काम तुझी सांगाल तसें चालायाचें.'

'ती गोष्ट खरी, परंतु अगदीं सांगकाम्या मनुष्य घर संभालण्यास देखील लायख नाहीं. माझ्या व तुझ्या पुढच्या अडचणीं तूं ओळखून त्यांची आतांपासून तर्तूद लाविली पाहिजे. मी रात्रीं विचार करीत होतें तेव्हां मला कांहीं गोष्टी सुचल्या त्या तुला सांगितल्या पाहिजेत. माझा हा व्यवसाय तूं जाणतोसच. मला मूल होऊन मी जर त्यास पाजीत वसूं लागलें, तर माझी शक्ति कमी होईल, सौंदर्य जाईल, मागें एक लचांड लागेल, व मनास व्यग्रता आणणारीं अनेक कारणें उत्पन्न होतील. माझे आयुष्य कमी होईल असें समज. तेव्हां मुलास पाजणारी दाई ठेवण्याइतका मजजवळ संचय होण्यास कित्येक वर्षे लागतील. या अडचणीचा कांहीं विचार कर.

'त्या दिवशीं तो कुवांत गेला तेव्हां ही अडचण त्यानें मंडळीस सांगितली; व वर्षेचीं वर्षे नुसत्या आशेवर मी कसा लोंबत राहू असा त्यास प्रश्न केला. त्याचा ऊहापोह होतां होतां एक दाई ठेवण्याचा खर्च भागेल इतकी वगणी गोळा करून देण्याचें मंडळींनीं ठरविलें. त्याप्रमाणें तीन हजाराचे आकडे ताबडतोब पडले; व त्यांच्या व्याजांतून आह्मी नौकर ठेवावा किंवा दाई ठेवावी व संतति वद झाल्यावर त्या रकमेचा हवा तो उपयोग करावा अशा शर्ती ठरल्या.

‘ पुढे कांहीं दिवसांनीं आह्मी एकत्र बसलों असतां माझी चर्या व्यग्र पाहून दंगूनें मला विचारलें ‘ बाईसाहेब, आज तुमच्या जिवास समाधान दिसत नाहीं याचें कारण काय ? ’ तेव्हां मी त्यास उत्तर केलें, ‘ काय, गड्या, या आपल्या विवाहाचा विचार करावा तितका तो कठीणच दिसतो आज मी एक नाव्हल वाचीत असतां असाच विवाहाचा विषय निघून माझे मनास मोठा धक्का बसला. अरे, तूं पाहतोसच कीं हल्लींची माझी प्राप्ति या एवढ्याशा कुटुंबासही चांगल्या सभ्यतेनें राहण्यास पुरत नाहीं. आपणांस मुलें होऊं लागलीं ह्मणजे त्यांचे संबंधानें नित्य नवा खर्च उत्पन्न होणार; त्यांचे कपडेलसे आहेत; औषधपाणी आहे; विद्याभ्यास आहे हे सर्व खर्च भागवायाचे कसे ? आपण आपले हाल करून घेतल्यावांचून हें शक्य नाहीं. आतां ताईचीं मुलें मोठीं होत चाललीं, त्यांचीच मला काळजी पडली आहे. मी शाळामास्तराण, मला हल्लींच पगार देत आहेत तो कमिटीस भारी वाटतो, तेव्हां पुढे बढतीची आशाच नको. प्राप्ति वाढल्यावांचून कुटुंब तरी वाढवायाचें कसे ? ही केवढी मोठी अडचण आहे ?

‘ बरें, ती एकीकडे ठेविली तरी देखील भविष्य फारसें मनोहर दिसत नाहीं बाळंतपणांत कितीक स्त्रिया जन्माच्या रोगी होतात, किंवा मरण पावतात हें तुला ठाऊक आहेच. मी जर जन्माची रोगी झालें, तर मला कामावर कोण ठेवील ? तुझी भिक्षुकी तरी कोठें कायमची आहे ? जर अशी कांहीं अडचण आली तर तूं भिक्षा मागून कां माझें व मुलांचें पोट भरणार ? जी गोष्ट होऊं नये ती झाली व मी एखाद्या बाळंतपणांत गचावलें, प्राणांस मुकलें, तर तूं मुलांबाळांस घेऊन कोठें जाशील, त्यांची काय वाट होईल ? कदाचित् तुला कांहीं वेडें-वांकडें झालें तर मी आपला व्यासंग सोडून मुलें खेळवीत वसूं कीं काय ? या अडचणी मला अनिवार्य दिसून माझें मन खिन्न होत आहे. तूं इतकी जिवापाड सेवा करीत असून तुझी निराशा तरी कोणत्या तोंडानें करूं असेंही मनांत येतें. या अडचणीस तोंड तरी काय कढावी ? ’

‘ शब्द ऐकून दंगूचें हृदय कासावीस झालें. तो मला मिठी

मारून रडण्याचे बेतांत आला, परंतु त्याचें निवारण करून त्यास मी थोडा धीर दिला. त्या दिवशीं कुवांत हाच विषय त्याने काढला. मंडळीस ही अडचण खरी आहेसें वाटले. तेव्हां बराच विचार झाल्यावर असें ठरलें कीं माझ्या व दगूच्या आयुष्यांचा विमा उतरायाचा. त्याची रक्कम पांच पांच हजार ठरली. विम्याचे वार्षिक हप्ते मंडळीच्या सामान्य खर्चातून द्यावयाचे असें ठरविण्यांत आलें. शिवाय, प्रत्येक मूल एक वर्षाचें झालें क्षणजे मंडळींनीं एक हजार रुपये वर्गणी करून आह्मांस नजर करावे, असाही ठराव झाला. यावरून तुह्मांस दिसून येईल कीं या आमच्या विवाहाच्या कामीं मंडळी हट्टास पेटल्यासारखी झाली. या नवीन वैवाहिक प्रयोगाचें महत्त्व त्यांच्या पुरें पुरें मनांत बिंबलें, व माझ्या भावी कर्तृत्वावर त्यांनीं पक्का भरंवसा ठेविला.

‘दुसरे दिवशीं पहाटेस दंगू गायन करून मला उठविण्यास आला, तेव्हां त्याची आनंदी मुद्रा पाहून मी मनांतील भाव ओळखला. गायन संपल्यावर त्यानें सर्व हकीकत मला सांगितली. तेव्हां मी त्यास ह्मटलें ‘आपणां उभयतांचा विवाह व्हावा ही मंडळीचीच नव्हे, ईश्वराची इच्छा दिसते.’ तो क्षणाला, ‘परंतु, बाईसाहेब, आतां कांहीं नव्या अडचणी मात्र काढू नका.’ ‘अरे वेड्या, मी बुद्ध्या कां त्या काढतें; त्या सहज लक्षांत येतात, त्यास काय उपाय आहे ? मी आतांपर्यंत ज्या अडचणी काढल्या त्यांपामून तुझे कांहीं नुकसान झालें कीं फायदा झाला, हें मला सांग.’ ‘बाईसाहेब, फायदा झाला खरा, परंतु प्रत्येक प्रसंगीं एकेक अडचण ऐकून जीव कसा थरारत होता. काळीज फाटत होतें ही अडचण कशी दूर होणार असें वाटून जीव निराशेनें गळबळून जाई.’ ‘बरे, असो, आतां तर मोठ्याशा अडचणी दिसत नाहींत; याकरितां येत्या आदितवारीं चार मित्र मंडळी घेऊन ये, क्षणजे विवाहाचा पक्का निश्चय करू.’ हा आदितवार येण्यास दोन दिवस मध्यें होत, परंतु ते दंगूस दोन वर्षांप्रमाणें वाटले असतील. आदितवारी मंडळी जमून या विषयाचा विचार करूं लागली, तेव्हां मी त्यांचे भाग्य मानून बोलण्यास सुरवात केली.

२०४. “ मंडळीनो, या विवाहसमारंभाचा मी आतांपर्यंत विचार करीत आहे. त्यावरून माझे एक मत झाले आहे, ते असे की हा विवाह जुन्या पद्धतीने होऊ नये. माझे अष्टपुत्री नेसण्याचे किंवा अतर्पाटाच्या आड उभे राहण्याचे आतां वय नाही. शिवाय, वराती, बेणवाजे, वगैरे ढोंगे कशास पाहिजेत? आपणांपैकी कोणाचीही चालू हिंदुधर्मावर श्रद्धा नाही. तेव्हां मंत्रतंत्र, सुपाऱ्यांची पूजा, वगैरे सर्व करीत वसण्यांत शुद्ध दम दिसेल. याकरितां माझी अशी इच्छा आहे कीं आह्मां उभयतांमध्ये करारपत्र व्हावे, व तुह्मां सर्व मंडळींचे देखत म्याजिस्ट्रेटपुढे त्यावर आह्मी शपथ घेऊन सहा करू. स्वयंवराच्या प्राचीन पद्धतीचे हेच योग्य आधुनिक स्वरूप आहे. हा करार वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाल्याने बाकी सर्व काम होईल.

“ याप्रमाणे विवाह लावण्यांत अनेक फायदे आहेत. जर पूर्वीच्या पद्धतीने सस्कारपूर्वक विवाह केला तर आजच उभयतासही लोक वाळींत टाकतील. परंतु वर सांगितल्या प्रकारचा स्वयंवरविधि केल्यास जुने लोक त्यास विवाह असे समजणार नाहीत. दुसरे कांही वेडेवाकडे नांव देतील, देईनात वापडे? आह्मां पतिपत्नींचीं आचरणें जोवर शुद्ध आहेत, तोवर आह्मी त्यांच्या वल्गनास का भ्यावे? परंतु त्या जुन्या लोकांनीं हा विवाहच नव्हे असे ठरविल्यास, आह्मांपैकी कोणासही वाळींत टाकण्याचे त्यांस कारण उरणार नाही; आह्मांस ते कदाचित् दुराचारी ह्मणतील, परंतु असल्या दुराचाराकरितां, अथवा धडधाकट व्यभिचाराकरितां, कोणासही वाळींत टाकण्याचा परिपाठ नाही. जेव्हां आह्मांस संतति होईल तेव्हा हा वाळीचा प्रश्न निघणार. तेव्हां तरी दंगूस वाळींत टाकण्याचे कारण नाही; मला टाकतील तर त्याचे मी पाहून घेईन. आमच्या प्रभूजातीची मंडळी अधिक समजस आहे; अधिक सुधारलेली आहे; त्यांस पुनर्विवाहाचे तत्त्व मान्य होत चालले आहे; तेव्हां त्यांचे समाधान करण्याचे काम माझे. दंगूस वाळींत टाकण्यास आपण होऊन ब्राह्मणजातीस कां कारण करून द्यावे व विनाकारण गवगवा माजवावा? त्यांनीं हा विवाहच नव्हे, असे ह्मणणे आज श्रेयस्कर

आहे. आमच्या मुलांस कांहीं वंशपरंपरेने जहागिरी मिळायच्या असत्या तर गोष्ट निराळी होती.

“ आतां पुढे संततीचा विचार करायाचा. ही संतति धड ब्राह्मण ना प्रभू अशी होणार. ती एका मधल्या जातीची समजल्यास कांहीं हरकतच नाही. हल्लींच्या काळीं जातिभेदाचे महत्त्व व्यवहारांत मुळींच बाधक होत नाही असें दिसते. बरे, या संततीस शूद्र असें जुने लोक समजू लागले तरी काय मोठीशी हरकत आहे ! जर पुनर्विवाहाने वरिष्ठ जात सुटते, वधूवर शूद्र होतात, असें जुने लोक समजत असले, तर खुशाल समजोत. ज्या दिवशीं ते आह्मांस जातिबाह्य करितील, त्या दिवशीं त्यांकडून जे सामाजिक फायदे आह्मांस मिळायचे तेही बद होतील; मग पुढे त्याच्या मतांची पर्वा करण्यांत फायदा तो काय ! शूद्रांत गणना होऊं लागली तर त्यांतही एक प्रकारे फायदाच आहे. आपणां सुधारकांचें या विवाहानंतर कर्तव्य काय तें मात्र समजावून घेऊन त्याची बजावणी तुम्हीं केली पाहिजे. निवडक वरिष्ठ जातींत—ह्मणजे ब्राह्मण, शैणवी, प्रभू वगैरेमध्ये—जेवढे विवाह होतील तेवढ्या सर्वांनीं जातीसंबंधाने भिन्नभाव मनांत ठेवू नये. सर्वांची एकच जात समजावी. जुने लोक सर्वांपासूनच अलग होतात, परंतु पुनर्विवाहितांनीं तरी एकमेकांत आणखी जातिभेद उपस्थित करून अलग राहू नये. जात मोठी व व्यापक करण्याचा सांप्रतच्या स्थितींत हा एकच उपाय आहे. आणखी पन्नास वर्षे तरी जातिभेदाच्या जुन्या कल्पना नष्ट होणार नाहीत. एवढ्या काळपर्यंत सर्वांनीं एकजीव करून राहिलें पाहिजे व आपआपसांत विवाह आरंभिले पाहिजेत. सारांश, (१) पुनर्विवाहास ब्राह्मणपद्धति जोडण्यांत फायदा तर नाहीच, उलट नुकसान आहे. (२) स्वयंवरपद्धति अंगीकारावी हेंच मला अत्यंत योग्य दिसते, परंतु स्वयवराचे हल्लींच्या काळास उचित असें रूपांतर मात्र करून घ्यावे; शिवाय (३) पुनर्विवाहितांनीं आपसांत तरी जातीचे शल्य राहूं देऊं नये, याप्रमाणें माझ्या सूचना आहेत. ”

२०९. ‘ माझ्या सर्व सूचना मंडळींस मान्य झाल्या व विवाहाचा दिवस ठरायाचे मात्र राहिले. दंगूची सेवा दिवसानुदिवस

अधिक मनःपूर्वक होऊं लागली. माझ्या प्रकृतीस तो फारच जपू लागला. एके दिवशीं मी आपली विवाहित स्थिति डोळ्यांपुढें आणून विचार करीत असतां 'नकोगे नको' असे शब्द कानीं पडल्यासारखें होऊन जीव थर झाला. ही अकस्मात् प्रेरणा कशामुळे झाली ? या विवाहाच्या व्यवस्थेत कोठें गौण राहिलें ? अंतर्धर्मास कां समाधान नाही ? असा मी विचार करीत असतां एक अडचण मला सुचली. 'हा दंगूशास्त्री शुद्ध फटिंग, यास आगा ना पिच्छा; सुधारकांच्या खुष्मस्करिनें राहण्याची यास संवय लागलेली. यास वेश्यांचे वरीं जाण्याची फार दिवस चटक आहे; त्यांतही कांहीं सुधारक याचे गुरु. गांज्याचें व्यसन, यानें सोडलेलें दिसतें, परंतु येथें घरांत स्वस्थ बसून पोरें खेळविण्याची पाळी आली ह्मणजे, न जाणों, तें पुनः उत्पन्न होईल. हे त्याचे सर्व दुर्गुण विसरून गेलें, तथापि एक प्रश्न राहतो. तो हा कीं पतीच्या नात्यानें पांच चार वर्षे माझी संगति करून, माझे स्वरूपास विटल्यावर व दोन चार मुलांची काळजी मार्गे लागल्यावर, नित्यच्या सेवेस कटाळून हा पळून गेल्यास काय करावें ? किंवा इतर लोकांप्रमाणें नवऱ्याचा अधिकार गाजवून माझा अपमान करूं लागला, किंवा कदाचित् मारहाणही केली, तर त्याचें गांहाणें न्यावें कोणाकडे ? कोण तें ऐकून येईल ? पुनर्विवाह जुना झाला ह्मणजे त्याचें महत्त्व संपेल, मग त्यास कोणी विचारीत नाही ! अशा प्रसर्गां मला त्यापासून विभक्त व्हावें लागेल. तो मुलें माझ्या गळ्यांत बांधून आपली फटिंगवृत्ति अनुसरणार. हा अशिक्षित मनुष्य पडला. कोणीही त्यास आपल्या नादी लावावें; एखादे वेळीं कुचाळीखोर मंडळींनीं स्त्रीदास्याबद्दल त्याचा उपहास केला व तो सहन न होऊन त्यानें डोक्यात राख घातली व पळून गेला तर काय करावें ? जगांत विघ्नसंतोषी माणसें काय कमी आहेत ? दुनिया शुद्ध तमासगिरांनीं भरलेली आहे, त्यांस नित्य नवा तमाशा व फटफजिती पहायास हवी. त्यांतून माझा व्यवसाय श्रेष्ठ; शिक्षकाचें काम; नुसती फजितीच नव्हे, काय आणखी भयंकर परिणाम होतील हें सांगणें कठीण ! छेः छेः ! 'नको, लीले, या संकटांत पडूं नको !' ह्मणून पुनः अंतर्धर्मांतून प्रेरणा आली. परंतु आतां हा नाद सो-

डला तर मंडळींस तोंडघशी पाडल्यासारखें होईल. तेव्हां करावें तरी काय ? या संकटांतून सुटकेचा मार्ग कोणता ?' याप्रमाणें पुष्कळ विचार केला; अखेरीस अशी एक युक्ति सुचली कीं दंगूजवळ दहा हजारांचा जामीन मागावा. ज्या दिवशीं विवाहाच्या करारनाम्यांतली एकही शर्त तो मोडील, त्या दिवशीं त्याचा माझा संबंध तुटला व माझ्या नुकसानीबद्दल जामिनानें दहा हजार रुपये मोजिले पाहिजेत. याप्रमाणें हा माझा निश्चय झाल्यावर, मीं एकएका मित्रास एकेके वेळीं गुप्तपणें बोलावून ही नवी अडचण त्यास समजावून दिली. ती खरी आहे अशी सर्वांची खात्री झाल्यावर त्यांकडून ती दंगूसही कळविली. त्याची योग्यता सर्वजण जाणतच होते, तेव्हा कोणीही त्यास जामीन उभा राहीना. असला मनुष्य पांच वर्षांनीं कसा वागेल याची खात्री आज कोणी द्यावी ? ही अडचण दंगूस ज्या दिवशीं कळली त्यादिवशीं त्यानें येथें केवढा आकांत केला ! किती शपथा वाहिल्या; पायां काय पडला; हरतऱ्हा केली. परंतु मीं आपला निश्चय सोडला नाहीं.

येथपर्यंत हा सर्व वृत्तांत तुझ्यास सांगितला. मीं आपला हेका सोडीन ह्मणून काहीं सुधारकांस व खुद्द दंगूस अद्यापि वाटत आहे; ह्मणून त्यांचा नाद अजून चालू आहे. परंतु इकडे माझी वृत्ति बदलत चालली आहे. मला दंगूच्या सेवेचा वीट येत चालला आहे. त्यास हा विवाह जितका हवा, तितका तो मला नको, अशी खरी स्थिति आहे. माझें त्यावर प्रेम नाहीं. तो मला प्रेमानें बांधूं पहात आहे, मी त्यास तिरस्कारानें झिटकारीत आहे. विवाहाचे कामांत हें मोठें व्यंग नाहीं काय ? हें माझ्या आधीं कां ध्यानात आलें नाहीं ? आतां काय करूं ? दंगूस केवळ निराशेचें दुःख आहे. मला निराशेचें दुःख तर आहेच, पण त्याशिवाय आपली विचारसरणी कोठें तरी चुकली, नाहींतर पश्चात्ताप होण्यासारखें वर्तन कदापि हातून घडलें नसतें, असें वाटून अत्यंत खेद होतो. कोठें चूक आहे तें कळत नाहीं. कोणास ती विचारूं ? कोण ती दाखवून देईल ?

याप्रमाणें बोलत असतां तिला गहिवर आल्यासारखें झालें; कंठ दाटून येऊन शब्द हळू हळू तोंडांतून निघू लागले; व ते मला ऐकूं

येणार नाहीत असे वाटूनच की काय, ती माझ अगदी शेजारी येऊन बसली तेव्हा मी चकित होऊन तिच्या तोंडाकडे पाहिले, ती डोळे अश्रूंनी भरून आलेले दिसले. मला तिची दया आली; माझ्याही हृदयास उमाला येऊन ऊर धडधड करू लागले. तिच्या त्या दुःखित चेहेऱ्यावरून दृष्टि हलेना. इथे कसे सांत्वन करू, काय इला सांगू, कोणती इची चूक झाली दाखवू, याच विचारांत मन इतके गर्क होऊन गेले, की मी आपले भान विसरलो. पुढे तिने माझा हात धरून जेव्हा भाषणास अगदी हलक्या आवाजाने सुरवात केली तेव्हा मी पुनः शुद्धीवर आलो.

२०६ 'विद्याधरपंत, हा आयुष्याचा प्रश्न फार गहन आहे! मी तो सोडविला असे समजत होते, पण ते सर्व खोटे. मला वाटते तो विचाराने सुटण्याचा संभवच नाही. बाध पाहिला नाही तोवर अमुक युक्ति करायाची, इतके धैर्य अंगी आणायाचे, असे शस्त्र धरायाचे, वगैरे सर्व विचार ठरून जातात; सामान्य लोकांप्रमाणे पळायचे नाही असा दृढ निश्चय होतो; परंतु प्रत्यक्ष बाध पाहतांच सर्वांगाची गाळण होते, पाय आपण होऊन पळू लागतात, सर्व निर्धाराचे विचार बाजूस राहतात! विचाराने कर्तव्ये ठरवू लागले झणजे असे होते; सामान्य लोकांवर कडी करून दाखविण्याचा निश्चय होतो परंतु प्रत्यक्ष क्रिया करण्याचा प्रसंग आला, झणजे पाऊल मागे पडते, धैर्य पळते, विचारांचा गोंधळ होतो, दृष्टि मंद होते, कर्तव्य अस्पष्ट होते, व सामान्य माणसांत आणि विचारी माणसांत भेद उरत नाही विचारी माणसावर भरवसा ठेवून अविचारी माणूस जे वेधडक काम करील ते खुद्द विचारी माणसाच्याने होणे नाही. हत्यारे पाजळणारा मनुष्य जसा शूर असण्याचे कारण नाही, तसेच कर्तव्यांचा विचार करणारा त्या कर्तव्यांस अनुसरल असा नियम नाही. विचार आणि क्रिया यांचे पूर्ण साहचर्य अशक्य आहे. या विचाराने मन उदास होते. या अशा संवयीने विचार शिखरास जाऊन पोहोचतात व क्रिया वेळेस निकृष्टतर होत जातात. अशी माझी स्थिति झाली आहे. माझी कर्तव्ये मला अस्पष्ट झाली आहेत; दुसऱ्या स्त्रियां गी मात्र स्पष्ट दिसू लागली आहेत. मी कोणता परा-

क्रम करणार हें कळत नाही, दुसऱ्या संसारांतील स्त्रिया नित्य कसा पराक्रम दाखवीत आहेत हें मात्र मी जाणते. मला रस्त्याचा शेवट दिसतो, परंतु पुढच्या पावलीं काय आहे तें दिसत नाही. ह्मणून एकवेळ वाटें भरंवसा आणि धैर्य हे गुण श्रेष्ठ, पुनः वाटें, छेः ते पशूंचे गुण, विचारच श्रेष्ठ. या शंकेच्या पेंचांतून तुम्हीं तरी मला सोडवा. या अनाथ अवलेस अशा दुर्घट प्रसंगी हात द्या—असें ह्मणून तिनें माझा हात घट्ट धरिला.

२०७ 'तिसरे प्रहरीं दंग माझ्या मार्गे उभा होता व तुम्ही समोर वसलां होतां, तेव्हां तुम्ही चकित झाल्यासारखें दाखविलें. त्याक्षणीं माझे मनही चरारलें. एक माझा पति होणारा दास, दुसरा केवळ प्रवासी मित्र,—दोहोंमध्ये केवढें अंतर ! तुम्हीं संभावित व कुलीन, तो केवळ खुष्मस्कन्या; तुमची शांत प्रसन्न मुद्रा, त्याची संकटांत पडल्यासारखी अस्थिर वृत्ति; तुमच्या अतःकरणांत परोपकाराचे उदात्त विचार, त्याच्या हृदयांत विषयवासनांचा कलहोळ; तुमच्या थोरवीमुळे मीं तुमच्याशीं नम्रपणें बोलों, व त्याच्या कमी योग्यतेमुळे त्यास तिरस्कारानें हलक्या कामांस लावावे—अशा या प्रकारचें अंतर इतक्या स्पष्टपणें पूर्वीं कधींही माझ्या डोक्यांत शिरलें नव्हतें. तत्काळ, या अशा दोन व्यक्तींपैकीं कोणाचा स्नेह इष्ट गणावा ? कोणाचें प्रेम संपादावें ? कोणाच्या संगतींत आयुष्य घालवावें ?—हे प्रश्न डोक्यापुढें उभे राहिले—तात्पर्य, स्वातंत्र्य कीं दास्य, नम्रता कीं तिरस्कार, काय पाहिजे ? असा मनोदेवतेनें प्रश्न विचारला. मीं मोठ्या कष्टानें त्या वेळीं आपलें धैर्य राखिलें. उचंबळलेल्या मनोवासना दाबून धरल्या. आपलें सत्त्व संभाळलें. परंतु आपला सर्व वृत्तांत तुम्हांस सांगितल्यावर आतां त्याच मनोवासना अधिकच तीव्रतेनें उसळल्या आहेत; मन भ्रांत झालें आहे; काय करूं हें समजत नाही. मी परावीन झालें आहे. मला तारा." असें ह्मणून आतां पडते कीं काय असें होऊन धावरून तिनें माझे अंगाचा आसरा घेतला; व तशा स्थितींतच थोड्या वेळानें पुनः हळू हळू बोलूं लागली.

"तुम्ही पुरुष स्त्रियांपुढें नम्र होणार नाही, आमचे दास होण्याचें पत्करणार नाही ! हा तुमचा अभिमानाचा डोंगर महंमदाकडे

चालून येत नाही; तेव्हां उपाय काय ? महंमदानें त्याकडे गेलें पाहिजे. आह्मी स्त्रियांनीं तुझापुढें नम्र झालेंच पाहिजे आं ? तुमच्या स्वभावास अभिमान खिलून गेला आहे. आह्मांस सुसंगति हवी असल्यास आह्मी आपला अभिमान सोडावा व योग्य पुरुष पाहून त्यास नम्रतेनें कवटाळावे, हेंच स्त्रियांच्या नशीबीं आहे काय ? तूर्तच्या काळीं तरी ' आहे ' असें ह्मणणें भाग पडतें. परंतु आमचाही काळ येईल हा तुमचा अभिमानाचा डोंगर झरून जाईल. मग तरी तुम्ही स्त्रियांच्या आधीन व्हाल. या दूरच्या आशेवर आह्मी आज प्रसंगोचित वागलें पाहिजे. आलीया भोगासी असावें सादर !'

२०८. असें बोलून ती हताशपणें बराच वेळ गप्प राहिलीसें पाहून मीं ह्मटलें: ' लीलावती, मला वाटतें सर्व गुणांत नम्रतेसारखा अवश्य आणि हितकारक दुसरा गुण नाही. या गुणानेंच जग चाललेलें आहे राजापासून रंकापर्यंत प्रत्येक व्यक्तीस एक एक तरी नम्र होण्याचें ठिकाण पाहिजे असतें. सर्व काळ अभिमान बाळगून कोणाचेंही चालायाचें नाही. खऱ्या कर्तव्यतेचे ज्ञान नसलें तरीदेखील कोठेंना कोठें नम्रता दाखविल्याखेरीज मनुष्याचें समाधानच व्हावयाचें नाही. कर्तव्यतेचें ज्ञान झाल्यावर मग तर नम्रता वाढतच गेली पाहिजे. म्हणून कोणीही पुरा अभिमानी नाही, कोणीही पुरा नम्र नाही. जसा अभिमान तशीच नम्रता, मनुष्यमात्राच्या स्वभावास खिलून गेलेली आहे. एवढेंच कीं प्रत्येकाचे नम्रता प्रकट करण्याचे प्रसंग निराळे, स्थळें निराळीं. अगदीं रानटी लोक मातापितरांचे हाल करितील, परंतु एकादे झाडापुढें किंवा दगडापुढें अगदीं नम्र होतील. याहून थोडें अधिक शहाणपण आलें ह्मणजे मातापितरांपुढेंही ते नम्र होतील. पुढें आपल्या टोळीच्या नायकापुढें नम्र होतील जसजसा मनाचा विकास होईल तसतशी नम्रता वाढतच गेली पाहिजे युरोपांत कांहीं शतकांपूर्वीं केवढाले शूर व क्रूर अभिमानी सरदार होऊन गेले ! परंतु तेच आपल्या राजाराणींपुढें केवढें नम्रत्व दाखवीत होते ! व राजेराण्या तरी धर्मप्रवर्तकांपुढें किती नम्रता दाखवीत होत्या ! अलीकडे विचार वाढल्यानें व्यक्तीव्यक्तींमध्ये साम्याची कल्पना वाढली आहे, त्यामुळे पूर्वीं जी नम्रता व्यक्तींपुढें प्रकट होत असे, ती आतां

कांहीं उत्कृष्ट कल्पनांबद्दल प्रकट करायाची तज्हा सुरू झाली आहे. कोणी देशाभिमानाच्या कल्पनेस वश होऊन तनमनधन देशास अर्पण करून नम्रता प्रकट करितो. कोणी तसाच परोपकाराच्या कल्पनेस वश होतो व आपलें सर्वस्व त्या कामीं लावतो. कोणी ईश्वराच्या कल्पनेस प्रबळ करून आपलें हृदय ईश्वरास नम्रपणें अर्पण करितो. घरांत देखील पुरुषानें स्त्रीपुढें व स्त्रीनें पुरुषापुढें नम्र होण्याचे प्रसंग आहेत. मनुष्यांमनुष्यांत जेवढे संबध आहेत तेवढ्या सर्वांत अभिमानाचे पाठीस नम्रता लागली आहे. मजहून कोणी श्रेष्ठ नाही, असा पूर्ण अभिमान कोणांत भरला, तर तो फार दिवस टिकायाचा नाही. जगाचे अनुभवच अशा प्रकारचे आहेत कीं, एका नांहींतर दुसऱ्या मार्गानें अभिमानाचा नित्य पाडाव होत असतो व नम्रतेची साहजिक वृद्धि होत असते. जगांत अनेक गुण आहेत; व ते सर्व एका ठिकाणीं कधींही वास करीत नाहींत. एकेक गुण भिन्न व्यक्तींत बऱ्याच अशीं पूर्णावस्थेस येऊन आपलें तेज पाडतो; त्या व्यक्तींस अभिमानास जागा होते, परंतु दुसऱ्यांचे तसेच दुसरे गुण पाहून व त्यांची आपणात न्यूनता जाणून, त्या अभिमानाचा लवकरच परिहार होतो. नम्रतवांचून कोणताही मानवी संबध सुखावह होत नाही. प्रत्येक संबधांत भिन्न प्रसंग आहेत. त्या प्रसंगां एकास दुसऱ्यापुढें नम्रता दाखवावी लागते; म्हणजे, प्रत्येकास दुसऱ्याचे संतोषाकरितां व हिताकरितां आपला अभिमान एकीकडे ठेवून कष्ट करावे लागतात जेव्हां स्त्रीच्या समाधानाकरितां पुरुष नित्य श्रम व उद्योग करू लागतो, तेव्हां तो स्त्रीपुढें वांकला नाही काय ? त्यानें आपलें स्वातंत्र्य गमाविलें नाही काय ? तो आपल्या अभिमानास विसरला नाही काय ? ' कां हो, कां इतकी जिवापाड महिनत करितां ' असें विचारल्यास तो काय उत्तर देईल ? जें कांहीं उत्तर देईल त्याचा भावार्थ हाच कीं नाही ? कीं ' मी स्त्रीवश आहे, कुटुंबाचा दास आहे. ' राजासही मी प्रजेचा नौकार आहे असें वाटतें. उमें रहावें, हात जोडावें, पाया पडावें, म्हणजे मात्र नम्रता प्रकट होते असें समजणें, म्हणजे मनाचा कोतेपणा होय. दुसऱ्याच्या संतोषाकरितां व हिताकरितां मनुष्य झटू लागला म्हणजे अर्थात्

तो परवश झाला, दास झाला, नम्र झाला. ज्यास जगांत सुखी व्हावयाचें असेल त्यास कोणत्या तरी प्रकारची नम्रता अंगी धरिल्याखेरीज गत्यंतरच नाही असें मी समजतों. तेव्हां तुम्ही नम्रतेचे काळ, स्थळ, प्रसंग मनांत आणा, सेवेचे अनेक प्रकार लक्षांत घ्या, ह्मणजे नम्रतेनें कोणासही सोडलें नाही असें दिसून येईल. जेवढी उत्कृष्ट सगति, तेवढी स्वतः कष्ट सोसून दुसऱ्यास सुखी करण्याची बुद्धि अधिक, ह्मणजे नम्रता अधिक. सुसंगति आणि नम्रता यांची कधीही ताटातूट होत नाही. ”

२०९ हे माझे शब्द ऐकून लीलावती वराच वेळ स्तब्ध राहिली; परंतु ती कांहीं गूढ विचारांत गढून गेली आहे, असें मला वाटलें. अखेरीस तिनें मला एकदम गळामिठी मारली व ह्मणाली,—‘आजपर्यंत असे सुविचाराचे शब्द मी कोणाचेही तोंडून ऐकले नव्हते. माझी कोणी कानउघाडणी केली नव्हती माझ्या बुद्धीचा गर्व वाढावा हीच सर्वांची इच्छा ! मला नम्रतेचा अर्थच कळत नव्हता. होय ! सुसंगति आणि नम्रता यांची कधीही ताटातूट होत नाही; हें खरें, परंतु कुसंगति आणि नम्रता यांची मात्र निरंतरची ताटातूट आहे व ती मी गेल्या चार वर्षे पुरी पुरी अनुभवली आणि उन्मत्त होऊन गेलें. विद्याधरपंत, तुम्हीं या लीलीवर आज केवढे उपकार केले आहेत ! केवढ्या भावी दुःखांतून तुम्हीं मला सोडविलें आहे ? इतःपर कुसंगति करणार नाही, नम्र राहीन असे अभिवचन देतें, परंतु तेवढ्यानें तुमचे उपकार फिटायचे नाहीत हें त्या उपकारांचें फळ होय, फेड नव्हे. मला तुम्हीच अनृणी होण्याचा उपाय सांगा. मी तुमच्या पायाशीं नम्र आहे. सर्वस्वी तुम्हांस गुरु केलें आहे. एवढा वेळ हाच विचार माझे मनांत सारखा घोळत होता. गुरु किंवा बंधु याहून निकट संबंध तुम्हांआह्मांमध्ये शक्य दिसत नाही हेंच खरेना ? अथवा तुम्हीं कशास सांगायला हवें ? हेंच खरें. माझे दुर्भाग्यच सांगत आहे. मी तुमच्या गळां पडलें हा तुम्ही अतिप्रसंग मानूं नका; मी देहभानावर नाही प्रेमानें परवश झालें आहे. जन्मापासून आज मी माझा जिवाचा बंधु पाहिला, त्यास कां कडकडून भेटूं नये ? बुडतें माणूस तरत्यास जशी मिठी मारतें, तशी ही माझी मिठी आहे.

मी फार कोठें मागतें आहे ? पूर्ण बंधुप्रेम मला द्या. मला सन्मार्गास लावा. मला सुसंगति घडूं द्या. तुमच्या पार्थी नम्र होऊं द्या. ' असें ह्मणून पार्थी पडणार तो तीस मी सावरलें. क्षणभरानें ती देहभानावर आली जन्मभर बहिणभावाचें नातें राखायाचें अशा आमच्या प्रतिज्ञा झाल्या व नंतर चित्तास स्वस्थता आल्यावर आम्ही बागेंतून परत वळलों. पुढें मीही लागलीच विन्हाडीं गेलों. बराच उशीर झाला होता.

भाग ३४ वा.

मातापितरांशीं विद्वानांचें वर्तन कसें असावें ?

२१० विन्हाडीं तात्यासाहेब माझी वाटच पहात होते. जेवण्याची सर्व तयारी झाली होती. तेव्हां त्या रात्री आमचें फारसें बोलणें झालें नाहीं मी अथरुणावर पडल्यावर नाना प्रकारचे विचार माझे मनांत आले. आज मोठ्या संकटांतून सुरक्षितपणें मी बाहेर पडलों, असें मला वाटूं लागलें. कारण, मला प्रथम पाहिल्यापासूनच लीलावतीचे वृत्तींत फरक पडत चालला. आपलीं मते मला ग्राह्य करायास लावावे व आपलें बुद्धिवर्चस्व स्थापावें याकरितां, मध्ये मध्ये माझी थोडी स्तुति व थोडा आदर करून, ती मला खुलविण्याचे स्त्रीचातुर्याचे प्रकार योजीत असेल असें प्रथम मला वाटलें. परंतु पुढें पुढें तसें वाटेनासें झालें. आपल्या मनांत कांहीं कुशका आल्या असें आपणच प्रकट करणें, ह्मणजे, न जाणों, तीस विनाकारण दुःख दिल्यासारखें होईल ह्मणून तसें करण्याचें माझे धैर्य झालें नाहीं. अखेरीस सभ्यतेचा अतिक्रम झालाच. मी विवाहित परस्थ माणूस होतों, ह्मणूनच तिच्या पाशांतून सुटलों, नाहींतर तिनें मला खास मोहांत पाडलें असतें. असा कांहीं चमत्कारिक प्रसंग येऊन गुदरला होता. परंतु त्याचा शेवट गोड झाला. विशेष सतोपाची गोष्ट ही कीं अशा विदुषीशीं कायमचा बंधुभाव झाला. तिचें वाचन व बट-

श्रुतपणा पाहून मी आश्चर्य करूं लागलों. सस्कृत, इंग्रजी व फ्रेंच ग्रंथ तिने वाचलेले हाते. विचाराची शैलीही अप्रतिम होती. बंधु ह्मणून अशा स्त्रीचा सहवास असल्यास मनाची उन्नति अवश्य व्हावयाची.

बरें, त्यावेळीं नम्रतेचें महत्त्व एकदम लक्षांत येऊन मी जें, पूर्वी कांहीं विचार न करितां, अस्खलित बोलूं लागलों, ती प्रेरणा कोटून आली ! दिगंबर महाराजांशीं जीं संभाषणें झालीं त्याचा तो परिणाम होय असें मी ठरविलें. अगदीं पूर्वीच्या व आतांच्या माझ्या विचारांच्या स्थितींत केवढें अंतर पडलें हें ! सुसंगतीचें हें फळ होय. परंतु आपण कोणत्या कामास गेलों होतो व काय करून आलों ? आतां पुढें लीलावती दंगूची संगति कायम ठेवील काय ? त्याशीं विवाह करायाचा नाही हा तिचा पहिलाच निर्धार होता तो आतां पक्का झाला; व तोही माझ्या तेथें जाण्यामुळे. वाहवा ! करायास गेलों एक व घडून आलें भलतेंच. लीलावतीची योग्यता माहीत नव्हती तोंवर दंगूच्या विवाहाचें यश आपणांस आलें तर आलें, असा माझा पहिला बेत; तिची थोर योग्यता पाहिल्यावर या विवाहाचे बाबतींत बरें किंवा वाईट कांहींच बोलू नये, हा दुसरा बेत; व अखेरीस माझ्या उपदेशानें या विवाहाची मुळींच शक्यता नाहीशी झाली, हा परिणाम. चिंतावें एक व घडतें दुसरेच ह्या तत्त्वाचा मला खासा अनुभव आला. मी जर झालेला वृत्तांत कोणास सांगितला तर लोकांची काय समजूत होईल ? कोणीही मजवर विश्वास ठेवणार नाही. तेन्हां दंगूच्या संबधात असें असें थोडेंसे बोलणें झालें, बाकी वायफळ गप्पा झाल्या असें सर्वास सांगितलें पाहिजे. दंगूची पुढें काय स्थिति होणार ? आपला हा चमत्कारिक नाद तो सोडून देईल कीं त्या पायीं वेडा होईल ? कोणी काय सागावें ?

२११. या व अशाच दुसऱ्या कल्पनांनीं फार वेळ माझे मन व्यग्र राहिलें अखेरीस झोंप लागली, तीमध्येही लीलावतीच्या संबंधाचीच स्वप्ने पडलीं. दुसरे दिवशीं तात्यासाहेब व दंगू हे जेन्हा हकिकत विचारूं लागले तेन्हा इकडचे तिकडचे शब्द जुळवून ती मी कशी तरी त्यांस दिली. दंगूनें हा नाद सोडून द्यावा हें बरें, असा

त्यास नानाप्रकारें मीं उपदेश केला. निराशेचें बीज त्या दिवशीं मीं त्याचे मनांत पक्कें पेरलें. नंतर मी तेथें होतो तोंपर्यंत लीलावतीचे येथें संध्याकाळच्या चहाचें वस्तान ठेविलें मजबरोबर एकही दिवस दंगू आला नाहीं. रोजचे रोज जें संभाषण होत असे त्यात मीं आपल्या आयुष्याचा तीस वराच वृत्तांत सांगितला, व तिचाही ऐकून घेतला. निरनिराळ्या मतांसंबंधानें आमचा वादविवाद व्हावा व दिगंबर महाराजांचीं कित्येक मते मीं तीस ग्राह्य करावयास लाविलीं. त्यामुळे महाराजांचें दर्शन घेण्याची तीस उत्कट इच्छा झाली. पूर्वीची पुनर्विवाहाची कल्पना तीस आतां अगदीं त्याज्य वाटूं लागली. आपलें आचरण पूर्णपणें सात्त्विक करायाचें हा तिचा निश्चय ठरला. स्त्रीधर्मासच पुरुषांनीं सात्त्विकवृत्ति हें नांव दिलें आहे, असें ती आतां ह्मणू लागली, कारण तिचें ह्मणणें कीं प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासांतील कोणाही पुरुषांत सात्त्विकवृत्ति सापडणार नाहीं, परंतु अनेक स्त्रियांत ती सांपडेल.

“ सीता, सावित्री, अनुसूया, या प्राचीन स्त्रियांचीं चरित्रें वाचलीं असतां, असें दिसतें कीं सात्त्विक कर्तव्येची जी खरी व्याख्या ती त्यांनीं, ससाराचीं दुःखें सोडीत असतां, आपल्या आचरणांत व्यक्त केली; संसारांत राहून सात्त्विक गुणांस—ह्मणजे, ‘ शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ’ या गुणांस,—अत्युदात्त स्वरूप आणून दाखविणें हें स्त्रियांवांचून इतरांस शक्यच नाहीं. ज्ञान, विज्ञान व आस्तिक्य हे गुण पुरुषांत भरपूर येतील, परंतु बाकीचे गुण अंगीं आणण्याकरितां पुरुषांस ससार सोडून वैराग्य धारण केलें पाहिजे. रानांत जाऊन राहिलें पाहिजे, सारांश शमदमादि गुण वळेंच अंगीं आणण्याकरितां विकारहेतु ज्या योगें उत्पन्नच होणार नाहींत किंवा टाळतां येतील, अशा प्रकारचें आयुष्य आरंभणें भाग आहे. परंतु ‘ विकारहेतौ सति विक्रियते येषां न चेतांसि त एव धीराः । ’ ही सात्त्विक धैर्याची श्रेष्ठावस्था आहे. सर्व विकारांचें आगर ह्मणजे जो ससार, त्यांत राहून स्त्रिया सर्व सात्त्विक गुण प्रकट करितात, हें केवढें आश्चर्य आहे ! ह्मणून सात्त्विकता हा वास्तविक स्त्रीप्रणीत धर्म आहे. व इतःपर तोच मी अंगीकारणार. पूर्वी वाणाची कादंबरी

वाचीत असतां महाश्वेतेचें ज्ञान, तिचे उत्कृष्ट विचार, सदोदित शुद्ध आचरण, चद्रापीडाशीं खरा सात्त्विक स्नेह व कादंबरीवर्ग पूर्ण प्रेमभाव, हे व दुसरे तिचे अनेक गुण पाहून अशी स्त्री जगांत असूं शकेल काय, ह्मणून शंका मनांत येऊन मीं वारंवार विचार करीत बसावे. सात्त्विक वृत्तीचा तेव्हां मजमध्ये आतांप्रमाणें उदय झाला नव्हता, मला तिचें ज्ञानच नव्हतें, त्यामुलें महाश्वेतेसारखी स्त्री होणें नाहीं असें मला वाटत असे. परंतु आतां तुम्ही चद्रापीड भेटलां, तेव्हां मलाही महाश्वेतेचें व्रत स्वीकारून सर्व तामसी विकारांचा बीमोड केला पाहिजे. निदान इतःपर या प्रयत्नास मी लागणार, नाहींतर माझी मनुष्यता पूर्णावस्थेस येणार नाहीं ”

२१२ त्या दिवसापासून तिनें कादंबरी वाचून तीवरून कोणती धर्म-तत्त्वे सुचतात याविषयी विचार आरंभिला. तिचें मला वारंवार सांगणें असे कीं ज्यास खऱ्या मानवी धर्माचें ज्ञान पाहिजे असेल, त्यास तत्त्वग्रंथ, वेदांत, इतिहास, इत्यादिक वाचून कांहींएक फायदा होणार नाहीं. उत्कृष्ट कवींचीं काव्ये त्यानें वाचावीं. मनुष्यजातीच्या उत्कृष्ट विचारांचें, आचरणांचें, मनोवासनांचे, सर्व मौल्यवान् भांडार काव्यांत आहे. इतिहासादिकांत मनुष्यप्रेरित कृत्ये मनुष्यबुद्धीनें चांगलींवाईट ठरविलेलीं असतात परंतु काव्यांत उत्तम मनुष्यास जी अंतःस्थ ईश्वरी प्रेरणा होत असते, तिनें तो सर्व कार्ये करीत आहे असें दाखविलें असतें. ही अंतःस्थ ईश्वरी प्रेरणा सर्व धर्मांचें व नीतीचें मूळ आहे. ती काव्यांतच शोधिली पाहिजे. या विषयासंबंधानें आमचा पुष्कळ वादविवाद झाला. अखेरीस हें तिचें मत मला ग्राह्य झालें. भारत, रामायण, बायबल, बुद्धचरित्रें, हीं सर्व काव्यांमध्ये गणायाचीं असें आह्मी ठरविले

२१३. एके दिवशीं लीलावतीकडून शहरांतील सर्व प्रसिद्ध गृहस्थांची मी माहिती करून घेतली व त्यापैकी उत्तम सुविचारी गृहस्थ कोण ते तीस विचारिले. सुधारक मंडळीपैकी कोणीही सुविचारी नाहीं असें तिनें मला सांगितलें. कोणी द्रव्यानें उन्मत्त झाले आहेत; कोणी नवें तें चांगलें ह्मणून इंग्रजाचें अनुकरण करीत आहेत; कोणी राज्यकारणीं महत्त्वाकांक्षेत आपला जीव व्यर्थ शिणवीत

आहेत; सर्व कामांत अविचार सुरू आहे. जुन्यांत जुना व नव्यांत नवा, सर्वास पूज्य असा एकच गृहस्थ येथें दिसतो असें ती ह्मणाली तो गृहस्थ कोण ह्मणून विचारतां एक श्रीमंत घरंदाज पेन्शनर सदाशिवराव भाऊ ह्मणून तेथें होता त्याचें नांव तिनें मला सांगितलें तेव्हा त्याकडे जाऊन त्याशी संभाषण करण्याचा मी निश्चय केला. तो तात्यासाहेबांचा आसच होता व त्यांनीं मजबदल भाऊसाहेबांस आगाऊ माहिती देऊन ठेविली. त्यांकडे जाण्यास अमुक वेळ सोईची व अमुक गैरसोईची असें मुळींच नव्हतें. तेव्हां एके दिवशीं दुपारचे वेळीं मी त्यांचे येथें गेलों. ते नुकतेच निजून उठले होते. त्यांची मुद्रा कांहींशी रामचंद्रपतांप्रमाणें होती; परंतु रामचंद्रपतांप्रमाणें व्रत-नियम वगैरेकडे त्यांचें लक्ष असेल असें मला वाटलें नाहीं. त्यांनीं मला स्वागतपूर्वक माझ्या आग्रहानें लोढागीं बसविलें व आपणही जवळ बसून प्रकृति, मुलेंबाळें वगैरे संबधाचे खुशालीचे प्रश्न विचारले.

इतक्यांत घरांत एक तान्हें मूल किंकाळ्या फोडीत आहे आहे असें त्यांनीं ऐकिलें तेव्हां ते उठून गडबडीनें घरांत गेले; व 'काय या बायकांस करावें?' असें सतापून बोलतच त्या मुलास घेऊन बाहेर आले. मूल गोरेगोमटें दीड दोन वर्षांचें होतें व आजोवांनीं पोटाशीं धरल्यापासून त्याचें रडणें बंद झालें. भाऊसाहेबांनीं आपल्या उपरण्यानें त्याचे डोळे, नाक वगैरे स्वच्छ पुसून त्यास खेळवून आनंदांत आणण्याचा प्रयत्न आरंभला त्यास त्यांनीं हातांत धरून उंच करावें, खालीं ठेवावें, खाद्यावर ध्यावें, डोक्यावर बसवावें, त्याशीं त्याच्या बालभाषेत बोलावें; व तें खदखदां हासूं लागलें ह्मणजे त्याचे मुके घेऊन त्यास खालीं ठेवावें. याप्रमाणें त्यांचा खेळ पहात मी बराच वेळ बसलों. मला फारच कौतुक वाटलें व आपणांकडे त्या मुलानें यावें ह्मणून मीही हात पुढें केले. परंतु माझ्याकडे तें येईना, ह्मणून तो नाद सोडून दिला मुलास खेळवीत असतां मी त्याकडे आलेला ते विसरले कीं काय असें मला वाटलें; इतकें त्यांचें चित्त दग हाऊन गेलें. काहीं वेळानें मूल थकलेंसें पाहून त्यास त्यांनीं मांडीवर घेऊन थोपटण्यास आरंभ केला क्षणभरांत

तें झोंपीं गेलें व मग भाऊसाहेब जणूं काय देहभानावर येऊन माझी माफी मागूं लागले. तेव्हां ' त्यांत काय आहे ? मुलें अशींच संभाळलीं पाहिजेत ' वगैरे सामान्य उत्तरे मी दिलीं. तीं ऐकून मला पुत्रप्रेम माहीत नाहीं असें त्यांस वाटलें ते ह्मणाले.—

२१४ " तुम्ही अद्यापि तरुण आहां, स्त्रीवश आहां, तुम्हांस दूरदृष्टि आली नाहीं सुधारणेविषयींचे तुमचे विचार परिपक्व झाले नाहींत. मी ह्मणतो याचा राग मात्र येऊ देऊ नका. सर्व सुधारणेचें बीज संततींत पेरून द्यावें व तें वाढूं लागलें ह्मणजे त्याची योग्य तेवढी छाटाछाट करण्याचें काम आपण करावें. अशा योगानें सुधारणा होते ज्यानें उठावें त्यानें कांहीं तरी लोकविरुद्ध कृत्य आरंभून लोकांपासून विभक्त होण्यात कशाची सुधारणा आली आहे ? अशा योगें जी प्रत्यक्ष ह्मणून सुधारणा होत नाही ती पोकळ असते, व त्या पोकळ सुधारणेचा समाजावर फारसा फायदा होत नाही. परिणाम होतो. हें तत्त्व स्पष्ट करण्यास बराच वेळ लागेल. सारख्या तरुणांस तें मान्य होईल की नाहीं, आम्ही आतां वृद्ध झालों. अशा योगानें सुधारणा होत नाही. मुलें खेळविण्याचें काम करूं नये, त्या योगानें सुधारणा होत नाही. योग्य आहे. "

२१५. मग मुलांचे अंगावर सुखस्पर्शानेंच प्रेरित होऊन ते ह्मणाले, साचा गोळा आहे, परंतु केवढें याचें प्राप्तिवस्तू वावर जुलूम आहे, तेवढा अगदीं क्रूर राजाचा नसतो. याचें अंग इतकें कोमळ, यास वाचा नाहीं, धीन, रडण्याखेरीज याजवळ दुसरे शस्त्र नाहीं, जुलूम आहे ? मार्दव आणि पराधीनता हे स्त्रिया होत, त्यांनींच त्या बलिष्ठांस जिंकतात. परंतु त्या गदीं अर्क झटला ह्मणजे तान्हें मूल होय, तें बलिष्ठांस, पुरुषांस व स्त्रियांस, दोघांसही जिंकते, दास्य करायास लावितें. प्रथमच मूल झालें ह्मणजे त्याचा तिटकारा येतो, राग येतो. तुम्हांस कोणी

‘अरे, आपणांवर जुलूम करणारा प्राणी जन्मास आलारे आला. आतां हा आपली तारुण्याची स्वैरवृत्ति चालूं देणार नाही!’ बाह्यात्कारी तुम्ही असें दाखवितां कीं मूल बायकोचे गळ्यांत, आपणांस त्याची बिलकुल फिकीर नाही; परंतु त्यानें किंचाळी फोडली कीं तुमचें अंतःकरण कळवळतें, काय पोराचे हाल चालविले आहेत ह्मणून सतापून तुम्ही त्याचें सांतवन करायास जातां, व बायकोवरचें प्रेम विसरून तीस रागावून क्रूर शब्द बोलतां ! तिनें कां मुलाची उपेक्षा केली याचा विचार करण्यास तुम्हांस फुरसत कोठें आहे ? कुटुंबांत जेवढीं माणसें आहेत तेवढ्यांनीं या तान्ह्या बाळाचें दास बनलेंच पाहिजे.) त्यास सभाळतां संभाळतां मुलें कंटाळून पळून जातात. स्त्रिया त्याच्या सुखाकरितां आपलें सर्व काम एकीकडे त्याच्या हागमुताची किळस मानिनातशा होतात, त्याच्या शेंडी तोडावीं, रात्रभर झोंप येऊ देऊं नये, कांहीं नये, जिवास कोणतेंही सुख लागूं देऊं नये, त्याचा च पाहिजे—त्या मुलास आईची दया न माया! तें समजूं नका. त्यास सम- मात्र, ह्मणजे मग तुमचा सर्व स लववील तसें लवलेंच पा- असतां, तें मुलाच्या नादानें मूल तुमची शेंडी ओढील, मि- तस कोण प्रतिबंध करणार ! तें आप- स मलिन करील; तुम्ही ह्मणाल ‘धन्यास्तदंगर-’ तें मूल बोट दाखवील तिकडे तुम्हांस गेलें पा- त्यास दिलें पाहिजे. त्यानें आपलें रडण्याचें श- न, तुम्ही त्यास कडेवर घ्याल, खांद्यावर ठेवाल, त्यास घेऊन गरगर फिराल; आपण घोडा बनू- वार कराल; त्यास मांडीवर घेऊन थोपटून ‘अं- कांसारखे स्वर काढाल ! त्याच्यासारखें बोवडें बो- ववाल, नाचाल, उड्या माराल, काय करणार प्रमाणें ही मुलाची सेवा आहे. ती मुलाची

किंचाळी जे जे खेळ तुह्यांकडून करविते, ते दुसरा कोणी तुह्यांकडून जबरदस्तीने करून घेईन ह्मणेल, तर तुह्मी प्राण गेला तर करणार नाही ! मुलाची ही सेवा जुलमानेच आपण पत्करतो असें नाही; त्यांत फार आनंद आहे. संभावितपणाचे सामाजिक निर्बंध आपणांस क्षणमात्रही स्वातंत्र्य देत नाहीत; ते स्वातंत्र्य मुलाच्या संगतीने आपणांस प्राप्त होतें. आपलें बाल्य आपण पाहिलें नसतें ते मुलाशीं एकजीव होऊन आपणांस अनुभवितां येतें. मुलाचें हास्य, त्याचा स्पर्श, त्याचे बोवडे बोल, त्याची सर्व कृति आनंददायक आहे. खऱ्या सात्त्विक प्रेमाचा अनुभव मुलास उराशीं धरून त्यास हसवून त्याची आनंदित मुखचर्चा पाहण्यांत आहे. त्या प्रेमानें मात्र खरोखर हृदय द्रवतें व देहभान हरपतें.

२१६. आपल्या मातापितरांनीं, बहीणभावंडांनीं व आप्तांनीं आपणांकरिता किती कष्ट भोगिले असतील, आपलें किती दास्य केलें असेल, आपल्या सगतींत किती आनंद मानला असेल व त्यांच्या निरपेक्ष प्रेमास नित्य केवढा पुर येत असेल, या गोष्टींची कल्पना प्रत्येक तरुणास अवश्य आली पाहिजे; व ती यावी ह्मणून त्यानें तान्हा मुलाचे जे सोहाळे कुटुंबात चालताना त्यांचें उत्तम अवलोकन केलें पाहिजे. हें ज्ञान त्यास आल्यास तो स्वैर होणार नाही. मातापितराचा व आप्तांचा मान ठवील व त्यांस अविचारानें किंवा उन्मत्तपणें दुःख देण्यास तयार होणार नाही. ज्यांनीं आपणांकरितां सुखदुःख समान करून अगणित श्रम केले, त्यांसच दुःख देण्यास कोणीही सुज्ञ मनुष्य कारण होईल काय ? विशेषतः, मुलगा कृतज्ञ होईल या आशेनें ज्यांनीं आपली सर्व प्राप्ति त्यास सुशिक्षित करण्यांत खर्च केली व द्रव्याचे संबंधानें, किंबहुना उपजीविकेसंबंधानें, स्वतःस ज्यांनीं पराधीन करून घेतलें, त्यांशींच कृतघ्नता कोण करील ? कोणी शुद्ध पशु असेल तर तो करील ! मुलांस विद्वान् केल्यावर ते आपला अपमान करितील, असें पुष्कळ जुन्या लोकांस अनुभवानें कळून आलें आहे; परंतु त्यांची कृतघ्नता त्यांकडे, असें मनांत आणून ते मुलांच्या विद्याभ्यासाकरितां लागेल तो खर्च करितात; विधवा स्त्री आपली पदरमोड

करिते; कित्येक भिक्षा मागून मुलांचें पोट भरतात. तेव्हा विद्वानास त्याची विद्या आसांनीं निस्पृहपणें दिलेली असते, असें सिद्ध होतें. आपल्या मानापमानाची फिकीर न करितां आपला मुलगा ज्ञानानें आपणांहून सवाई व्हावा ह्मणूनच त्यांचा प्रयत्न असतो. या प्रयत्नास सिद्धि येऊन मुलास सवाई ज्ञान आलें कीं त्यानें मातापितरांस 'तुम्ही कसे इतके अडाणी हो !' असें तिरस्कारानें व आश्चर्यानें ह्मणावें काय ? मातापितरात सौजन्य फार मोठें असतें, आपण मुलांवर केलेल्या उपकारांबद्दल ते त्यापार्शीं शेखी मिरवीत नाहींत. नाहींतर, ज्यास वडील माणसांच्या अज्ञानाबद्दल आश्चर्य वाटतें, त्यास वडील माणसें असें उत्तर देणार नाहींत काय ? 'बाबारे, तूं ज्ञाता झालास याचें भूषण तुला नाहीं. जें द्रव्य व जे श्रम आह्मी तुला ज्ञाता करण्यांत खर्च केले, तेच स्वतः ज्ञान संपादन करण्याकरितां आह्मी खर्च केले असते, तर तूं महामूर्ख व आह्मी मोठे ज्ञानी झालों असतो. परंतु तुझे हित स्वहितापेक्षां आह्मांस अधिक श्रेयस्कर वाटलें; आमच्या भाडवलावर तू विद्याप्राप्ति केली आहेस. तुजवर आह्मी जे उपकार केले आहेत त्यांची गणती नाहीं. तूं पशु असशील तरच उपकाराची फेड अपकारानें करशील. आह्मी तुझे हातीं शस्त्र दिलें म्हणून तूं आमचेच गळे कापणार काय ? धिक्कार असो तुझ्या ज्ञानोन्मादास !' या प्रकारचें त्यांनीं भाषण केल्यास त्यास विद्वान् गृहस्थ काय उत्तर देईल ? परंतु मातापितर जेवढें सौजन्य व मौन धरतात, तेवढा विद्वानास अधिकच आवेश चढतो. तो त्यांच्या दुःखास कारण होतो. पदोपदीं त्यांच्या आज्ञा मोडतो. त्रयस्थांचे किंवा अल्पवयीं मुलांचे समोर त्याचा अपशब्दपूर्वक उपमर्द करितो. हें इष्ट नाहीं, अशानें कोणताही समाज सुधारत नाहीं. नीति व सदाचार याची उन्नति न होता हानि मात्र होत जाते.

२१७. याप्रमाणें मुलें खेळविण्याच्या प्रेमकृत्यापासूनही एका मोठ्या नीतितत्त्वाचा बोध विचारी मनुष्यास होण्यासारखा आहे, तें तत्त्व कृतज्ञतेचें होय. परंतु विचारास अवलोकनाचा पाया पाहिजे. विद्वानांमध्ये अवलोकनशक्ति नाहीं; ह्मणून त्यांचे विचार अंतराळांत मोठे सुभग दिसतात, भ्रष्टावर, ह्मणजे समाजांत, ते आणिले कीं

फिके पडतात. बहुधा त्यांमुळे दुराचारांस आरंभ होतो. याकरितां अवलोकन करण्याची शक्ति मुलांच्या शिक्षणाचाच एक भाग गणिला पाहिजे ज्यांस ती असेल त्यांनीं आपण अवलोकिलेल्या गोष्टी दुसऱ्याचे मनावर बिंबवून दिल्या पाहिजेत. राज्यसंबंधी, इतिहाससंबंधी, शास्त्रसंबंधी, शृंगारसंबंधी, व असल्याच सर्व विषयांसंबंधी ज्ञान होण्यास पुष्कळ स्वतंत्र ग्रंथ आहेत; परंतु कृतज्ञता उत्पन्न करण्यासारखा ग्रंथ कोणीही विद्वानाने लिहिलेला नाही. कारण इकडे त्यांचे अवलोकनच नाही. कृतज्ञता हा गुण फार व्यापक आहे. याच्या समाधानाचे आद्यस्थान मातापितर होत बंधुभगिनी, कुटुंबातील, कुलांतील, जातींतील माणसे, सर्व सत्पुरुष, देशाचे राज्यकर्ते व सर्व देश किंवा सर्व मनुष्यजात, हीं क्रमाने मातापितरांच्या नंतर कृतज्ञतेस पात्र होतात. कृतज्ञतेच्या दृष्टीने सर्वांशी योग्य वर्तन ठेविले तर सदाचाराचा बहुतेक भाग त्यांत येईल. याकरितां मुलांचे कोंवळे मन आहे तेव्हांपासून तीं कर्तीसवर्ती माणसे होईपर्यंत त्यांवर कोणकोण, किती व कसा उपकार करीत आहे, हे त्यांस शिकविले पाहिजे. कृतज्ञतेने वागण्याची त्यांस नित्य संवय लाविली पाहिजे. कृतज्ञता जागृत असेल, तर कुटुंबांत, समाजांत किंवा देशांत गैरशिस्त वर्तन होण्याचा थोडा सभव उरतो. या कृतज्ञतेच्या तत्त्वास सत्य, प्रेम आणि दया, हीं जोडल्यास नीतीचीं सर्व तत्त्वे त्यांत आलीं. कृतज्ञता, सत्य, प्रेम आणि दया यांचे क्रमाने महत्त्व दाखवीत गेले पाहिजे त्या योगे ईश्वरापासून अगदीं रंकापर्यंत कोणाचाही आपाले हातून अपमान होणार नाही, कोणासही पीडा होणार नाही, यथाशक्ति यथामति योग्य कर्तव्यांस आपण दक्ष राहू. या रीतीने आपण व आपल्या भोंवतालचे जग सुखी व समाधानी राखण्याचे श्रेय आपणांस येईल याप्रमाणे मुलांच्या व मोठ्यांच्या शिक्षणात या चार तत्त्वांची मातवरी दाखविण्याचा सर्वत्र प्रयत्न सुरू झाल्याखेरीज, मुले सुशील व विनयी होणार नाहीत; त्यामुळे समाजांत व कुटुंबांत व म्ह, दुःख व असमाधान हीं उत्पन्न होत राहतील, खरी सुधारणा होणून होणार नाही. परंतु उन्मत्त विद्वानांस ही गोष्ट कोणी समजावून द्यावी ? हल्लींच्या शिक्षणपद्धतींत हीच मोठी न्यूनता किंवा

मोठा दोष आहे. त्यामुळे समाजाची तूट तरी हानि होत आहे."

भाग ३५ वा.

समाजाचें साहजिक स्थित्यंतर. बालवि- वाहाचें उदाहरण.

२१८. "कृतज्ञता, सत्य, प्रेम आणि दया, हीं चार तत्त्वे सर्व नीतीच्या मूळाशीं आहेत मनुष्यस्वभावांत तीं पूर्णपणें रुजलेलीं आहेत. त्यांचा पूर्ण उत्कर्ष करणें हेंच व्यक्तिमात्रांचें कर्तव्य आहे. जर सर्व सुधारणा या मूळतत्त्वांस पूर्णता आणण्याकरिता योजिल्या, व त्यांचे परिणाम समाजास हितकारक आहेत असें दाखविलें, तर त्या आपोआप घडून येतात. त्यांस विरोधच होत नाही.

कृतज्ञतादि चार मनोवृत्तींस मनुष्यानें कां वश व्हावें, दुसऱ्यांस कां होऊ नये, याविषयीं वाद करण्याचे दिवस गेले. व्यवहारांत त्यांची सर्वश्रेष्ठता मान्य न करणें, ह्मणजे आपली मानसिक हानि प्रकट करण्यासारखें आहे. या चार मनोवृत्ति स्वतःच्या बुद्धीस थोर वाटतात, व समाजांत त्यांची थोरवी फारच मोठी गणिली जाते. यावरून या मनोवृत्तींच्या श्रेष्ठतेबद्दल एकमत आहेसें दिसतें व त्याची स्वाभाविक प्रेरणा मनुष्यसमाजाच्या सुखाकरितां आहे असें सिद्ध होतें. आतां या मनोवृत्तींच्या मूळ उत्पत्तीबद्दल थोडा मतभेद आहे; त्या मनात अशा बळकटपणें रुजण्याचें कारण कोणी उत्क्रांति समजतात व कोणी ईश्वरी प्रेरणा समजतात; यांपैकीं कोणचेंही मत ग्रहण केलें तरी या मनोवृत्तींच्या अंतिम परिणामांसंबंधानें एकमत होतें. हे परिणाम दोन आहेत. एक असा कीं समाज सुखी, समाधानी व सुव्यवस्थित राहतो; दुसरा असा कीं समाजाचें अस्तित्व उत्तरोत्तर अधिक शाश्वत होत जातें; अथवा, समाजाचें स्थैर्य व शाश्वती हा एकच मुख्यत्वे परिणाम होतो असें ह्मंटल्यास हरकत नाही.

कारण, समाज सुखी व समाधानी नसेल तर तो विस्खळित

होऊन निरुप्रावस्थेस जाण्याचा व कालांतरानें नष्ट होण्याचा संभव आहे. समाजातील व्यक्तींचें बालपणापासून पालन, पोषण, वर्धन व शिक्षण सर्वकाळ अशा तऱ्हेनें झालें पाहिजे कीं जी जी पुढील पिढी यावयाची ती ती कर्तृत्वानें मागच्या पिढीहून अधिक शक्तिमान् होत गेली पाहिजे. असा पिढ्याचा क्रम चालत राहील तरच प्रत्येक पिढी जीवनार्थ कलहांत आपला वचाव करून जातीची शाश्वती राखील. समाजाच्या स्वाधीन जी भौतिक संपत्ति असते ती नियमित असते; प्रत्येक पुढच्या पिढींत मनुष्यसंख्या अधिक होते, व तिच्या मानानें आवश्यकता वाढतात जी भौतिक संपत्ति स्वाधीन आहे ती-वरच सर्वांचा निर्वाह होण्यास प्रत्येक व्यक्तींत अधिक कर्तृत्व आलें पाहिजे. जेव्हां ज्ञानसंग्रह अधिक करावा व श्रमही अधिक करावे, तेव्हां कर्तृत्व वाढतें मागच्या पिढीनें पुढच्या पिढीस अधिक ज्ञानी व कर्तृत्वशील होण्यास मदत केलीच पाहिजे, नाहींतर जातीची शाश्वती रहायाची नाहीं. पुढच्या पिढीस मदत करण्यांत मागच्या पिढीस सुखही वाटलें पाहिजे; ह्मणूनच पुढील पिढींत कृतज्ञतादि गुण वागले पाहिजेत या गुणांचें महत्त्व कमी झाल्यास, समाजाचें सुख कमी कमी होत जाईल व त्याच्या शाश्वतीस धक्का बसेल. याकरितां हे गुण उत्तरोत्तर पूर्णावस्थेस नेण्यांतच समाजाचें हित आहे.

आतां तुम्ही असें विचाराल कीं या चार गुणांस पूर्णावस्थेस न्यावयाचें ह्मणजे काय ? त्याचें उत्तर असें कीं या गुणांशीं विरोध करणारे गुण योग्य प्रमाणानें कमजोर झाले पाहिजेत व या गुणचतुष्टयाचें बळ त्याच प्रमाणानें वाढलें पाहिजे. व्यक्तींनीं व विशेषतः समाजांनीं या कामीं अत्यंत दक्ष राहिलें पाहिजे. व्यक्तींचें पुष्कळ सुख समाजस्थितीमुळें त्यांस मिळतें. व जो मनुष्य या गुणचतुष्टयास अनुसरणार नाहीं, त्यास सामाजिक सुख मिळतां कामां नये. जीवनार्थ कलहांत अशा व्यक्तीचा नाश झाला पाहिजे, किंवा त्याचा स्वभाव सुधारला पाहिजे. याप्रमाणें सर्व व्यक्तींच्या बुद्धींत कृतज्ञतादि गुण स्वभावसिद्ध व विरोधहीन झाले, ह्मणजे त्यांस पूर्णता आली व त्यांच्याद्वारे समाजास कर्तृत्वबुद्धीच्या योगें शाश्वती आली,

असें समजावें. या दिशेकडे सर्व सुधारणेचा ओघ असला पाहिजे.

२१९. कृतज्ञतेपामून कोणकोणतीं कर्तव्ये उत्पन्न होतात हें तु-
ह्यांस सांगण्याची गरज नाही; त्यांबद्दल पूर्वी एकदा थोडा उल्लेख
केलाच. सत्य शब्दानें सत्यप्रतिज्ञता समजायाची आपल्या मनांत
उत्पन्न होणाऱ्या हजारों इच्छांपैकी ज्या निवडक इच्छांस आपण
निश्चयाचें रूप देतो, त्या इच्छा आपले स्वतःशीं करार होत. तसेंच
इतरांशीं व्यवहारांत आपण जे करार करितो तेही निश्चयात्मकच
होत. सर्व करार किंवा निश्चय पाळण्याची जी प्रतिज्ञा किंवा प्रबळ
स्फूर्ति तें सत्य होय. सत्य शब्दाचे जे दुसरे अर्थ आहेत त्यांचा
धर्माशीं किंवा नीतीशीं इतका निकट संबंध नाही. सृष्टज्ञानासंबंधाचें
जें यथावत् विधान तें एक सत्य होय आपल्या देखत घडलेल्या
गोष्टींचें आपल्या समजुतीप्रमाणें यथावत् कथन, हें दुसरें सत्य होय.
परंतु धर्मांत व नीतींत जो सत्याचा अर्थ तो सत्यप्रतिज्ञता हा होय.
'सत्यमेव जयते' या वचनांत सत्यप्रतिज्ञ करारी मनुष्याचा अखे-
रीस जय होतो असें सांगितलें आहे. कृतज्ञतेचा सत्यांतच अंतर्भाव
करून 'यल्लोकहितमत्यंतं तत्सत्यमिति धारणा' हें वचन शिष्टाचा-
रांत परम श्रेष्ठ गणिलें आहे. कृतज्ञतेचा सत्यांत कसा अंतर्भाव
करितां येतो हें थोड्या विचारानें ध्यानांत येण्यासारखें आहे. परंतु
व्यवहारांत कृतज्ञता व सत्य यांमध्ये भेद राखल्यास, कर्तव्यांचा अ-
नुक्रम लावितां येतो, ह्मणून तो भेद कायम ठेवणें इष्ट आहे.

२२०. राज्य, व्यापार, कुटुंब, वगैरे संबंधांचीं अगदीं आवश्यक
कर्तव्ये कृतज्ञता व सत्य यांखालीं येतात. परंतु ज्ञान आणि संपत्ति
हीं प्राप्त झाल्यावर त्यांचा योग्य उपयोग होण्यास सर्वांशीं प्रेमपूर्वक
व्यवहार सुरू झाला पाहिजे. समाजांतील व्यक्तींच्या कर्तृत्वास उ-
त्तेजन देणें व समाजांतील आनंदावस्था वाढविणें, हें ज्ञान आणि
संपत्ति यांचे योग्य उपयोग होत, कारण त्या योगें समाजास शा-
श्वती येते. याकरितां ज्ञानी व संपन्न लोकांनीं यथाशक्ति प्रेमकार्यास
प्रवृत्त झालें पाहिजे. दुसऱ्यांच्या सुखांत भर पाडावी, जे श्रम क-
रीत आहेत त्यांस मदत करावी, आपल्या साहाय्यानें ज्यांची उ-
न्नति होण्यासारखी आहे त्यांस तें साहाय्य द्यावें, इत्यादि हीं प्रेम-

कार्ये होत. ज्ञान व संपत्ति यांचा ज्याप्रमाणे ज्यापार्शी अधिक सांठा, त्याप्रमाणे त्याकडे प्रेममूलक कर्तव्ये करण्याची अधिक जबाबदारी येते. उदार मनुष्य ती जबाबदारी ओळखतो ह्मणून त्यास समाज मान देतो, कृपण मनुष्य ती ओळखत नाही ह्मणून समाज त्यास निंद्य समजतो. प्रेम आणि दया यांमध्ये थोडा भेद आहे. ज्याप्रमाणे समाजाचे सुख व कर्तृत्व वाढविण्याचे आपले कर्तव्य आहे. त्याप्रमाणेच समाजातील दुःखांचे निवारण करणे, हेही आपले कर्तव्य आहे; त्याकरितां दया पाहिजे. ज्ञान आणि संपत्ति हींच दुःखनिवारणाची साधनें होत. यावरून असें ध्यानांत येईल कीं प्रेम हे धनात्मक आणि दया ही ऋणात्मक आहे. पहिल्याचे काम सामान्य सुखांत भर पाडायार्चे, दुसरीचे काम दुःखरूप हानि भरून काढायार्चे.

प्रेम आणि दया या दोन्ही गुणांचे शिष्टाचारांत कृतज्ञता आणि सत्य यांहून कमी महत्त्व गणिलें आहे; व ते योग्य आहे. व्यक्तीची व समाजाची या बाबतींत सारखीच समजूत आहे. कर्ज काढून किंवा द्रव्य चोरून कां परोपकार, दानधर्म वगैरे करूं नये ! स्वतःच्या कुटुंबाचे हाल करून परकीयांस संतुष्ट करण्याच्या कां नाहीं लागूं नये ! कारण हेंच कीं कृतज्ञता आणि सत्य यांच्यामागून प्रेम आणि दया यांसंबंधाची कर्तव्ये केली तरच समाजाचे हित होतें.

२२१. या समाजहिताचा विचार करितांना फार खोल व दूरवर दृष्टि पोंचविली पाहिजे. वरकरणीं विचार बिलकूल कामाचा नाही. दुष्टांच्या पारिपत्याचे काम कायदा करितो; शिष्टांस नायकत्व व थोरवी देण्याचे काम नीति किंवा शिष्टाचार करितो; सर्व गुणचतुष्टयाचे स्वतंत्रपणे संरक्षण करून त्यांस मनुष्य स्वभावांत उपजतबुद्धीचे स्वरूप देण्याचे काम धर्म आणि रूढि हीं करितात. कायद्याचा अंमल चुकविता येतो; शिष्टसमागम सर्वकाळ सुलभ नसतो; ज्ञानसंपादनास व स्वतंत्र सदसद्विवेकास योग्य साधनें मिळत नाहीत—अशा स्थितींत बहुसमाज आहे. त्या बहुसमाजास बऱ्यावाइटाचा बोध व उत्कृष्ट प्रेरणा करण्याकरितां धर्म आणि रूढि हीं आहेत. सर्वसामान्य वर्तनाच्या मुळाशीं धर्म आणि रूढि ठेवण्याचे कारण हेंच कीं, कृतज्ञतादि तत्त्वांनीं योग्य झालेल्या कर्तव्यांची सहजगत्या

स्फूर्ति न्हावी; हरएक प्रसंगीं जें योग्य तें त्वरित लक्षांत येऊन लागलीच तें करण्याचा निश्चय न्हावा, विलंब लागूं नये; भिन्न मनोवृत्तींची मनांत झटापट सुरू होऊन मनुष्याचें धैर्य व कर्तृत्व कमी होऊं नये; व एकंदरीनें उचित तें करण्यांत मनुष्यानें आनंदच मानावा, दुःख मानूं नये. या सर्व गोष्टी धर्मांनें आणि रूढीनें मात्र साध्य आणि शक्य आहेत, ह्मणून समाजांत धर्माचें व रूढीचें अत्यंत माहात्म्य आहे. धर्मपरायण मनुष्याच्या हातून एखाद्या विलक्षण घडामोडीच्या प्रसंगीं मात्र चूक न्हावयाची, म्हणजे समाजास अनिष्ट असें वर्तन कदाचित् त्याकडून घडायचें; परंतु असे प्रसंग फार थोडे; बाकीच्या सामान्य प्रसंगीं त्याचें वर्तन समाजास हितकारक असेंच असायचें.

२२२. कायदा, शिष्टाचार आणि धर्म, या सर्वांचें दर पिढीस थोडथोडे रूपांतर होत जातें. तें ग्रंथांत दिसायाचें नाहीं, परंतु लोकांच्या समजुतींत स्पष्टपणें दिसून येतें. हें रूपांतर ह्मणजेच सुधारणा; ती अल्प आहे तोंपर्यंत रूढीच्या पोटांत येते. शास्त्राशीं त्यायोगें रूढि विसंगत होत जाते. परंतु रूढीच्या पोटांत सुधारणा असल्या कारणानें तिचा अमल अधिक असतो. ह्मणूनच 'शास्त्रार्द्र-दिर्बलीयसी' हा सिद्धांत ठरतो. पुढें जेव्हां कायदा आणि धर्म हे रूढीहून फारच भिन्न होतात, तेव्हां त्यांस चालन देणें जरूर होतें कायदा बदलण्याचें काम राज्यकर्ते करितात. धर्म बदलण्याचें काम परमश्रेष्ठ सत्पुरुषाच्या हातून मात्र होतें. त्यास आपण धर्मसंस्थापना करणारा असें ह्मणतो. तो ईश्वरी अंश असें समजून, किंवा फार असाधारण पुरुष असें जाणून, बहुजनसमाज त्याचा अधिकार मान्य करितो. 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' रूढींत सुधारणा पुष्कळशी सांचली ह्मणजे मात्र धर्मसंस्थापनेचा प्रसंग येतो; व तो समाजांत कांहीं पिढ्या गेल्या ह्मणजे पुनः पुनः यावयाचाच. एका धर्मसंस्थापनेचें स्वरूप दुसरीशीं जुळत नाहीं. धर्मांत क्रांति किंवा उत्क्रांति अवश्य होते. समाजांत कोणत्या रूढि मार्गे पडत आहेत, कोणत्या नव्या उत्पन्न होत आहेत, हें पाहून त्यांत किती सुधारणा होत आहे हें ध्यानांत आणावें; केवळ धर्मग्रंथांतील वचनें पाहून कोणत्याही स-

माजाची सुस्थिति किंवा सुधारणा मोजणें फारच चुकीचें होईल. धर्मक्रांति होत असतां जीं तत्वे कायम राहतात व सर्व धर्मांच्या मुळाशीं असतात तीं कृतज्ञता, सत्य, प्रेम आणि दया हीं होत.

२२३. कायदा, शिष्टाचार आणि धर्म यांचें जें अवश्य रूपांतर होत जातें ह्मणून आतां सांगितलें, त्याचें कारण पहातां समाजाच्या परिस्थितीचा फरक हें होय; प्रत्येक पिढीच्या आवश्यकता वाढत असतात. त्या पुरविल्याखेरीज चालत नाहीं. त्या पुरविण्याचे जुने कर्तृत्वाचे मार्ग अवलंबून भागत नाहीं. कर्तृत्वास नवी दिशा देणें भाग होतें; या रीतीनें कर्तृत्वाचा ओघ थोडासा बदलतो. त्याप्रमाणेंच समाजाची सांपत्तिक स्थिति थोडीबहुत बदलते. परोपकाराचे किंवा ऐषआरामाचे कांहीं प्रकार टाकावे लागतात; कांहीं नवे अंगीकारावे लागतात. शिक्षण, ज्ञान आणि यांत्रिक योजना यांनींही परिस्थिति थोडीशी बदलते, कारण जें पूर्वीं आवडत असतें तें अभिरुचि बदलल्यानें आवडेनासें होतें. न्याय, अन्याय, यांविषयीं ज्या पूर्वींच्या कल्पना असतात, त्यांमध्येही फरक पडतो; तात्पर्य हें कीं, मनोवृत्तींच्या संबंधानें पूर्वींची जी अंतःकरणाची रचना असते ती बदलून जाते. समाजाच्या शाश्वतीस जीं कर्तव्ये मागील पिढींत आवश्यक असतात, त्यांहून काहीं निराळीं कर्तव्ये आतां आवश्यक होतात; व पूर्वींच्या कर्तव्यांतील कांहींस अधिक उत्तेजन व कांहींचा त्याग आवश्यक होतो. एकाच पिढींत ज्ञान, कर्तृत्व आणि संपत्ति यांमध्ये फार थोडा फरक पडतो; ह्मणून रूढीचें फार थोडें रूपांतर होतें; म्हणजे फार थोडी सुधारणा आवश्यक असते व होऊं शकते. ज्या ज्या बाबतींत व ज्या ज्या दिशांनीं परिस्थितींत अंतर पडतें त्या त्या बाबतींत व दिशांत मात्र योग्य सुधारणा व्हावयाची; इतर बाबतींत होण्याचें कारण नाहीं.

याप्रमाणें सुधारणेचा वेग नियमित करणारीं कारणें कोणतीं त्यांचा विचार करूं लागलें ह्मणजे, समाजाची परिस्थिति किती व कोणत्या दिशेनें बदलत आहे हें प्रथम पहावें लागतें. एका अर्ध्या पिढींत तींत कितीसा बदल होणार ? जेवढा होणार व ज्या दिशेनें होणार तेवढीच सुधारणा त्या दिशेनें होणार. ही गोष्ट ध्यानांत आ-

णिली ह्मणजे सुधारणा खूप जोराने आणि वेगाने व्हावी ह्मणून तळमळणारांचा अविचार उत्कृष्टपणे नजरेस येतो. समाजाचे स्थित्यंतर हे कारण, सुधारणा हे कार्य; कारणाशी सप्रमाण कार्य घडायचेच. त्याकरितां फारसा प्रयत्न नको आहे, जो प्रयत्न हवा आहे तो कृतज्ञतादि गुणांस पूर्णत्व आणण्याचा. या मूळार्शींच गेलें ह्मणजे स्थित्यंतरानुरूप उचित सुधारणा अवश्य घडणार. समाज प्रत्यक्ष अनुभवाने चालतो, शुद्ध काल्पनिक ज्ञानाने तो हलत नाही. उपदेश करणारे पुष्कळ, परंतु त्याप्रमाणें स्वतः आचरण केल्यामुळे अधिक सुखी व कर्तृत्वशील झालेले फार थोडे दिसतात, याचें कारण हेंच होय. ह्मणून माझे सांगणें असें कीं उपदेशाचें जें काम फाजील चालविलें आहे तें सुधारकांनीं कमी करावें. काल्पनिक कर्तव्यांस काल्पनिक पुरावा देण्याचें तें काम आहे. प्रत्यक्षास पुरावाच नको असतो. माझे तुझांस असें सांगणें आहे कीं अज्ञानी व आपन्न लोकांच्या धर्मश्रद्धेस किंवा शिष्टाचारास धक्का बसेल, असें वर्तन तुम्हीं करूं नये किंवा असा उपदेशही करूं नये. त्यामुळे समाजांत अविचार माजतो; मनोवृत्ति हीन होतात; कोणी कोणास बहुमान देईनासा होतो; सामाजिक बंधनें तुटतात व सर्व प्रकारें हानि होते. इमारत पाडण्यास वेळ लागत नाही; बांधण्यास वेळ लागतो. तसेंच समाजाची हानि करण्यास थोडे श्रम लागतात, त्यांचें श्रेय कशास घेतां ? समाजाच्या उत्तम मनोवृत्ति कायम ठेवण्यास व त्यांस पूर्णवस्था आणण्यास जे मोठे श्रम लागतात, ते केल्याचें श्रेय कां घेत नाही ? लोकसंग्रह करणारानें या दुसऱ्या मार्गानें जावें, असा आपल्या पूर्वजांचा उपदेश आहे.

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥

या उक्तींतला भावार्थ आतां मीं ह्मटलें त्या प्रकारचा आहे.

२२४. कृतज्ञतादि गुणांचें महत्त्व व रूढींत होणाऱ्या सुधारणा यांसंबंधानें येथवर केलेलीं विधानें सयुक्तिक आहेत असें दाखविण्याकरिता अनेक उदाहरणें घेतां येतील. परंतु हल्लीं बालविवाह

आणि विधवाविवाह याविषयी विशेष वाटाघाट सुरू आहे, तेव्हा हीच उदाहरणे घेणे इष्ट आहे.

समाजाच्या शाश्वतीच्या दृष्टीने स्त्रियांच्या कर्तव्यांचा विचार करिता असें दिसते की प्रत्येक पुढील पिढी निरोगी, संतति चालविणारी व कर्तव्यशील होण्यास, पातिव्रत्यास अत्यंत महत्त्व दिले पाहिजे. ही गोष्ट सर्वासच कबूल आहे. पातिव्रत्याचा भंग न होईल अशाकरिता जेवढ्या उत्तम सामाजिक योजना असतील तेवढ्या समाजस्थैर्यास अनुकूल होत. त्या योजनांचे बळ कमी न करिता, जेवढे स्वातंत्र्य स्त्रियांस देता येईल तेवढे अवश्य द्यावे.

व्यभिचार वाईट, ही प्रेरणा स्त्रियांत व पुरुषांत स्वाभाविक झालेली आहे. धर्म, शिष्टाचार आणि कायदा या सर्वांनी तीस आपले बळ दिलेले आहे. व्यक्तिमुखापेक्षां समाजहित बलवत्तर मानिले पाहिजे, असे ही पातिव्रत्याची सर्वसंमत प्रेरणा पाहून स्पष्ट होते. सामाजिक सुस्थितीच्या अगदी मुळाशी ही प्रेरणा आहे. तेव्हा तिचे बळ कमी करण्याचा कोणताही प्रयत्न अवश्य घातक होणार. स्त्रीने ईश्वराची व वडलांची आज्ञा ह्मणून पातिव्रत्य पाळले पाहिजे. धर्म, शिष्टाचार आणि कायदा ह्मणून ते पाळिले पाहिजे. नवऱ्याशी व स्वतःशी करार ह्मणून ते पाळले पाहिजे; याशिवाय प्रेमाने व कुटुंबदयेनेही ते पाळावे, हे उचित आहे. कामरूपी मनोवृत्ति किंवा शरीरवृत्ति इतकी प्रबळ आहे की ही इतकी बंधनेही स्त्रीस निर्बंधांत ठेवू शकणार नाहीत. तेव्हा स्त्रीचे जेवढे हितचिंतक तेवढ्यांची तिजवर नजर असणे जरूर आहे. त्याशिवाय स्त्रीस मोह पाडणाऱ्या पुरुषांची समाजांत दुष्टांमध्ये गणना झाली पाहिजे व लोकमताच्या द्वारे त्यांस योग्य शासन मिळाले पाहिजे.

२२५. आता स्त्री कुमार्गास लागण्याची किती भीति आहे, तिचे प्रत्यक्ष अनुभवाने प्रमाण ठरवून मग स्त्रियांवरचे निर्बंध शिथिल करायचे की दृढ करायचे याविषयी निश्चय होतो. या कामी आपणांवरून जग ओळखावे. जातिकुलाचारांच्या संबंधाने, किंवा श्रीमंती व गरीबी यांसंबंधाने, किंवा ज्ञानमनोनिग्रह यांसंबंधाने आपआपली निरनिराळी स्थिति असते. या रीतीने एका स्थितीची कुटुंबे कोणती, हे सरा-

सरीनें ठरवितां येईल. त्या कुटुंबांतील पुरुषांनीं निरभिमानपण आपले हृदय शोधवे व आपल्यासारख्या इतरांचे कसें असेल याविषयी अनुमान करावे. व्यभिचार एकपक्षीय नाही, तेव्हां आपणांसच तुम्ही असे प्रश्न करा कीं,—आपल्या स्थितीतील पुरुष स्त्रियांस मोह पाडण्यास किती अंशाने तयार होतील, किंवा स्वतः मोहांत पडण्यास किती कचरतील ? व्यभिचारी मनुष्याची संगति सोडण्याविषयी आपल्या स्थितीतील लोकांचा किती निर्धार आहे ? आपल्या बायकोचे पाऊल वांकडे पडूं नये ह्मणून तिच्या तारुण्यांत किती प्रकाराने काळजी घेण्याचे आपणांस इष्ट वाटत होते ? किती स्वातंत्र्य तिनें घेतले तरी चालेल अशी आपली समजूत होती ? तीस माहेरीं ठेवण्याविषयी आपली केव्हां व किती अनुमति होती ? अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे तुम्ही आपल्याशींच निःपक्षपाताने ठरवा. दुसऱ्यांचे अनुभव विचारा. आपल्या स्थितीतील लोकांचे वर्तन, माषण व स्त्रीसंबंधी उद्गार ऐकून घेऊन विचार करा. याप्रमाणे केल्यावर अमुक इयत्तेपर्यंत स्त्रीस स्वातंत्र्य असावे, अमुक इयत्तेपर्यंत तिजवर अवश्य नजर ठेविली पाहिजे, ह्मणजे व्यभिचाराचे भय नाही अशा विषयी तुमचा निश्चय ठरेल. विचाराच्या नंदनवनांतून प्रत्यक्ष कर्तव्यांच्या मृत्युलोकीं उतरणे फार विषाद आणणारे आहे खरे, परंतु उपाय काय ? ज्या मार्गाने आपणांस चालायाचे त्यांतील खाचखळगे, कांटेकुटे पाहून पाऊल टाकायास नको काय ?

२२६. ही स्त्रीस्वातंत्र्याची गोष्ट झाली. स्त्रियांस विद्या देण्यासंबंधाने त्यांस आपण काय वाचायास देणार किंवा त्या काय वाचायास घेणार याविषयी विचार केला पाहिजे. मग स्त्रियांच्या ज्ञानाचा ओघ तिकडे तसा वळविला पाहिजे. पुढे, अविवाहित स्त्री माहेरीं रहायाची ती किती वर्षेपर्यंत ? जेवर मातापितरांस तिच्या ब्रह्मचर्याबद्दल पूर्णपणे दक्ष राहतां येईल तोपर्यंत, असें विचाराने दिसते. आतां नहाण आलेल्या मुलीस घरांत जपण्याचे काम कठीण आहे, असें जर मातापितरांस त्यांचे अंतर्ग्राम सांगत असेल, जर त्यांचे अधिक वैर्य होत नसेल, तर बारातेरा वर्षांपलीकडे विवाहाच्या वयाची इयत्ता जाईल कशी ? याचा बालविवाहनिषेधकांनीं विचार करायास

नको काय ! मुलीस जपण्याची जे जबाबदारी घेणार त्यांस ती जर जड वाटत असेल, त्यांस त्या जबाबदारीस आपण नालायख आहों असें जर वाटत असेल, तर कोणत्या विचारमूलक जुलमानें तुम्ही त्यांस लायखी आणणार व त्यांच्या गळ्यांत ती जबाबदारी बांधणार ? मुलीच्या आप्तांचा व्यभिचारदोषापासून अलिप्त राहण्याचा, व्यभिचारी पुरुषांस घरीं न येऊं देण्याचा, बीभत्स शब्द स्त्रियांपुढें न बोलण्याचा व ते त्यांचे कार्नीं न पडू देण्याचा, जेवढा निग्रह असेल, तेवढें त्यांस स्त्रीब्रह्मचर्यासंबंधानें दक्ष राहणें शक्य आहे. या कामीं आईची योग्यता विशेषतः लक्षांत आणिली पाहिजे. ती मुलीच्या स्वभावांतलि दोष घालवून शुद्धाचरणाची तीस संवय लावण्याच्या योग्यतेची आहे काय ? मुलगी मोठी झाली तरी तिच्यावर दाब ठेवण्यास लायख आहे काय ? मुलीकडून गैरवर्तन झाल्यास ती मुलीस ताळ्यावर आणील, कीं मायामोहानें त्या दुर्वर्तनावर पांघरूण घालील ? हे प्रश्न मातेच्या योग्यतेसंबंधानें ठराविले पाहिजेत. आपणांमध्ये कुटुंबे बरींच मोठीं झालीं तरी तीं अविभक्त राहतात. कुटुंबांत मुलीचे सर्व बापभाऊच नसतात या व अशा अनेक गोष्टी लक्षांत आणून मुलीस माहेरीं अविवाहित किती दिवस ठेवायाचें याचा निश्चय होतो. मुलीचें लग्न केलें ह्मणजे तिच्या प्रेमौघास दिशा लागते, संसाराचा विचार क्रमाक्रमानें तिच्या मार्गे लागतो, वगैरे गोष्टी एकीकडे ठेविल्या, तथापि समाजस्थैर्याच्या दृष्टीनें ही एक महत्त्वाची गोष्ट घडून येते कीं, मुलीच्या पातिव्रत्याची ज्यांस अधिक जबाबदारी वाटते व जीं मायामोहानें क्षमाशील होणार नाहींत, अशांच्या सहवासांत ती राहूं लागते; व तिच्या पातिव्रत्यभंगास कमी कारणें उरतात. जेव्हां माहेरच्या लोकांच्या अंगीं सासरच्या माणसांचा कडवेपणा येईल व त्यांस त्यांमुळे अधिक जबाबदारी घेण्याचें धैर्य व पात्रता येईल, तेव्हां मुलीच्या विवाहवयाची आपोआप इयत्ता वाढेल. जेव्हां मुलीचा किंवा बहिणीचा अपमान केल्याबद्दल तिचे बापभाऊ तीस मोह पाडूं पाहणाऱ्या पुरुषाचें डोकें फोडतील, विलकुल क्षमा करणार नाहींत—अशी समाजांत समजूत होऊन कामांध लोक अधि-

क सावध होतील, तेव्हां मुलीच्या विवाहाचें वय वाढूं शकेल. तोंपर्यंत सुधारकांच्या वलगना निष्फळ होणार. ह्मणून कुटुंबांतील माणसें सदाचाराबद्दल अधिक दक्ष करण्याचा प्रयत्न आधीं आरंभिला पाहिजे हें उघड आहे. परंतु हल्लींच्या इंग्रजी शिक्षणानें कायद्या-शिवाय इतर बंधनें तुटत चाललीं आहेत; त्यामुळे हा प्रयत्न मार्गे पडत आहे. व या अनिष्ट स्थितीबद्दल सुधारक लोक बऱ्याच अंशीं जबाबदार आहेत.

२२७. निव्वळ इंग्रजी विद्येच्या मार्गे लागून धर्म, नीति आणि विनय यांसंबंधानें आह्मी किती हयगय चालविली आहे ती लक्षांत आणा, ह्मणजे मुलींची प्रौढ वर्यी काळजी घेण्यास आह्मी कितीसे पात्र आहों, त्याची थोडी कल्पना येईल. मातापितर, अवश्य असेल तेव्हां, मुलाच्या विद्याभ्यासाकरितां आपलें सर्वस्व कां खर्च करितात ! कारण त्यांस आशा असते कीं मुलगा कृतज्ञ निघेल व तो मिळवता झाला ह्मणजे आपले हाल होणार नाहींत; आपणांस द्रव्याचें कामच लागणार नाहीं, मुलगा तें पुरवील. ही त्यांची आशा विद्वान् लोकांनीं कृतघ्नपणें न जुमानली, व लोकांत सर्वत्र असा समज होऊं दिला कीं विद्वानांच्या मातापितरांचे हाल व्हावयाचेच, तर मातापितर आपली पुढची तर्तूद राखूनच, मुलाच्या विद्याभ्यासाकडे खर्च करितील. त्या योगें पुढील पिढी जितकी श्रेष्ठ निघावी तितकी निघणार नाहीं, ह्मणजे समाजाच्या प्रगतीस विद्वानांचा ज्ञानोन्माद व कृतघ्नपणा घातक होणार. हा असा अनिष्ट परिणाम, हल्लीं प्रत्यक्षपणें होत आहे; इंग्रजी विद्या वरिष्ठ वर्गांत फाजील झाली व तीस व्यवहारांत किंमत नाहीं या गोष्टी त्या अनिष्ट परिणामास साहाय्यकारक होत आहेत. कांहीं दिवसांनीं श्रीमंतांखेरीज इतर लोक वरिष्ठ इंग्रजी शिक्षणाचे मार्गे लागणार नाहींत, असें आतां वाढूं लागलें आहे. हें ठीक नाहीं. जी निरपेक्षबुद्धि वृद्ध मातापितरांनीं हल्लींच्या विद्वानास विद्या देण्यांत दाखविली, तीकरितां त्यांनीं कृतज्ञ असणें अवश्य आहे. व तीच निरपेक्षबुद्धि आपल्या संततीस विद्या देण्याचे कामीं त्यांनीं अंगीं धरली पाहिजे. असें करण्यास इंग्रजी छानछुकी व व्यसनें यांपासून दूर राहिलें पाहिजे; ख-

च्या हिंदूचा साधेपणा अगीकारला पाहिजे. धर्म व शिष्टाचार यांचे महत्त्व आपल्या आचरणाने व उपदेशाने संततीस शिकविले पाहिजे. परंतु समाजस्थैर्यास या ज्या आवश्यक गोष्टी त्याच सुधारक विसरत आहेत.

२२८. बालविवाहाचा विचार करितांना मुलीच्या बापाची कशी स्थिति असते हे पाहिले पाहिजे. मुलीचे शाश्वत हित चिंतणारास चांगल्या सुस्थळीं मुलगी पडावी असें साहजिक वाटते. या स्थळांकरितां मोठी चढाओढ असते. त्यामुळे जो वेळेवर प्रयत्न करील त्यासच या कामीं सिद्धि येते. या कारणाने मुलीचे हित चिंतणारास अल्पवयींही तिचे लग्न करणे भाग पडते. कारण त्याची शाश्वत परिणामांवर दृष्टि असते. अमुक घराण्यांत मुलगी पडल्यास तिची व तिच्या संततीची सुस्थिति चिरकाळ राहील अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही, — असें जेव्हां तो प्रथम अनुमान करितो तेव्हां मात्र विवाहास तयार होतो. सासू, सासरा, दीर, नणंदा, जावा यांनीं जे घर भरलेलें असते, ते मुलीस मिळावे ही त्याची इच्छा असते. तेव्हां सासरीं मुलीचे जे हाल होण्याचा संभव आहे त्यांपेक्षां तिचा जन्मभर सांभाळ चांगला होईल ही शक्यता अधिक असते. हा असा सामाजिक अनुभव आहे हे सिद्ध होत नाही काय ! बालपणीं विवाह झालेल्या जोडप्यांत प्रेम नसते, अशीं शंभरांत पन्नास उदाहरणे असतीं, तर बालविवाह केव्हांच बंद झाला असता. वास्तविक स्थिति अशी दिसते कीं सुखी समाधानी कुटुंबे पुष्कळ, दुःखी व असमाधानी थोडीं, अपवादोपराखीं. यावरून एक गोष्ट सिद्ध होते ती ही कीं, बालपणाचा परिचय कायमच्या प्रेमास कारण होतो. काम अंगांत सचरल्यावर स्त्रीपुरुषांच्या प्रथम गांठी पडल्या तरच प्रेम उत्पन्न होते असें समजण्यास कारण नाही; उलट शाश्वत प्रेमास कामसंचाराची स्थिति बाधक आहे. कुटुंबजन्य सुख, संततीचे संगोपन, कर्तृत्वास उत्तेजन, सदाचारास साहाय्य, वगैरे व्यावहारिक फायदे स्वतः जाणून किंवा आप्ताकडून समजावून घेऊन त्याच्या द्वारे जे प्रेमपाश उत्पन्न होतात, तेच शेवटपर्यंत टिकतात.

२२९. या सर्व विवेचनावरून पुढील गोष्टी ध्यानांत येतील. मु-

लगे अविवाहित स्थितीत अठरावीस वर्षांचे पलीकडे वाढले तर त्यांवर आपला पुढे अंमल चालणार नाही अशी सर्वांची आंतले आंत खात्री होत चालली आहे. या वयापलीकडे त्यांची प्रवृत्ति नीतीकडेच राहिल असे मानण्यास हल्लींच्या समाजस्थितीत अनुकूल अनुभव नाही. याकरितां जोवर मुलगे आपले ताब्यांत आहेत तोवर त्यांचा विवाह करून टाकावा ही वडलांची इच्छा असते.

मुलींच्या वडील माणसांस ऋतुप्राप्तीनंतर तिच्या सद्वर्तनाची जबाबदारी घेण्याचे धैर्य किंवा पात्रता नाही याकरितां या वयापूर्वीच ते मुलींचा विवाह करितात. परंतु मुलगे विद्येच्या मार्गे लागून फार मोठे होत चालले आहेत; व सामान्य स्थितीतील माणसांस मुलांचे लग्न केव्हां तरी करूं असे वाटून ते त्याबद्दल उदासीन होत आहेत. या दोन कारणांनीं मुलींच्या वडलांस चांगल्या कुटुंबांतील मुलगा मिळण्यास मुलींचे स्वरूप व पैशाची लालूच दाखवावी लागते. योग्य वर दुर्मिळ आहेत तोवर चढाओढीमुळे मुलींच्या कुलशीलस्वरूपास हुंड्याची मदत अवश्य आहे. या कारणाने मुलींचीं लग्ने वर्षभर पुढे मागे होतात.

शाश्वत प्रेमास कामवासनेपासून आरंभ झाला पाहिजे असे नाही. बाळपणचा परिचय व व्यावहारिक फायदे हेच अशा प्रेमास कारण होतात, असे निर्विवादपणे दिसते. स्त्रीशिक्षणाची इयत्ता कुटुंबाचे श्रीमंतीवर बहुधा अवलंबून राहिल; शिक्षण कशाचे व कसे द्यावे या विचारांतच पुष्कळ व्यवहारज्ञ पुरुष आजमितीस स्तब्ध राहिलेले आहेत.

२३०. या सर्व प्रकारांत एक अनिष्ट गोष्ट समाजाच्या नजरेस येत चालली आहे. ती ही कीं वरांचे वय विद्येच्या नादाने व दारिद्र्याने वाढतच चालले आहे. वधूंचे वय वाढविण्याची इयत्ता ऋतुप्राप्ति ही आहे. वधूवरांमध्ये त्यायोगे प्रथम विवाहांतच फार मोठे वयाचे अंतर पडते. यामुळे, वयाचे अंतर कमी असल्याने मुलीची वाढ पुरी होण्यास जी अवधि पूर्वी सांपडत असे, ती आतां सांपडत नाही. मुलाच्या प्रथम विवाहांतही द्वितीय विवाहाचे कांहीं फार अनिष्ट परिणाम दिसूं लागले आहेत. अल्पवयी स्त्रीस मृत्यु येणे, किंवा ती लंगडीफेंगडी होणे, किंवा मुले न वांचणे, वगैरे ते अ-

निष्ठ परिणाम होत. त्यांमुळे भावी संतति अशक्त व रोगी होण्याचा प्रसंग अनेक कुटुंबांवर येत आहे. व जो समाजाचा भाग विद्येच्या मार्गे लागला आहे, त्याच्या पुढील पिढीची स्थिति निःसंदेहपणे असमाधानकारक होत आहे. ही गोष्ट समाजाच्या अनुभवास आल्याने मुलींचे वय वाढवीत जावे व साधेल तर ऋतुकालापर्यंत ते न्यावे असा लोकांचा कल होत आहे. परंतु या एका उपायाने उद्दिष्ट हेतु अंशतः मात्र सिद्धीस जातो; कारण वधूवरांच्या वयांतील अंतर जितकें कमी व्हावे तितकें होत नाहीच; व मातृत्वास स्त्री योग्य होण्यापूर्वीच तीस मातृत्व प्राप्त होते.

ऋतुप्राप्तीनंतर दोनतीन वर्षेपर्यंत मुलींस घरीं अविवाहित ठेवल्याखेरीज चालू विवाहांतील हा दोष जावयाचा नाही. इतकी जबाबदारी मुलीचे मातापितर घेण्यास लायख होण्यास निदान पन्नास पाउणशें वर्षे पाहिजेत; इतकी तरी पुरतील कीं नाही याविषयी शंकाच आहे. परंतु इतक्या अवधीत जे विवाह होतील ते संततीस अगदीं खराब करून टाकितील व ती कदाचित् विनाशपंथास त्यामुळे लागण्याचा संभव आहे. तेव्हां ही सुधारणा तूर्त अशक्य आहे. संभावित घराण्यांत ती होणे नाही.

वरील विवाहदोषांचे निवारण, मुलांस व मुलींस ऋतुप्राप्तीनंतर एक दोन किंवा अधिक वर्षे विवाहित स्थितीतच ब्रह्मचर्य पालन करावयास लावल्याने, होणार आहे; किंवा मुलाच्या विवाहाचे वय उतरविल्यासही होणार आहे. समजस घराण्यांत या दोहोंपैकीं एक मार्ग क्रमाने अंगीकारला जाईल, असें दिसते. सुधारकांनीं आरंभिलेल्या सुधारणांपैकीं या सुधारणा नाहीत. घरोघर जे अनुभव येत आहेत त्यांचा परिणाम मुलांमुलींच्या वडील माणसांवर गुप्तपणे व शांतपणे होत आहे. ब्रह्मचर्याची योग्यता खुद्द मुलांसच समजण्यास आरंभ झाला आहे. हे ब्रह्मचर्याचे महत्त्व समाजांत रूढ होत गेल्याने हल्लींच्या विवाहपद्धतीचे दोष हळू हळू नाहीसे होतील असा अंदाज आहे. समाजाच्या हितचिंतकांनीं ब्रह्मचर्य वाढविण्याचा (ह्मणजे गर्भाधान लांबणीवर टाकण्याचा) हळू हळू प्रघात पाडवा हेंच तूर्त त्याचे सुसाध्य कर्तव्य आहे. घरोघरच्या स्त्रियांस

ब्रह्मचर्याचें महत्त्व समजावून दिलें पाहिजे ह्मणजे पुष्कळ अडचणी दूर होतील. प्रत्यक्ष अनुभवानेंच स्त्रियांची समजूत पडते, वादविवादानें पडत नाही. कडक ब्रह्मचर्य साध्य होत नसेल तर जितक्या अंशानें तें साध्य असेल तितक्या अंशानें तरी साध्य करून घेतलें पाहिजे ”

भाग ३६ वा.

विधवाविवाह.

२३१. “ बालविवाहासंबंधानें समाजांत या प्रकारची सहजगत्या वडामोड किंवा सुधारणा चालू आहे. आजचा समाज पंचवीस वर्षांपूर्वीचे समाजाहून बराच बदललेला आहे; व क्रमानें तो अधिकाधिक बदलत जाणार. समाजास स्थैर्य आणणारी संतति ज्या सुधारणांनीं होईल त्या सुधारणा समाजांत आपोआप रूढ होतात; प्रत्यक्ष सार्वलौकिक अनुभवानें सारें जग हलतें; केवळ कल्पनांनीं तें हलत नाही. किंवा या पिढीच्या सुखाकरिता पुढील पिढीच्या सुखास जेथें धक्का बसतो, तेथेही स्वाभाविक सौजन्याच्या प्रेरणेनें जग पुढें पाऊल टाकीत नाही. हें स्वाभाविक सौजन्य घालविण्याचा प्रयत्न धर्मधातक लोक करितात. विचारशक्तीस स्वैरपणें भटकायास लावून, कल्पनेस निरंकुश करून, पूर्वसंस्कारांनीं स्थैर्यसंपादक असे जे गुण समाजांत रूढ झाले आहेत ते व त्यांचें महत्त्व विसरून, विना अवलोकनानें, विना दूरदृष्टीनें स्वार्थसाधक सुधारणा आरंभणाऱ्या लोकांसारखे समाजाचे दुसरे शत्रु नाहीत असें मला वाटतें. जेथें अशा लोकांचें प्राबल्य झालें तीं राष्ट्रे भूपृष्ठावरून अजीबात नाहीशीं झालीं आहेत. ग्रीस, रोम, वगैरे देशांच्या प्राचीन इतिहासांत हा प्रकार स्पष्ट दिसतो. जर वरिष्ठ जातीचे लोक विद्यान्यासंगानें पाखंडी बनून, बुद्धीच्या स्वैरवृत्तीनें स्वाभाविक श्रद्धा व सौजन्य यांचा नाश करितील, तर ते हल्लींच्या समाजास उन्नति आणीत आहेत असें जरी बाह्यात्कारीं दिसलें, तथापि थोड्या काळांत

आपल्या जातींचा ते पूर्णपणे च्हास करून टाकितील. धर्म बळावणार की सुधारणा बळावणार, हे हल्लीं सांगणें कठीण आहे; ह्मणून वरिष्ठ जाति राहणार कीं नष्ट होणार हेही आज निश्चित करितां येत नाहीं. या विषयावर आमच्या एका मित्राचे विचार तुह्यांस ऐका-यास लाविले पाहिजेत.

२३२. असो. तूर्त पुनर्विवाहाच्या संबंधानें, सुधारकांत नव्हे, तर हिंदु समाजांत कशी तडजोड सुरू आहे तिचा थोडा विचार करूं. या गांवांत राहून या विषयाकडे मनुष्याचे विचार वळूं नयेत हे शक्यच नाहीं. त्यांतून माझे लक्ष त्याकडे जाण्यास एक विशेष कारण झालें. हे मांडीवर मूल आहे हे माझ्या धाकट्या चिरंजिवाचें; याकडे माझा एवढा ओढा कां अशी शंका कदाचित् तुमच्या मनांत आली असेल. त्याचें कारण चिरंजिवास वर्षापूर्वीं नवज्वरानें एकाएकीं देवाज्ञा झाली. मूल व सून उधडीं पडलीं. त्यांचा सांभाळ करणें माझे विशेष कर्तव्य झालें. मला या मुलाचा ओढा लागला. पांच चार माहिन्यांपूर्वीं मुलगी माहेरीं असतां या लबाड सुधारकांनीं काय केलें कीं तिच्या थोरल्या भावास फितविलें व त्याकडून तिजपाशीं पुनर्विवाहाची गोष्ट काढविली. 'दादा, हे काय बोलतोस !' असें ह्मणून तिनें एकदोनदां त्यास झिटकारून वाटेस लाविलें, परंतु त्याचा उपद्रव सहवेना, तेव्हां एके दिवशीं तिनें त्यास चांगलें खरमरीत उत्तर दिलें. 'अरे दादा, तूं हे मांडलें आहेस काय ! तूं कोणाच्या नादीं लागला आहेस ! तुझी सर्व लाजलज्जा कोठें गेली ! तुझी पुरुष आह्मां बायकांस यंत्रें समजतां, कीं पशु समजतां, कीं समजतां तरी काय ! आह्मास कांहीं देवधर्म, आचारविचार आहे कीं नाहीं !' इतकें संतापाच्या आवेशांत बोलून गेल्यावर तिच्या मनांत कोणकोणत्या वृत्ति उद्भवल्या असतील तें सांगतां येत नाहीं, परंतु एकदम पोटातून उमाळा आल्यासारखें होऊन तीस रडें कोसळलें. तो दुःखावेग कमी झाल्यावर ती हळूहळू बोलू लागली. 'दादा, ते असतांना आह्मी उभयतां किती सुखी होतो त्याची तुला कल्पना नाहीरे. मला दुःख कसें तें माहीत देखील नव्हतें. आह्मी काय काय बेत केले, किती प्रतिज्ञा केल्या, काय एकमेकांकरितां

जिवापाड झटलों, तें सारें तुला सांगून उपयोग काय ? तूं ह्मणशील आतां त्याचें काय ? पण माझे मनांत तसें येत नाहीं. मी जन्माची त्यांस वाहिलेली आहे ते या लोकां नाहींत ह्मणून परलोकां देखील नाहींत काय. मी अभागी स्त्री येथें राहिलें ह्मणून ते तेथें माझी वाट पहात नसतील काय ? आत्मा तर अजरामर आहे ह्मणून सर्व सांगतातना ? जेवढा त्यांचा मजवर भरंवसा, तेवढा मी त्यांवर ठेविला पाहिजे. त्यांस कोणती गति मिळाली आहे कोण जाणे ? देवा, मला लवकर सोडविलेंस तर मीही त्याच गतीस जाईन ! अजून स्वप्नांत त्यांची गांठ पडते. मला वाटतें त्यांचा जीव येथेंच राहिला आहे. ते मला सोडून दूर जाणार नाहींत. माझ्या भोंवतीं भोंवतीं फिरत असतील. या बाळावर त्यांचा कितीतरी जीव होता ! त्याचें मी संगोपन नीट करित आहेना, हें ते नित्य पहात असतील. ते माझ्याभोंवतीं आहेत कीं मनांत येऊन बसले आहेत, कांहीं सांगतां येत नाहीं. त्यांची आठवण झाली कीं, तूं अमुक कर, तमुक कर, ह्मणून आंतून आज्ञा होते. देवानें जीव अजरामर केला आहे तो याचसाठीं. जिवास सर्व कांहीं ज्ञान असतें. आह्मी प्रपंचांत जीं मूढ माणसें राहतों, त्यांनीं हवें तें करूं नये ह्मणून हे जीव आमचा सांभाळ करूं लागतात. आमच्या मनांत शिरून आह्मांस सुमार्गास लावितात, चांगली बुद्धि देतात. त्याचें आपण ऐकलें पाहिजे. आपली आई गेली तेव्हां तिनें माझा हात धरून काय सांगितलें तें तुला ठाऊक आहेना. तिचे ते शब्द अजून एखाद वेळीं कानीं पडतात. ती देखील जवळच आहे असें मला वाटतें. छे छे, मीं कांहीं भलतेंच केलें, तर हे दोन्ही जीव काय ह्मणतील ? मीं परपुरुषाचा नुसता हात धरला तर त्यांना व आईला तें पाहून केवढें दुःख होईल ? दादा, हे दोन साक्षीदार डोळ्यांपुढें दिसत आहेतरे. यांच्या देखत मी पातक करूं ? तू सांगतोस तरी काय ? जें ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं, तेंच खरें. लहानपणींच माझ्या पुष्कळ शपताआणा झाल्या आहेत. मोठेपणीं पुनः झाल्या आहेत. आईचें तरी सांगणें तेंच होतें, देवधर्म तेंच सांगतात. मी तें सत्य सोडणार नाहीं. मला तुमचें कांहीं नको. माझा पतिव्रतेचा धर्म मला एक कळतो. १

२३३. तिचा भाऊ तिला पोंचविण्यास येथे आला तेव्हां ही सर्व हककित त्यानें मला सांगितली. पुनः कोणाही स्त्रीजवळ पुनर्विवाहाची गोष्ट ह्मणून काढायाची नाही, अशी आपण शपथ घेतल्याचें त्यानें मला सांगितलें. मी तिची धन्य मानिली. आत्म्याच्या अजरामरपणाचा तिनें जो उपयोग सांगितला तो तात्त्विक दृष्टीनेंही खरा आहे. आपल्या मनांत ज्या ज्या सदाचारसंबंधी साहजिक स्फूर्ति होतात, त्यांस आपण पूर्वसंस्कार ह्मणतो. हे पूर्व संस्कार ज्यांनीं केले ते शरीरानें नष्ट झाले ह्मणून काय झालें ? त्यांचें ज्ञानमय अस्तित्व जगांत आहेच; तेच आपल्या मनांत अवतरतें, ह्मणजे जन्म घेतें. त्यापासूनच आपणांस सत्प्रेरणा होतात. पूर्वसंस्कारांचा अर्थच हा कीं पूर्वीच्या लोकांची ज्ञानमय अस्तित्वें संततींत शिरून तिचें वर्तन नियमित करितात. 'आत्मा वै पुत्र नामासि'* या वचनानें ही गोष्ट स्थापित केली आहे. आत्म्याचें अजरामरत्व या अशा तऱ्हेनें प्रत्यक्ष अनुभवास येतें. पूर्व संस्कारांचा व्यावहारिक परिणाम पाहिला असतां संतति श्रेष्ठतर व शाश्वत करण्याचा आहे. पूर्वीच्या सर्व ज्ञानमय अस्तित्वांस आपली शाश्वत समृद्धि व्हावी असें वाटणें साहजिकच आहे.

तसेंच मुलीची ती सत्यपालनाची प्रतिज्ञा ऐकून मी तीस धर्मराजाचे तोडीस नेऊन बसविलें. धर्मराजाची प्रतिज्ञा तुम्हांस माहीत आहेना ?

मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।

राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥

माझ्या घराण्यास ही मुलगी हें एकच भूषण आहे असें मी समजतो. यास किती जपूं असें मला झालें आहे.

* अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदःशतम् ॥ जीवितं त्वदधीनं मे सतानमपि चाक्षयम् । तस्मात्त्वं जीव मे पुत्र सुसुखी शरदा शतम् ॥

कौशी. उप २, ११; म भा. आ. ७४.

या गाथात संततीची शारीरिक व मानसिक उत्पत्ति सागून तिची स्वतः शीं एकात्मता सांगितली आहे, व तीस पूर्ण आयुष्याचा आशीर्वाद दिला आहे. गाथाचा अर्थ, जितके खोल जावं तितका अधिकच होतो हें मार्मिक वाचकांस सागावयास नकोच. वि०

२३४. परंतु तें असो. या सुधारकांच्या खटपटी गांवांत समजल्या. लोक चर्चा करूं लागले, त्या मुलीचे कानावर जाऊन तीस अतोनात दुःख होऊं लागलें. बायकांत कुजबूज सुरू झाली. ' इतके दिवस ईस सोंवळी केली नाही, तेव्हां या ह्याताच्याचा पुनर्विवाहाचा बेत असेल हो ! कोणाच्या बुद्धीस हल्लींच्या काळांत काय भ्रम पडेल तें सांगतां येत नाही ! ' असें लोक अपरोक्षपणें बोलूं लागले. ही स्थिति आमच्या सर्व कुटुंबास असह्य झाली. तेव्हां बायकांनीं मुलीचा विचार घेतला. ती ह्मणाली, ' चारचौघांत बरें दिसेल तेंच केलें पाहिजे; लोकांस कुकल्पना काढण्यास कां जागा ठेवावी ? मी पतिव्रतेच्या सर्व विधीस तयार आहे. दुःखाचा डोंगर माथ्यावर धरल्यानंतर या एका खड्याचा भार का समजायाचा ? लौकिकाचाराप्रमाणें सर्व कांहीं होऊ द्या. कांहीं केलें तरी दुःखांत सुख हें देवानें सर्वत्र ठेविलें आहे. मला तरी समजलें पाहिजेना ? कीं आतां बायकोचें नातें थांबलें, आतां आईचें नातें सुरू झालें. आतां बुचड्यांत फुलें घालायाचे, वस्त्रालंकार वापरायाचे दिवस गेले. ते कोणाला दाखवायाचे ? आतां एक मुलाचें मन वेधून त्याचें पालन करण्याचें कर्तव्य राहिलें आहे. तोच जिवस आसरा आहे. त्यास आईचा नट्यापट्टा काय करायाचा आहे ? आईचें काम निर्वेधपणें करण्याची नवी दीक्षा घेऊन, साधेपणा अंगीं धरून, आपणाकडे आलेला नवा मातृधर्म लोकांच्या ध्यानांत आणून दिला, तर त्यांत फायदाच आहे. लोकांपासून उपद्रव तरी कमी होईल. ' तो तिचा निग्रह पाहिल्यावर मीं तो विधि उरकून टाकला. मुलीचें शहाणपण पाहून मला पुनः पुनः आश्चर्य वाटतें. आह्मी पुरुषांनीं तिच्यापासून अकल शिकावी, अशी तिची योग्यता आहे.

स्त्रियांचे अगदीं अंतस्थ विचार कळल्यावांचून त्यांची उदात्तवृत्ति आपल्या ध्यानांत येत नाही. हीं रत्नें गूढ आहेत. बाहेरच्या हीन कवचामुळें त्यांचें तेज पडत नाही. अनादि संस्कारांनीं उदात्त झालेली त्यांची चित्तवृत्ति कां नीचतेस न्यावी ? पतिव्रत्याचे जे असे बळकट पाश स्त्रियांमध्ये स्वभावतः अवतरतात ते थोड्याशा सुखदुःखाकरितां कां छिन्नभिन्न करावे ! सद्गुणी संतति उत्पन्न करण्याची कुळांत व समाजांत

अनेक शतकांच्या अनुभवानें जी ही अशी योग्यता आली आहे तिची थोड्याशा सुखाकरितां पायमल्ली करायाची काय ? छे: छे:, त्यांत समाजस्थैर्यास मोठा धक्का आहे. भावी संततीचें नैतिक दृष्ट्या फार नुकसान आहे. नैतिक तत्त्वे जेवढीं उच्चस्थितीस जातील तेवढीं समाजास अधिक शाश्वती येते व सर्व तत्त्वांत पातिव्रत्याचें तत्त्व त्या शाश्वतीच्या मूळाशीं आहे.

२३५. आतां तुम्ही ह्मणाल कीं अशी उदात्त चित्तवृत्ति सर्व मुलींत कोठें आढळते. काहींमध्ये तिचा पूर्ण अभाव दिसतो. तेव्हां-त्या तशा मुलींनीं दुराचारास प्रवृत्त होऊं नये ह्मणून, पातिव्रत्य संभाळणाऱ्या एका पुरुषाच्या ताब्यांतून त्या आकस्मिकपणें सुटल्या, तर त्या कामावर दुसऱ्याची कां नेमणूक करूं नये ? ह्मणजे तिचा पुनर्विवाह कां करूं नये ? हा प्रश्न मोठा बिकट आहे. कुटुंबांतील हीन शिक्षणानें किंवा कुसंगतीनें मुलींच्या मनांतील उदात्त वृत्तींचा अनेक प्रसंगीं उदय होऊं शकत नाही. नाहींतर कोणीही चांगल्या घराण्यांतील स्त्री उदात्त मनोवृत्ति बाळगण्यास व सात्त्विक आचरण करण्यास अपात्र नाही. परंतु जी प्रत्यक्ष स्थिति आहे तिचा विचार केलाच पाहिजे. वैधव्यस्थितींतील कांहीं थोड्या स्त्रिया कुमार्गास लागण्याचा संभव आहे हें समाजास मान्य आहे. परंतु त्यांच्या सोईसाठीं पातिव्रत्याची जी श्रेष्ठतमावस्था सर्व सद्गुणी स्त्रियांच्या मनांत पूर्ण बिंबलेली आहे तीस कमीपणा आणायचा काय ? असें कृत्य समाजास घातक होईल. पिण्याचे पाण्यास स्वच्छ शुद्ध मंदिर पाहिजे, तसेंच कोणी मोरीचें पाणी साठविण्याकरितां बांधीत नाही. त्यास रस्त्यावर नेऊन त्याचा योग्य निकाल लावण्याची कांहीं सोय असावी हें खरें. परंतु त्याचा पिण्याचे पाण्याशीं बिलकूलच संबंध राहतां कामां नये, याचीही काळजी घेतली पाहिजे. या दृष्टीनें प्राचीनकाळीं रोममध्ये या प्रश्नाचा विचार होऊन तेथें पुनर्विवाह सुरू झाला. तसाच इकडेही सुरू होण्यास आमची हरकत नाही. परंतु सद्धर्म आणि आपद्धर्म यांमधील भेद कायम राहिला पाहिजे. ह्मणजे समाजाचें अहित होणार नाही.

२३६. या बाबतींत समाज एकएक पाऊल सावधगिरीनें पुढें

टाकीत आहे. सुधारकांच्या मात्र ते लक्षांत येत नाहीं. त्यांच्या कृत्यांचा समाजास जो राग येतो त्याचें कारण हें कीं, ज्या घराण्यांची नीति उत्तम, पुरुष व स्त्रिया संभावित, व स्त्रिया धार्मिक आणि दुराचारापासून दूर राहणाऱ्या, तेथें देखील हे लोक विधवा पाहिली कीं पुनर्विवाहाच्या खटपटीस जातात. आमच्या घरांतच जी यांनीं खटपट केली तिचे पुढील परिणाम लक्षांत आणा. चांगल्या संभावित लोकांच्या बेअब्रूस हे दुष्ट लोक कारण होतात.

ज्या विधवेस मातृत्व आलें तिला मातृत्वाची दीक्षा मिळतेच; तिचा विचारच सोडून दिला पाहिजे. जीस मुलें नाहींत तिजकडे कुटुंबांतील कांहीं मुलांची विशेष काळजी कोणत्याही कारणानें आली असल्यास तिलाही मोहांत पाडूं नये. विधवेस दत्तक देण्याची चाल आहे ती विशेष रूढ झाली पाहिजे; व क्रमानें होत जाणार असें मला वाटतें. ' हा माझा मुलगा ' अशी समजूत होऊन त्याची काळजी स्त्रीच्या मार्गे लागली ह्मणजे ती त्याकरितां हवा तेवढा स्वार्थत्याग करण्यास तयार होते. या स्त्रीस्वभावाचा फायदा समाज अवश्य करून घेईल. विधवांच्या हितचिंतकांनीं या सुलभ उपायांकडे अवश्य लक्ष पुरविलें पाहिजे. जेथें हें शक्य नसेल तेथें नेमधर्म वगैरेंस मदत करावी. स्त्रियांस कोणतें ज्ञान द्यावें हा विचार संभावित लोकांत चालू आहेच. स्वधर्माचें ज्ञान त्यांस द्यावें असें माझें ह्मणणें आहे; व या दृष्टीनें अनेक सुगम धर्मग्रंथ तयार होणें इष्ट आहे. आपणापाशीं धर्मभांडार पुष्कळ आहे; त्यांतील रहस्य दाखविणारा मात्र कोणी निघाला पाहिजे. हे सर्व उपाय जेथें थकतील तेथें पुनर्विवाहाचा प्रश्न अवश्य येतो; पण तो केव्हां व कोणास येतो ? अविवाहित मुलगा मोठा होत चालला असतां जेव्हां तो दुराचारास लागण्याचीं चिन्हें मातापितरांस स्पष्ट दिसूं लागतात, तेव्हां त्याचा विवाह करून टाकण्याची त्यांस कोण घाई होते, तें तुझीं पाहिलेंच असेल. हाच न्याय विधवा स्त्रीसही लागतो. जेव्हां मुलगी दुराचारास खास लागणार, असें मातापितरांच्या लक्षांत येईल तेव्हां त्यांनीं तिच्या पुनर्विवाहास तयार व्हावें हेंच उचित आहे. या प्रकारची समाजांत समजूत होत चालली आहे. ह्मणूनच

पुनर्विवाहाचे पूर्वी दुराचाराचा संभव असावा अशी कुशंका साधारण लोक घेतात. हा संभव कबूल केला ह्मणजे समाजाचा विरोध संपल्या असें तुम्ही समजा. समाजास अशा स्त्रीची दया येईल; क्रमानें, तीस मदत करावी असा प्रेमभावही उत्पन्न होईल. येथपर्यंत समाजाची मजल हल्लीं येऊन पोहोचली आहे.

२३७. जोंवर मुलांचे विवाह पंधरा सोळा वर्षांपासून वीस वर्षापर्यंत होत आहेत तोंवर ते कन्यांशींच होणार, विधवांशीं होण्याचा संभव नाही. कारण, बापांस कन्यांबद्दल जितकी काळजी असते व ते जितका पैसा खर्च करण्यास तयार असतास, तितकी काळजी व तितकें पैशाचें आमिष विधवेबद्दल कोण दाखवील ? वराकडच्या वाजूलाही प्रथम विवाहांतच विधवा घरांत आणून सर्व सोहाळे टाकून देण्याचें कोठें कबूल होणार आहे ? तेव्हां मातापितरांच्या दारिद्र्यामुळें जे वीस वर्षांपुढें अविवाहित राहिले आहेत, ज्यांवर गरीब मातापितरांचा फारसा अंमल नाही, व ज्यांस वाटतें कीं 'समाजानें आह्मांवर कोणते असे उपकार केले आहेत कीं आह्मी त्यास जुमानावें ?' ते मात्र थोडे पैसे मिळूं लागल्यावर वयांत आलेली स्त्री एकदम घरांत सेंपाक करण्यास राजी होत असल्यास पुनर्विवाहास तयार होतील. परंतु हीही आशा धरण्याचें फार दिवस कारण उरणार नाही. हल्लीं विवाहाचा खर्च वाढत आहे. चांगले वर दुर्मिळ होत आहेत. त्यामुळें गरिबांच्या, सर्वच नव्हे, पण कांहीं मुली वयानें वन्याच वाढत आहेत; अविवाहितपणींच वयांत येत आहेत असें समजा. या मुली विधवांस वर मिळूं देणार नाहीत. जेथें पुरुषास द्रव्याचें आमिष नाही तेथें तो कन्या टाकून विधवेशीं लग्न करण्यास तयार होणार नाही हा सिद्धांतच समजा; यास अपवाद एकादाच मिळाल्याचा. याप्रमाणें कोणीही प्रथम वर पुनर्विवाहास तयार होणें कठीण, हें सिद्ध होतें. यांत समाजाचा अपराध नाही. विधवांचे अगोदर कन्याचीं लग्नें व्हावीं हें सुधारकांसही मान्य असेल. प्रथम वर आणि विधवा यांचा विवाह रूढ होण्यास समाजांत जागा नाही अशी वास्तविक स्थिति आहे.

२३८. आपल्या धर्मानें पुरुषास एकाहून अधिक स्त्रिया कर-

ण्यास अधिकार दिला आहे; परंतु तो रूढीनें बंद केल्यासारखा आहे ' शास्त्रार्द्रद्विर्वलीयसी ' या न्यायाचें हें उत्तम उदाहरण आहे. हें तत्त्व जेथें जेथें येतें तेथें तेथें समाजानें धर्माची सुधारणा केली आहे असें समजावें; व या प्रकारच्या आजपर्यंत अनेक सुधारणा होत आल्या आहेत. ही रूढिमूलक सुधारणा होण्यास, वरिष्ठ जातीचें दारिद्र्य, पुष्कळ संतति होण्यांत नुकसान, वगैरे कांहीं गौण कारणें आहेत; परंतु मुख्य कारण असें कीं एका घरांत दोन पत्न्या सुखानें नांदत नाहींत व पुढील संततीचें नीट संगोपन होत नाहीं, हा निश्चयात्मक अनुभव समाजास येऊन चुकला आहे.

जो मनुष्य विधुर झाल्यावर द्वितीय विवाह करितो तो फार तरुण तरी असला पाहिजे, किंवा वराच प्रौढ झाला तरी निःसंतान असला पाहिजे. ज्यास मुलेंवाळें आहेत तो द्वितीय विवाहास कांहीं विलक्षण अडचणीशिवाय तयार होत नाहीं. निदान हल्लीं तरी मध्यम वयांतील पुरुष एकदोन मुलें असल्यास या कार्यास तयार होत नाहींत. लोकमताचा अंदाज घेता ही एक प्रबळ रूढि होणार असें लक्षण दिसतें. नवी बायको पहिल्या मुलांस कशी वागवील, घरांत सापत्नपणा शिरल्यावर आपली स्वतःचीच वृत्ति कशी बदलेल, वगैरे अनेक प्रश्न सुविचारी मध्यम वयांतील पुरुषास येतात. असा पुरुष द्वितीय विवाह करणार नाहीं.

मध्यम वयांत ज्या गृहस्थांच्या बायका (बाळंतपणीं, किंवा पुरुषकृत विकृतीनें, किंवा क्षयघुपणी वगैरे रोगांनीं) मृत्यु पावल्या आहेत, त्यांस आपल्या मुली देण्यास आईबाप अवश्य कचरतात; जे आईबाप अशा कृत्यास तयार होतात ते बहुधा अत्यंत द्रव्यलुब्ध असतात. कारण, त्या गृहस्थांच्या द्वितीय विवाहाच्या बायका जगण्याचें मुष्कील असतें; ते श्रीमंत असतील तर त्यांचीं पुढें तिसरीं, चवथीं, पांचवीं लग्नें झालेलीं आपण पहातोंचना ? शिवाय, अशा गृहस्थांच्या प्रत्येक पुढच्या विवाहांत स्त्रीस संतति होण्याचा संभव कमी कमी होत जातो. या गोष्टी मनांत आणून असे गृहस्थ समंजस असतील तर ते आपण होऊनच हा पुनः पुनः लग्न करण्याचा नाद इतःपर सोडून देतील. पहिल्या विवाहाची बायको कोणत्या

कारणानें मेली हें पाहणें द्वितीय वधूच्या मातापितरांस किती अवश्य आहे, हें सांगायस नकोच.

कोणी अविचारी व उत्तरवयांतही कामांधता शिळक उरलेले पुरुष कदाचित् द्वितीय विवाहास प्रवृत्त होतात. त्यांशीं विधवांचा विवाह व्हावा असें सुधारक ह्मणतात. आमचीही त्यास फारशी हरकत नाही. परंतु अशा कामांध पुरुषांची आवडनिवड सुधारकांनीं ओळखली नाहीसें दिसतें; ते मोठ्यांत मोठी जी कन्या मिळेल ती आधीं पाहतील. त्या कामीं द्रव्य खर्चतील, निरुपाय झाल्यावांचून विधवेकडे वळणार नाहीत. रतिसुखाचे जे मार्मिक शोकी त्यांचा हा स्वभावच आहे; त्यास तुम्ही आह्मी काय करणार ?

२३९. ज्यांच्या बायका तरुणपणींच मेल्या आहेत व ज्यांस एखाद दुसरें मूल आहे किंवा नाही त्या तरुणांस समाज सरासरीनें प्रथम वरांतच गणितो. ते सुस्थितींत असले तर संभावित कुटुंबांतील बारा तेरा वर्षांच्या मुली, क्वचित् प्रसंगीं हुडा देऊनही, त्यांस सहज मिळूं शकतात; मग त्यांस (इतक्यांत सांगितलेल्या मानवी स्वभावाविरुद्ध) विधवाचा पक्षपात करण्याचें कारण काय? अशा तरुणांपैकीं जे गरीब आहेत, खेड्यापाड्यांत हाल सोशीत आहेत, ज्यांचे घरांत कोणी अन्नपाणी करण्यास बायको माणूस नाही, व मुलगी शोधण्यास कोठें जावें हें ज्यांस कळत नाही, ते मात्र 'पुनर्विवाहास तयार' ह्मणून आपण होऊन वर्तमानपत्रांत जाहिराती देतात. परंतु त्यांची सेवा करण्यास कोण सुस्थितींतील विधवा तयार होईल? कोणी कंगाल स्थितींत असलेली तयार व्हावयाची. तिच्या पुनर्विवाहास समाज आड येणार नाही, इतका तो हल्लीं समजस झाला आहे.

२४०. उतार वयांतील पुरुष मुलेंबालें असल्यास विवाह करित नाही, हा सामान्य नियम आहे. ज्यास संतान नाही तो पैसेवाला असल्यास करितो; तो धर्मवेडा असेल तर संततीकरितां करितो, परंतु तो विधवेशीं कधींच करायाचा नाही. धर्मवेडा नसूनही लग्न करू लागला तर वृद्धपणीं सेवेस कोणी हवें ह्मणून करणार. असा माणूस पुनर्विवाहास तयार होण्याचा सभव आहे. परंतु जीमध्ये कामावेश शिळक आहे अशा कन्येशीं किंवा विधवेशीं लग्न करण्या-

स शिष्टाचार त्यास कधींच संमति देणार नाही. सुधारकांनीं देखील असल्या विवाहास उत्तेजन देऊं नये, हें मला उचित दिसतें. कारण फार झालें तर वृद्धा विधवेची सोय लावण्याचा हा एक मार्ग आहे; त्यानें तुह्यांस सुधारणा होतेसें वाटल्यास ती तुह्मी करा. आमचा शिष्टाचार त्यास अनुमत देणार नाही.

२४१. याप्रमाणें पाहूं जातां असें दिसतें कीं पुनर्विवाहास योग्य असे पुरुषच समाजांत अत्यल्प आहेत. जे आहेत त्यांची सोय मुलींचें वय बिनबोभाट वाढविणारे गरीब लोक करीत आहेत. तेव्हां विधवाविवाहास उत्तेजन यावें तरी कसें ? विधवांच्या विवाहास जागाच नाही. (कोणी अस्सल सुधारक सामान्य व्यावहारिक ज्ञान नसलेला मात्र या कृत्यास प्रवृत्त होईल.) हा समाजाचा दोष नव्हे; समाज कबूल झाला तरी विधवाविवाहाचे आंकडे मोठाले दाखविण्याचें सुदैव सुधारकांस प्राप्त होणार नाही; व त्यांची हिंदुधर्माविरुद्ध ओरड कायम राहणार ! मुसलमान, पार्शी व ज्या हिंदुजातींत पुनर्विवाह धर्मसंमत आहेत, त्यांमधील विधवांचें प्रमाण पाहून नंतर त्यांनीं स्वधर्मास दोष द्यावा हें वरें.

या सर्व विवेचनावरून असें लक्षांत येतें कीं मुलींचीं वयें जीं हळूहळू वाढत चाललीं आहेत, तीं पुनर्विवाहास आड येतील. ती सुधारणा हवी असेल तर पुनर्विवाह अवश्य मार्ग पडेल. ती बंद केली तर पुनर्विवाहास थोडा जोर येईल.) आतां तुह्मी ह्मणाल कीं इतर देशांप्रमाणें कांहीं मुली अविवाहित रहाव्या व कांहीं विधवांचे विवाह होत असावे; तर ती स्थिति विधवांजवळ पुष्कळसे पैसे असल्यास येणारी आहे. परंतु त्या सासरीं अन्नवस्त्राच्या अधिकारी आहेत; माहेरीं बापाच्या औदार्यावर त्यांस अवलंबून राहिलें पाहिजे. समाजांत पैसा फाजील झाल्यावांचून किंवा दायभागाचा कायदा बदलल्यावांचून विधवांजवळ द्रव्य कोठून येणार ? व ते स्वतः त्या मिळवूं लागल्या तर गरीबाची किंवा वृद्धाची सेवा पत्करण्यास कां राजी होतील ? कांहीं मुलींनीं अविवाहित राहून कांहीं पुनर्विवाह होण्यांत तरी समाजास कोणत्या प्रकारची शोभा किंवा उन्नति आहे ?

वरील सर्व गोष्टी ध्यानांत आणिल्यास मला असे वाटते कीं मुलेंचें वय रजोदर्शनापर्यंत बिनबोभाट वाढविणारे लोक जसजसे जास्त होतील, तसतशी पुनर्विवाहाची पिच्छेहाट होईल; मुली अविवाहित राहण्याची भीति इतकी प्रबळ होईल कीं समाज विधवाविवाहास उत्तेजन देण्यास निरंतर नाकबूल राहील. आपद्धर्म ह्मणून शिष्टाचाराची पुनर्विवाहाकडे करडी नजर मात्र राहणार नाही. त्यामुळे कांहीं श्रीमंतांच्या बालविधवांचे विवाह होतील. बाकी विधवांस वैधव्यच अनुभविलें पाहिजे; व त्यांस जर सुशिक्षित केलें तर त्या-गरीबगुरिबांशीं लग्न करण्यास नेहमीं नाराजी राहतील.

२४२. ज्या विधवा आधींच दुराचारास लागल्या त्यांचे जे विवाह होतील त्यांविषयीं आतांपर्यंत मीं कांहींच ह्मटलें नाही. ते विवाह उत्तेजनार्ह आहेत असें आतां शेवटीं मी सांगतो. परंतु श्रीमंत दुराचारी विधवा विवाहास तयार होणार नाहीतसें वाटते; हा समाजाचा दोष नाही. कायद्यानें श्रीमंत निःसंतान स्त्रियांस जें स्वातंत्र्य दिलें आहे त्याचा हा परिणाम होय. गरीब दुराचारी विधवांसंबंधानें पहातां त्यांस गरीब नवरे नको असतात; तेव्हां त्याही फारशा पुनर्विवाहाच्या नादीं लागणार नाहीत. परंतु या प्रकारच्या विधवांचे विवाह दर-साल कांहीं थोडे होतील तर बरे.

२४३. याप्रमाणें कांहीं सदाचारी व कांहीं दुराचारी विधवांचे जे विवाह होत आहेत, त्यांनीं स्थापिलेल्या कुटुंबांची एकच जात बनत आहे, हें मला इष्ट दिसत नाही. दोन भिन्न जाति असल्या असें माझे मत आहे. कारण दुराचारी विधवांच्या विवाहाचा कलंक सदाचारी विधवांच्या विवाहांस बाधक होतो. सर्वांची एकाच मालकेंत गणना होते ही स्थिति पुनर्विवाहाच्या खटपटीस बाधक होत आहे हें सुधारकांनीं लक्षांत आणावें. अशा मिश्र जातीच्या संततीची पुढें काय स्थिति होणार हें तूर्त सांगतां येत नाही. या मिश्र जातींत ब्राह्मण, शैव, परमू, अशा आणखी पोटजाती आहेत, व त्यांस तो जातिभेद मोडूं नयेसें वाटत आहे ! अशी मिश्र जात फार लहान असेल तर तिच्या संततीच्या विवाहास मोठी अडचण येईल. ही अडचण आतांशीं थोडी दृष्टीस पडूं लागली आहे; व ती वाढून

संतती खराब होण्याचा व जात निकृष्ट स्थितीस जाण्याचा संभव आहे. या जातींत श्रीमंत गृहस्थ नाहीत हे एक मोठे व्यंग आहे; दुसरे व्यंग हे की आधीच एवढीशी जात व ती सर्व देशभर पसरलेली, तेव्हा परस्परांस मदत करण्याच्या कामी व्यक्तींस फारशा सोई नाहीत. जुन्या चालीच्या कुटुंबांस विधवा मुलींचा विवाह आवश्यक वाटू लागतांच तीं असा एक उपाय योजितात कीं आपण अलग रहायाचें, व मुलीस विवाहास स्वतंत्रपणें पाठवून द्यावयाचें. हाच क्रम पुढेही सुरू राहणार व कदाचित् लोकमान्य होणार. त्याचा एक अनिष्ट परिणाम असा होण्याचा संभव आहे कीं पुनर्विवाहितांचीं प्रौढ झालेलीं मुलें गांठून, त्यांस हुंडाही देऊन, जुन्या चालीचे लोक त्यांस आपल्या अनावर झालेल्या विधवा मुली देऊं लागतील. त्यामुळे स्वतः पुनर्विवाहितांच्या मुली अविवाहित राहण्याचा प्रसंग येईल. मी तुह्यांस ज्या माझ्या स्नेहाकडे घेऊन जाणार आहे, त्याचें असें मत आहे कीं या मिश्र जातीच्या संततींत फारसा जोम राहणार नाही. कारण या जातींतील बहुतेक लोक केवळ विद्याव्यासंगी गरीब माणसे आहेत; त्यांच्या मुलांच्या मार्गे विद्येचा काच अवश्य अधिक असणार; व तीं त्यामुळे अशक्त होणार. या कारणाने संततीच्या उत्पादनास लागणारें पौरुष या जातींतील कुटुंबांत दर पिढीस कमी होत जाण्याचा व प्रत्येक कुटुंब दोनचार पिढ्यांत नष्ट होण्याचा बराच संभव आहे. या सिद्धांतावर माझा भरवसा नाही. माझे मित्र तुमची कशी काय खात्री करून देतील ते सांगतां येत नाही.

“सारांश हा कीं पुनर्विवाहाची आवश्यकता राहूं नये इकडे समाजस्थितीचा ओघ आहे. दुराचाराचा संभव किंवा वृद्धि बंद व्हावी याकरितां पुनर्विवाहास शिष्टाचाराची संमति मिळेल, परंतु तिचा आपणांस वाटतो तेवढा फायदा करून घेण्यास बहुतेक विधवाच नाराजी राहतील. पुनर्विवाहितांची जात लहान, मिश्र, दरिद्री व पसरलेली असल्याने तिजविषयी सुधारकांचा वभ्रा फार असेल, परंतु तिचें अस्तित्व समाजांत कळून देखील येणार नाही. या जातीच्या कुटुंबांची संतति पौरुष गुणांनीं किती पिढ्या टिकाव धरून राहिल ते संशयात्मकच आहे. पुनर्विवाहास हल्लीं जे प्रतिबंध आहेत

ते सद्धर्माच्या दृष्टीने आहेत; आपद्धर्माच्या दृष्टीने नाहीत, इतकी सुधारणा समाजांत होऊन गेली आहे. ”

भाग ३७ वा.

विधवांची थोरवी व त्यांचीं श्रेष्ठतम कर्तव्ये.

२४४. याप्रमाणें भाऊसाहेबांचें बोलणें संपलें तेव्हां मी त्यांस ह्मटलें.—“ भाऊसाहेब तुम्ही ह्मणतां तें सर्व खरें व सयुक्तिक आहे असें मानिलें, तथापि एकंदर ब्राह्मण लोकसंख्येत विधवांची संख्या केवढी मोठी आहे हें पाहिलें ह्मणजे विधवाविवाहाचा प्रतिबध समाजाची हानि करीत आहे असें स्पष्ट दिसून येतें. विधवाच्या संबधानें तरी आमच्या समाजांत मोठा अन्याय चालला आहे असें ह्मणावें लागतें. वरिष्ठ जातीतील ब्राह्मणांची लोकसंख्या सुमारे सव्वापांच लाख; त्यांत सुमारे पाउणेंतीन लाख पुरुष व अडीच लाखांहून थोड्या अधिक बायका, यांपैकीं अर्धा लक्ष बायका विधवा आहेत. ह्मणजे एकपंचमांश बायकांस वैधव्य भोगावें लागतें; हा कोण भयंकर अन्याय आहे ! बरें, याचा परिणाम असा हातो कीं सुमारे पाउण लाख पुरुषांचीं लग्ने होण्याचा संभव नाहीसा होतो. ह्मणजे समाजाचा एकंदर जवळजवळ एकचतुर्थांश भाग, (स्त्री व पुरुष मिळून) वैवाहिक कर्तव्यें करूं शकत नाही. ही एवढी संख्या आपलें सदाचरण राखून धर्मानें चालेल, असें संभवतें काय ! * याकरितां विधवाविवाहास तुम्ही जेवढ्या सवलती देतां त्यांहून फार अधिक दि-

* “In all the 16 castes (including Brahmans of all kinds) the aggregate number of widows is 49,803 or nearly 50,000. Just imagine what this means, half a lac of women out of a total of 2½ lacs, are condemned by society to relinquish all marital happiness and *many of them for the most part live without any object in life*. These are appalling figures. These figures ought to make you pause a while and reflect before you condemn widow remarriages. But this is not all - what will be your feelings when I tell you that as many as 528 out of our 50,000 widows are widows under 15 years of age and fully 83 p. c. of our child widows are widows under nine years of age ! Oh horror

ल्या पाहिजेत. मला वाटते विधवाविवाहांस खूप उत्तेजन दिले पाहिजे, तरच समाजास सुस्थिति येईल.

upon horror ! . . . What a heart-rending, what a soul-harrowing, what a blood-curdling tale of sorrow and shame is this ! The bitterest opponents of widow remarriages will stand aghast on contemplating this frightful state of affairs ! *They will find reason to stop singing the praises of the wisdom of our ancestors* I say men ought to allow widows to remarry, if not for the sake of making widows happy, at least for the sake of becoming happy themselves For a reference to the figures will show that men are making themselves unhappy solely for the purpose of enjoying the demoniacal pleasure of making women miserable . . . On comparing the figures for the 16 castes we find that the numbers of males are higher than those of females and that therefore pairing man and woman together, there must be many men who cannot find wives in the natural course of things. This is the lot of about 18,000 men But when we consider that the number of females is further reduced by the circumstance that a large number of them is, by the artificial rules of society, rendered useless for conjugal purposes by being compelled to remain in the condition of perpetual and enforced widow-hood we have to deduct from the aggregate number of females (viz 2,56,695) the aggregate number of widows (viz 49,803) and take the remainder viz 2,06,892, as being really the number of females available for married happiness On comparing the number of males (2,74,786) with the number of available females (2,06,892) we find that the former exceeds the latter by 67,894 which is therefore the number of males who can find no lawful means to gratify their conjugal cravings The proportion of this excess to the entire male population is nearly 25 p. c. *If widow remarriages were permitted, the percentage of wife-less men would be brought down from 25 to 6*

Gentlemen, I shall not trouble you any more with my statistics Suffice it to say that I have faithfully placed the figures before you as I found them in the Census Report (of 1891) and I hope that I have made no mistakes in taking them The conclusions that I have drawn from the figures are, to my mind, the most natural and logical, and I am not aware whether the same figures can, by more skilful hands, be made to yield conclusions other than those that I have derived from them or to yield conclusions antagonistic to mine" Mr Vidyadhar V. Bhude, B A *Suryanik Sabha—Quarterly Journal*, April, 1895

२४५. "विद्याधरपंत, तुम्हा सुधारकांचें मला जें आश्चर्य वाटतें तें हेंच कीं तुमची बुद्धि वरवर तरंगत राहते, तीस थोडेंही खोल जातां येत नाहीं. तुम्हीं आपल्या स्वतःच्या घरची स्थिति पाहिली नसते, आपल्या ओळखीच्या दहा घरीं काय स्थिति आहे तें पाहिलें नसतें, वरकरणीं काहीं तरी वाचून हवें तें तुम्ही बरळतां, या तुमच्या स्वभावास औषध नाहीं. बायकांकडे सभाजांत कोणतीं कामें आहेत त्यांचें तर तुम्हांस काडीमात्र ज्ञान नाहीं. विधवांची संख्या पुष्कळ फुगवून दाखविली ह्मणजे काम झालें असें तुम्हांस वाटतें. 'इतके पुरुष अविवाहित, इतक्या स्त्रिया विधवा !' असें पाहून 'हां, या पुनर्विवाह लावून !' असें तुम्हांस वाटतें व तुम्ही त्याप्रमाणें ओरड करितां ! 'आम्ही विधवाचे कैवारी,' असें तुम्ही आपणांस ह्मणवितां, परंतु या तुमच्या अविचाराच्या ओरडीमुळे विधवा स्त्रियाही तुमचा द्वेष करितात; कारण तुमच्या सर्व विचारांत विधवांस काय दिसून येतें! हेंच कीं, तुमचा त्यांस सुखी करण्याचा प्रयत्न तर खराच, परंतु एखादे पशूस सुखी करण्याचा जसा कोणाचा प्रयत्न असावा, त्या प्रकारचा तुमचा तो प्रयत्न असतो. अज्ञानी विधवांमध्येही उत्कृष्ट मनोवृत्ति असतात; परंतु तुम्ही त्यांस न्याय देण्याकरितां वाद करूं लागलां ह्मणजे त्या त्याच्या मनोवृत्तीचा मुळींच उल्लेख करित नाहीं. त्यामुळे विधवांस वाटतें, आपले जुन्या चालीचे आप्त बरे, परंतु हे बेअब्रू करणारे सुधारक कैवारी नकोत. तुमचें आतांचेंच बोलणें उदाहरणार्थ घ्या. अर्धा लक्ष विधवा आणि पाउण लक्ष पुरुष अविवाहित स्थितींत दुराचारास लागल्यावांचून कसे राहतील ! हें असें विधान करितांना विधवांचीं वयें, त्यांची कुटुंबस्थिति, त्यांच्याकडे आलेलीं मातृत्वादि कर्तव्यें, त्यांच्या श्रेष्ठ मनोवृत्ति—इत्यादींचा तुम्हीं विचार केला होता काय ? मग तुमचा विधवांस कां राग येणार नाहीं ! फाशांनीं सोंगट्या खेळत असतां, एकटी सोंगटी दिसली कीं दे जुगवून, असा खेळणारानें निश्चय करावा तसा तुमचा विचार दिसतो ! तुमच्या ह्मणण्यास यश येण्यास प्राचीन स्पार्टातील कायदे करणारे पाहिजेत. तेथें स्त्रीस मुलें उत्पन्न करण्याची शक्यता असून तिचा नवरा जर त्या कामीं वृद्धत्वादि कारणांनीं नालायख ठरला, तर त्या-

स आपली बायको दुसऱ्या तरुणाच्या स्वाधीन करणे माग पडे.* तुमचीं मने त्या तशा रानटी स्थितींत अद्यापि असावीं? वैवाहिक सुखांत तुम्ही रतिसुख हे सर्वश्रेष्ठ समजतां; व ते जीस नाही तीस कर्तव्यच जगांत उरले नाही असें तुमच्या बोलण्यांत व्यक्त होते! संततीच्या दृष्टीने किंवा कुटुंबसुखाच्या दृष्टीने तुम्हांस वैवाहिक स्थितीचा विचारच करितां येत नाही. वैवाहिक स्थितीच्या जबाबदाऱ्या किंवा आवश्यकता तुम्हीं ओळखल्या नाहीत. तुमचे हेतु उत्तम आहेत; विधवांचा कैवार तुम्ही मनापासून घेतां हेही खरे आहे. परंतु सुखसंतोषाच्या साधनांचा विचार करितांना तुम्ही मनुष्यस्वभावाचें व समाजरचनेचें पूर्ण अज्ञान प्रकट करितां, एवढाच तुमचा दोष आहे. परंतु हा फारच घोर दोष आहे.”

२४६. याप्रमाणें बोलून माऊसाहेब उठले व एक रुमाल सोडून त्यात कांहीं कागद शोधू लागले. हे कागद ब्राह्मणलोकसंख्येच्या संबंधाचे होते, असें माझ्या लक्षांत आले. त्यांतून एक कोष्टक काढून त्यांनीं माझ्या हातांत दिलें, व पुनः बोलण्यास आरंभ केला. “आपण ब्राह्मण लोक बहुतेक गरीब आहों. आपणांत श्रीमत ह्मणण्यासारखे लोक थोडे, हे तुम्ही कबूल करा. तसेंच आपण कुणब्यांच्या हातचें अन्न खात नाहीं, पाणी पीत नाहीं, आपल्या स्त्रिया कुणब्यास शिवत देखील नाहीत. असें आपलें सोंवळें आहे व ते आणखी पन्नास वर्षे तरी कमी होणार नाही. हेही तुम्ही कबूल करा. या दोन गोष्टी कबूल केल्या ह्मणजे तूर्त तरी ब्राह्मणांच्या घरांत काम करण्यास ब्राह्मणच हवेत असें सिद्ध होतें. व त्यांचें प्रमाण काय असावे असा प्रश्न येतो. १८९१ च्या खानेसुमारीचा रिपोर्ट बाहेर पडला, तेव्हा ब्राह्मणांची सामाजिक स्थिति कशी आहे, तें पाहण्याकरितां मी मुंबई इलाख्याचा रिपोर्ट घेतला व त्यांतून

* Marriage was regarded chiefly in a civic light as the means of producing citizens, and in Sparta it was ordered that old or infirm husbands should cede their young wives to stronger men who could produce vigorous soldiers for the state.”

कोंकणस्थ, देशस्थ, कऱ्हाडे, देवरुखे, शेणवी व सारस्वत ब्राह्मण या सहा प्रमुख जातींची एकंदर संख्या किती, विवाहित, अविवाहित, आणि विधवा व विधुर किती, त्यांचीं वयें कोणतीं, कशीं असतात, इत्यादि माहिती मिळाली तेवढी काढून कोष्टकें तयार केलीं; त्यांपैकींच आता एक तुमच्या हातांत दिलें आहे. ब्राह्मणसमाजाची अंतःस्थ रचना आपणांस प्रत्यक्ष अनुभवानें घरोघर दिसतेच; तीच सरसकटीनें कशी असते हें कायतें खानेसुमारीच्या आंकड्यांवरून कळून येतें. त्याशिवाय, मुनिसिपालिट्यांचे वार्षिक रिपोर्ट पहावे लागतात; त्यांवरून जनन-मरण व रोगराई यांचीं प्रमाणें मिळतात; व तीं लक्षांत घेतल्याखेरीज समाजाची अंतःस्थ रचना पूर्णपणें लक्षांत येत नाहीं. याप्रमाणें कोष्टकें तयार करून मी विचार करूं लागलों तेव्हां माझे जे सिद्धांत झाले ते मी तुझांस सांगतो. (कोष्टक १ लें पहा.)

२४७. “ ब्राह्मणजातींची एकंदर लोकसंख्या सुमारे ५२६००० आहे; पैकीं २७२००० पुरुष व २५४००० बायका आहेत. या बायकांपैकीं ६९००० स्त्रिया सुवासिनी असून त्याचें वय १५ पासून ४० वर्षांच्या दरम्यान आहे. त्यांशिवाय ३६००० सुवासिनी स्त्रिया ४० वर्षांच्या वरच्या वयाच्या आहेत. या ३६००० स्त्रियांपैकीं, ज्यांस मुलें होत आहेत अशा चतुर्थांश असाव्या. स्त्रीच्या चवदाव्या वर्षी तीस मुलें होऊं लागलेली पुष्कळ कुटुंबात दिसतात. अशा स्त्रिया २००० आहेत असें ग्रहण केल्यास, ज्यांस संतति होऊं लागली आहे अशीं ब्राह्मणसमाजातील दंपत्ये एकंदर (६९००० + ९००० + २००० =) ८०००० होतात. ज्या स्त्रिया संतानोत्पत्तीस लागल्या आहेत त्या दंपत्यस्थितीत आहेत असें ह्मणूं.

२४८. “ एक हजार लोकवस्तींत सुमारे दोनशें कुटुंबे असावीं; हीं इतकींही फार झालींसें मला वाटतें. परंतु दोनशें कुटुंबे घरल्यास, प्रत्येक कुटुंबांत पांच माणसें असावीं असें होतें. स्त्री, पुरुष, मुलगा, मुलगी व एक आई किंवा आप्त स्त्री, इतकीं मिळून कुटुंब होतें. आतां अविभक्त कुटुंबांत अनेक दंपत्ये, अनेक मुलें व अनेक आप्त स्त्रिया व पुरुष असतात. तथापि तूर्तच्या विचारांत जितकीं दंपत्ये तितकींच कुटुंबे आहेत असें समजूं, मग तीं पृथक् किंवा एकत्र रहात असतील. या

हिशेवानें कुटुंबांत तीन स्त्रिया व दोन पुरुष होतात; परंतु या प्रमाणानें स्त्रियांची संख्या नाहीं, त्यामुळें निम्मेहून अधिक आप्त स्त्रियांचें काम पुरुषांस करावें लागतें; ह्मणजे घरकाम करणारे इतके पुरुष (आचारी, पाणके, शागीर्द वगैरे) असणें जरूर आहे. कोष्टकावरूनही असेंच दिसून येतें. एकंदर ब्राह्मणसंख्येपैकी पंधरा वर्षांच्या वरच्या सुवासिनी स्त्रिया व त्यांचे नवरे मिळून २१४०००

कोष्टक पहिलें.

वय	अविवाहित		विवाहित		विधुर	विधवा
	पुरुष	स्त्रिया	पुरुष (बायको जिवत असलेले)	सुवासिनी		
०-९	५६८२३	५५६४९	४०५२	६१४९	३१९	५०१
१०-१४	२८५३३	११९६६	८२०३	२१०९२	२९९	१०९२
१५-१९	२१८३२	११६०	६८८१४	६८८३२	२७३	९३६
२०-२४	९२७८	६५५			५०६	१०७४
२५-२९	४२३६	५८२			१००६	३०६१
३०-३४	१६७८	५२८			१३२३	५१२९
३५-३९	९१७	३२६			१३०७	५५६९
४० किंवा अधिक	२२५५	१६५५	४०५८८	३६३८०	१९९३०	३१७६४
एकूण	१२५५५२	७२५२१	१२१६५७	१३२४५३	२४९६३	४९१९६

प्रमुख जातींची
एकंदर लोकसं-
ख्या ५२६३४२

पुरुष { अविवा० १२५५५२
विवा० १२१६५७
विधुर २४९६३

स्त्रिया { अविवा० ७२५२१
विवा० १३२४५३
विधवा ४९१९६

एकूण २७२१७२

अल्पवयस्क जोडपीं तुमारे २५०००
दंपत्यास्थितीतील जोडपीं ८००००
वृद्ध जोडपीं (सत्तानवद २७०००
शालेली)

एकूण १३२०००

एकूण २५४१७०

१५ वर्षांच्या आतील मु-
लगे व मुली मिळून
१२४७७८

आहेत, त्यांपैकी ५४००० वृद्ध आहेत; १९४००० चौदा वर्षांच्या आंतील मुलगे व मुली आहेत; व बाकी ११८००० विधुर, विधवा आणि अविवाहित माणसे आहेत. या इतक्यांची मिळून १०७००० (ह्मणजे २१४००० च्या निम्मे) कुटुंबे होतात; त्यांपैकी ८०००० दंपत्यस्थितीत असतात, हे मागे सांगितलेच.

२४९. " एक हजार लोकवस्तीत दरसाल निदान ३२ मुले निपजतात. इतक्या वस्तीत जी २०० कुटुंबे असायाची त्यांतील १६० दंपत्यस्थितीत असतात. ह्मणजे १६० वयांत आलेल्या सुवासिनी स्त्रियांपैकी ३२ बाळंतिणी होतात; व ८०००० स्त्रियांपैकी १६००० स्त्रिया एका वर्षांत बाळंतिणी होतात. या इतक्यांच्या घरांत मुलांची व बाळंतिणींची काळजी घेण्यास व घरकाम संभाळण्यास आप्त स्त्री अवश्य पाहिजे, व ती नसेल तर एक नौकर तरी ठेविली पाहिजे. याच गोष्टीचे दुसऱ्या तऱ्हेने प्रमाण पाहतां येते. दंपत्यस्थितीतील स्त्री दोन अडीच वर्षांत एकदा बाळंतीण होते. गर्भारपण आणि बाळतपण मिळून सुमारे पांचसहा महिने ती गृहकृत्यांकडे लक्ष देण्याच्या स्थितीत नसते. तीस कोणी तरी मदत करण्यास असले पाहिजे. ह्मणजे दंपत्यस्थितीच्या पंचमांश काळांत दर कुटुंबांत एक स्वतंत्र स्त्री अधिक असावी लागते. ह्मणजे ८०००० कुटुंबांत १६००० स्त्रिया अधिक लागतात.

२५०. परंतु याशिवाय प्रपंचांत अनेक आपत्ति आहेत. एक हजार लोकसंख्येच्या २०० कुटुंबांत दरसाल निदान २६ माणसे मरण पावतात; त्यांपैकी प्रौढ स्त्रिया निदान ८ असतात. स्त्रियांची मृत्युसंख्या पंधरापासून तीस-पस्तीस वर्षांच्या दरम्यानच फार असते; कारण या वयांत अतिरिक्त विषयोपभोग, गर्भधारण, बाळतपण, व तज्जन्य रोग, या सर्वांपासून स्त्रियांस बाधा होते. ज्या स्त्रिया मृत्यु पावतात त्या चार सहा महिने तरी अजारी असायाच्या; त्यांशिवाय सुसाध्य रोगांनी, (ह्मणजे ताप, खोकला, अमांश, वगैरे, रोगांनी) अजारी असणाऱ्या निराळ्याच. या सर्वांच्या कुटुंबांत सैपाक व इतर गृहकृत्ये करण्यास, औषध पाणी देण्यास, मुलांलेंकरांचा सांभाळ करण्यास आप्त स्त्रियांची मदत लागते; व ती न मि-

ळेल तर नौकर स्त्री पाहणें जरूर होतें. ८०००० कुटुंबांत निदान दोन हजार आठ स्त्रियांस अजारी स्त्रीच्या शुश्रूषेचेंच काम करीत राहिलें पाहिजे व तें करण्यास त्या स्वतंत्र असल्या पाहिजेत.

ब्राह्मणजातींत दरसाल कर्मांत कमी एक हजार स्त्रिया १५ पासून ३५ वर्षांच्या दरम्यान मरण पावतात व त्यांचीं मुलें उघडीं पडत असावीं; त्यांचा सांभाळ करणें मोलानें होणें नाहीं. इतक्या आठ स्त्रियांकडेच त्यांची काळजी दिली पाहिजे.

२५१. हजार लोकसंख्येच्या दोनशें कुटुंबांत दरसाल पांच वर्षांच्या आंतील तान्हीं मुलें निदान दहा तरी मरण पावतात. त्यांशिवाय जीं अजारीं पडून वरीं होतात तीं निराळीं. वर्षांत महिना दोन महिने अजारी पडणारीं व मरणारीं एकंदर तान्हीं मुलें किती तीं पाहिल्यास दोनशें कुटुंबांत निदान पंचवीस-तीस तरी सांपडतील. त्यांच्या शुश्रूषेस आई किंवा बाई लागणारच. एकीनें घरकाम संभाळलें तर दुसरी मुलांस संभाळील. या कारणानें दंपत्य स्थितींतील स्त्रीस दुसऱ्या स्वतंत्र बायको माणसाची गरज लागते. ८०००० कुटुंबांत या एकाच कामावर कांहीं स्त्रियांची नेमणूक करायाची असें ह्मटल्यास निदान दोन तीन हजार स्त्रिया पाहिजेत.

२५२. स्त्रियांस मुलें होऊं लागलीं म्हणजे मुलें संभाळून घरचें बाकीचें काम करणें फार अवघड होतें. दोन, तीन, चार, मुलें झालीं ह्मणजे, त्यांतील कोणी रडत असतें, कोणी अजारी असतें, कोणी दांडगाई करितें—त्या सर्वांची काळजी घ्यावी, कीं नवऱ्याची घ्यावी, कीं घरकाम करावें, हें न कळून स्त्रियांचें चित्त व्यग्र होतें, त्यांचे हाल होऊं लागतात, त्या अशक्त आणि अल्पायुषी होत जातात. ज्यांस ऐपत आहे ते आचारी ठेवितात, किंवा बाई ठेवितात. परंतु हा फार खर्चाचा व नासाडीचा मार्ग होय. गरीब स्थितीमुळें पुष्कळांस तो स्वीकारितां येत नाहीं. आपली किंवा बायकोची आई, बहीण, मावशी, काकी, मामी, कोणीही नातेवाईक स्त्री आपले कुटुंबांत राहण्यास तयार असेल, तर तें मोठें भाग्य म्हणून समजायाचें. ती दूरची आठ असेल तर तिच्या आर्जवानें रहावें, तीस लत्ताकपडा द्यावा, तिचीं मुलें पोसवीं, त्यांच्या विद्याभ्यासाचा व तिच्या यात्रा-

देवधर्माचा खर्च सोसावा—या व अशा कृत्यांस कुटुंबवत्सल पुरुष तयार होतो नौकर ह्मणून ठेवलेल्या स्त्रीशीही असेंच आर्जवाने आणि प्रेमाने वागावे लागते.

जे पुरुष नुकतेच वयांत येऊन दंपत्यास्थितीने विभक्त राहूं लागतात, त्यांसही नव्या तरण्या बायकाच्या मदतीस कोणी तरी आप्त स्त्री पहावी लागते. चार दिवस विटाळशीपणाची अडचण महिन्यांतून यावयाची, तेव्हां त्यांनीं काय करावे ? ज्या कोणास पंचवीस तीस रुपये दरमहा मिळतो, तोही हाताने करून बायकोस जेवू घालण्यापेक्षां, कोणी आप्त स्त्री आपल्या स्त्रीचा सांभाळ करावयास मिळेल तर प्रयत्न करितो. खाणावळींत सहकुटुंब जाणारे फार थोडे; कोणी स्नेह्यांच्या येथे जातात; कोणी याच कारणाने विभक्त होत नाहीत; निदान स्नेह्यांच्या, किंवा आप्तांच्या शेजारास राहतात. पहिल्या बाळंतपणीं स्त्री बहुधा माहेरी जाते सख्या दंपत्यांतील स्त्रीस माहेरच्यांचा वारंवार आश्रय करावा लागतो; कारण स्वतंत्र नौकर ठेवण्यास कितीकांस सामर्थ्य असणार ?

२५३. या प्रपंचांतील सर्व अडचणी ध्यानांत आणिल्यास संतति उत्पन्न करणाऱ्या ८०००० दंपत्यांस सरासरीने तितक्याच स्वतंत्र स्त्रियांची मदत लागते. त्या मदतीवांचून त्यांचे चालावयाचेच नाही. खाण्यापिण्याचे हाल होतील; मुलांचे संगोपन चांगले होणार नाही; स्त्रिया अशक्त व अल्पायुषी होऊन मरतील. परंतु आप्तवर्गांत इतक्या स्वतंत्र स्त्रिया आहेत कोठे ? स्त्रीस मुलींची व सुनांची कां इतकी हौस असते ? त्या तरी आपल्या घरकामास हात लावून आपणांस थोडी विश्रांति मिळू देतील, ही तिची आशा असते. हा तिचा जीवितरक्षणार्थ प्रयत्न होय; परंतु स्त्रीचे वय तीस वर्षांच्या पुढे गेल्या खेरीज तीस सून मिळत नाही; तिच्या मुली मात्र सासरी जातात. सारांश, ज्या वयांत सुवासिनी स्त्रीस माणसाची मदत अवश्य अवश्य पाहिजे असते त्याच वयांत जर कोणी आप्त स्त्री तिला साहाय्य करणारी मिळाली नाही, तर तिच्यासारखे हाल कोणाचेही नाहीत असे समजावे. श्रीमतांच्या येथे आचारी पाणके असतील; परंतु ते ठेवण्याची ऐषत निदान ५०००० कुटुंबांस नाही. वृद्ध दंपत्ये जी २७

हजार राहिली त्यांस फारशी अडचण नसते, त्यांच्या मुला व मुली मोठाल्या झाल्या असतात (या सासर माहेर करणाऱ्या १५ वर्षांच्या आंतील विवाहित मुलींची संख्या पाहिल्यास ती सुमारे २७ हजारच आहे.)

या अडचणी जाणूनच सुधारलेली व न सुधारलेली तरुण दंपत्ये आपल्या मातापितरांस चिकटून राहतात; सहसा विभक्त होत नाहीत. नौकरीच्या कारणाने दूर राहण्याचा प्रसंग आल्यास उपायच नाही; तेव्हां देखील दूरदेशी जाणे झाल्यास बायकांस मातापितरांच्या किंवा माहेरच्यांच्या ताब्यात ठेवून वर्षदोनवर्षे तरी तरुण मनुष्य निभावून नेतो. कोष्टकावरून असे दिसते की सुमारे ५,००० ब्राह्मण पुरुषांस बायका वरी ठेवून याप्रमाणे विदेशी जाण्याचा प्रसंग आला असावा; विदेशी ह्मणजे मुंबई इलाख्याच्या बाहेर एवढाच कोष्टकावरून बोध होतो.

२५४. कोष्टकांत सुमारे चार हजार स्त्रिया पंधरावे वर्षाचे पुढे अविवाहित राहिलेल्या दिसतात. या ब्राह्मण जातीच्या नसाव्या. त्या वेश्या किंवा वेश्यांच्या मुली, किंवा ब्राह्मणांनी बायकांप्रमाणे घरात बाळगलेल्या अविवाहित स्त्रिया असाव्या, असे वाटते. ब्राह्मणांच्या घरी राहणारी ह्मणून ब्राह्मण, असे खानेसुमारीत लाविले गेले असावे.

एकंदर ब्राह्मणसमाजांत सुमारे तीन हजार पुरुष अखेरपर्यंत अविवाहित रहात असावे; त्यांत सेवकवर्गातील कांही लोक असावे; तसेच अंध, पंगू, वेडे, अत्यंत दरिद्री, निरुद्योगी, रोगी किंवा दुराचारी, असेही पुष्कळ असावे; व कांही थोडे ब्रह्मचारी, साधु आणि विरक्त पुरुष असावे. वैवाहिक सुख ज्यांस मुळीच मिळत नाही किंवा नको असते, अशांची संख्या हिंदुसमाजांत साहजिकच फार थोडी आहे, असे या आंकड्यांवरून दिसून येते.

श्रीमंतांच्या मुलांचे पंधरासोळावे वर्षी लग्न होते, मध्यम स्थितीतील गृहस्थांच्या मुलांचे २० वर्षांचे आंत होते. गरीबांचे लग्न ३० वर्षांचे आंत होऊन जाते. ३० वर्षांच्या पुढे कांही थोड्यांचे मात्र

होत. अगदींच ज्यांचे होत नाही त्यांची संख्या सुमारे ३००० असे आतां सांगितलेच. यावरून वैवाहिक स्थितीच्या निराशेने दुराचारास लागण्याचे ज्यांच्या नशिवां येत असे लोक हिंदुसमाजांत मुळींच नाहीत असे ह्मटल्यास चालेल. जो कोठे व्यभिचार दिसत असेल तो वैवाहिक अडचणींमुळे नव्हे; इतर कारणांमुळे व मुख्यत्वेकरून दारिद्र्यमूलक निर्विद्यता व संपत्तिमूलक दुर्व्यसनांमुळे झालेली मानसिक हानि, यांमुळे उत्पन्न होत असावा.

२९९. विधुर पुरुषांचा विचार करितां पंचवीस वर्षांच्या आंतील सर्वांचा पुनः विवाह होत असावा; निदान होण्यास सामाजिक विघ्न नाही; व ते चाळीस वर्षांपर्यंत केव्हांही नाही असे ह्मटल्यास चालेल. परंतु जों जों वय वाढत जाते व पदरीं मुलेंबाळें असतात, तों तों पुनः विवाह करणे गौण होत जाते व समजस मनुष्य तो करण्यास धजावत नाही.

कोष्टकावरून जी एक गोष्ट लक्षांत येते ती ही कीं बीस वर्षांच्या वयापर्यंत सुमारे ३०,००० पुरुष विवाहित असतात, व सुमारे ९०० विधुर झालेले असतात. या विधुरांपैकीं बहुतेकांचीं पुढें लग्ने होत असलीं पाहिजेत. तसेंच बीस वर्षांपासून तीस वर्षांपर्यंत ३२,००० विवाहित पुरुष असतात; व १५०० विधुर असतात या वयांतील विधुर पुरुषांपैकीं बऱ्याच लोकांचे पुढें विवाह होत असतील, तथापि त्यांमध्ये विवाहास नाराजी असे लोक अधिक, ह्मणूनच त्यांची संख्या वाढलेली दिसते. या दहा वर्षांच्या वयाच्या अवधीत जे पुरुष असतात, त्यांच्या स्त्रिया १५ पासून २५ वर्षांच्या दरम्यान वयाच्या असायाच्या, व त्यांमध्ये मृत्युसंख्या अधिक असेंही लक्षांत येत. पुढें तीसपासून चाळीस वर्षांच्या दरम्यान २२,००० पुरुष विवाहित असतात, व सुमारे २६०० लोक विधुर झालेले आढळतात. या वयांत विवाह करणारे विधुर थोडे व न करणारे फार असे या मोठ्या संख्येवरून सिद्ध होते या दहा वर्षांच्या वयाच्या अवधीत पुरुषांचे मृत्यु फार होतात; परंतु त्यांच्या बायका ज्या २५ पासून ३५ वर्षांच्या असतात त्यांमध्येही मृत्युसंख्या फार वाढलेली दिसते. त्यामुळे

दंपत्यांची संख्या फार कमी होते, व विधुर आणि विधवा यांची एकदम वाढते. (कोष्टक २ रें पहा.)

चाळीस वर्षांचे पुढे विवाहित पुरुष सुमारे ४०५०० आहेत; परंतु पस्तीस वर्षांच्या पुढे विवाहित सुवासिनी स्त्रिया सुमारे ४४००० आहेत; त्यावरून असे लक्षांत येते की या वयात स्त्रीच्या स्वाधीन कुटुंब करून विदेशी राहणारे, यात्रेस जाणारे वगैरे पुरुष बरेच असतात; शिवाय या वयातील सुवासिनी स्त्रियांची संख्या पाहिल्यास ती इतकी मोठी आहे की अगदी लहान मुलींशी विवाह करणारे पुरुष विरळा असावे असे सिद्ध होते.

२५६. यानंतर विधवांच्यासंबंधाने विचार करावा. एकदर विधवा सुमारे ४९२००, त्यांपैकी ४५६०० विधवा पंचवीस वर्षांहून अधिक वयाच्या आहेत; बाकी ३६०० उरल्या, त्यांमध्यें २० पासून २५ वर्षांच्या १०००; १५ पासून २० वर्षांच्या १०००; १० पासून १५ वर्षांच्या ११००; आणि दहा वर्षांच्या आतील ५०० आहेत. यापैकी पंधरा वर्षांच्या वरच्या ज्या विधवा आहेत, त्यांपैकी कित्येकांस एखादे दुसरे मूल असण्याचा बराच समव आहे;

कोष्टक दुसरें.

वय वर्षे	एकदर लोकसंख्या	पैकी विवाहित जोडपी*	विधुर	विधवा
०—२०	२४४०००	३८०००	९००	२५००
२०—३०	८५०००	३२०००	१५००	४०००
३०—४०	६१०००	२२०००	२६००	१०७००
४० व अधिक वयाचे	१३६०००	४००००	२००००	३२०००
	५२६०००	१३२०००	२५०००	४९२००

* स्त्री व पुरुष यांच्या वयाचे मध्यम प्रमाण काढून विवाहित जोडप्यांचा सरासरीमे अंदाज केला आहे

व मुलांचा सांभाळ करण्याची जबाबदारी त्यांकडे असायाची; त्यांनी पुनर्विवाह केल्याने फायदा होण्याचा फारच थोडा संभव आहे. ज्यांस स्वतःची मुले नाहीत, त्यांकडेही अल्पायुषी, मरण पावलेल्या जावेच्या, नणदेच्या, बहिणीच्या किंवा अशाच निकटच्या आत्मांच्या मुलांचा सांभाळ करण्याचे यावयाचें, व ते प्रेमाचें कृत्य सोडून विधवा स्त्री पुनर्विवाह करण्याचे क्वचितच मनांत आणील. तसेंच अशक्तपणामुळे, पहिल्या विवाहात सुख न मिळाल्यामुळे, देवधर्माकडे विशेष चित्त लागल्यामुळे, किंवा लहान बहीणभावंडांचें संगोपन अथवा वृद्ध मातापितरांची सेवा करणें अधिक इष्ट वाटल्यामुळे, पुनः विवाह करण्याचें पुष्कळांस रुचणार नाही. याशिवाय स्वतंत्र आप्त स्त्रीची मदत हिंदु दंपत्यांस किती आवश्यक असते ते पाहिल्यास, कुटुंबांत नादलेली विधवा स्त्री आप्तकृत्ये करण्याचें सोडून रतिसुखाकरिता पुनर्विवाहाची गोष्ट मनांत आणील हें संभवत देखील नाही. सुधारल्या देशांत देखील आपल्या विवाहानें आईचे हाल होतील, बहीणभावंडाची नीटशी काळजी घेतली जाणार नाही, व गैरे गोष्टी मनांत आणून मुलींच विवाह न करणाऱ्या स्त्रिया पुष्कळ आहेत. तसेंच, विवाहाची कल्पना सोडून देऊन धर्मसाधन किंवा परोपकार करण्याच्या बुद्धीनें स्वतंत्र राहणाऱ्या स्त्रिया तिकडे पुष्कळ आहेत. कुटुंबास मदत, धर्मसाधन किंवा परोपकार यांचे सुधारल्या देशांतील मार्ग निराळे व या देशांतील निराळे, तथापि स्त्रीहृदयांतील मनोवृत्ति एकच आहेत; व त्या मनोवृत्तीच्या समाधानाकरितां स्वार्थत्यागानें आप्तकृत्ये करण्यास स्त्रिया आपोआप तयार होतात; त्यास उपदेश किंवा जुलूम करण्याचें कारण नसतें. अगदीं अल्पवयस्क मुलींस वैधव्य येऊं नये इकडे समाजाचा स्वाभाविक कल होत चालला आहे. बालविवाहाचा प्रघात हळू हळू कमजोर होत आहे; व त्यानें किती कार्य होतें इकडेच समाजाची हल्लीं दृष्टि लागलेली आहे. विवाहाचें वय वाढवून, मनोवृत्ति उत्कृष्ट करून, धर्मप्रेमास वृद्धिंगत करून, मुलांच्या संगोपनाचें काम विधवाकडे देऊन व कुटुंबांत त्याचा मान व अधिकार वाढवून, जेवढे अकालिक वैधव्य व त्या वैधव्यांतील दुःख दूर होईल तेवढे करण्याचा, व तसेंच आपलें आ-

युष्य कुटुंबसंरक्षणांत आणि ईश्वरभक्तीत जात आहे असे वाटून विधवेस जेवढे आयुष्यांत सुख व समाधान होईल तेवढे सुलभ करण्याचा—पूर्वीपासन समाजाचा प्रयत्न आहे, व तो हल्लीं बळावत आहे. विधवांची स्थिति सुधारण्याचे व त्यांस सुखी करण्याचे हे जे सात्त्विक उपाय, त्यांनीं बहुतेक कार्यभाग उरकतोच; व जो थोडा अवशेष राहील तो पुनर्विवाहाने साध्य झाल्यास पहावे, अशी समाज परवानगी देत आहे. त्या परवानगीची मर्यादा पूर्वी तुह्यांस सांगितलीच.

२५७. ब्राह्मणसमाजाची अंतःस्थ रचना कशी आहे व तीत प्रत्येक व्यक्तीकडे कुटुंबहिताचें कोणतें कसें काम येतें, त्याची तुह्यांस आतांपर्यंत समजूत पाडण्याचा मीं प्रयत्न केला. आतां शेवटीं मातृत्व स्थितीचा जो व्यापक अर्थ करणें जरूर आहे त्याविषयी थोडे सांगायचें राहिले आहे. पुरुषास योग्य अशीं अनेक कार्यें पुरुष करित असतो; तीं घंद्याचे संबंधाचीं असतात किंवा परोपकाराचीं असतात; परंतु त्यांतील अनेकांमुळे त्यास पितृतुल्यता येते. विवाह करून संतति उत्पन्न केल्यानंच पितृत्व येतें असें समजणें ह्मणजे फार कोत्या बुद्धीचें काम होय. विवाहाहून इतर मार्गांनीं जें पुरुषास पितृत्व येतें तेंच पुरुषाच्या थोरवीस व शाश्वत कीर्तीस कारण होतें. विद्या देणाऱ्या गुरूचें काम पितृत्वाचें आहे; दारिद्र्यस्थितीत किंवा संकटसमयीं पालन किंवा तारण करणाराचें काम पितृत्वाचें आहे. सर्व समाजाचें जो धर्मरीत्या, व्यवहाररीत्या किंवा राजकीयरीत्या हित करितो, तोही समाजाचें पितृत्व संपादन करितो. देशाकरितां लढणारे व देशसेवेस बळी पडणारे सर्व शूर शिपाई देशाच्या पितृत्वास पात्र होतात. सामान्यतः, पुरुषांनीं जीं सामाजिक कर्तव्ये विशिष्टपणें आपलीं ह्मणन पत्करिलीं आहेत, त्यांच्या द्वारे जे पुरुष समाजाचें हित साधतात ते पितृत्वाच्या बहुमानास पात्र होतात—

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणेदपि ।

स पिता, पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ रघु०

हीच गोष्ट स्त्रियांच्या मातृत्वाच्या संबंधानें खरी आहे. जीं सामाजिक कर्तव्ये विशिष्टपणें आपलीं ह्मणून स्त्रियांनीं पत्करिलीं आहेत, त्यांपैकीं जीं जीं स्त्रिया उत्तम प्रकारें करून दाखवितार त्यां-

त्यांनी त्यांस मातृत्वाचा मान मिळाला पाहिजे. मातृत्वाची थोर योग्यता अंगी आणण्याचा विवाह हा अगदी कनिष्ठ प्रतीचा मार्ग आहे. देशाच्या रक्षणाकरितां प्रतिक्षणीं हत्यार खांद्यावर ठेवून जन्मभर सरहद्दीवर उभा राहणाऱ्या शूर शिपायानें लग्न करून सतति उत्पन्न केली नाही, ह्मणून प्रजारक्षणासबधानें त्याचा पितृत्वाचा मान कमी होतो काय ? त्याप्रमाणेंच घडोघडीं कुटुंबांत ज्या आपत्ति येतात, त्याचें निवारण करण्यास, जीवाचीही पर्वा न करून, जी विधवा स्त्री नित्य व जन्मभर सज्ज उभी असते, तिचें पुनर्विवाह न केल्यानें मातृत्व गेलें काय ? ' सा माता, मातरस्तासां केवल जन्महेतवः । ' असें तिजसबधानें आपण म्हटलें पाहिजे व कुटुंबांत तिची योग्यता फार मोठी गणिली पाहिजे.

सुधारल्या देशांत जन्मभर अविवाहित राहून मातृत्वाची श्रेष्ठतर दीक्षा घेणाऱ्या ज्या हजारों स्त्रिया आहेत त्या जीं कामें तिकडे करीत आहेत तींच कामें स्वतंत्र विधवांकडे देण्याचा कां आधीं प्रयत्न करूं नये ? आता, कोठें इंद्राचा ऐरावत व कोठें शामभटाची तट्टाणी, असें या कल्पनेवरून तुझांस वाटेल. परंतु तें स्त्रियांस व पुरुषांस सारखेंच लागू आहे आपण पुरुष जसे कांहीं कामें सुधारल्या राष्ट्रांतील पुरुषांप्रमाणें करूं पाहतों, त्याप्रमाणेंच इकडील विधवा स्त्रियांनीं तिकडील अविवाहित व विधवा स्त्रियांचे अनुकरणीय गुण अंगी आणण्याचा प्रयत्न करावा. कुटुंबसंबंधीं आपत्कृत्यांत पुष्कळ स्त्रिया, तिकडे तशाच इकडे, गुंतून राहणारच. परंतु ज्यांस तसें करण्याचें अवश्य नाही त्यांनीं बुद्धीच्या, धर्माच्या, व परोपकाराच्या श्रेष्ठतर कृत्यांकडे लक्ष द्यावें. ब्राह्मणसमाजांत स्त्रियांची एकंदर संख्याच फार कमी, हें दुर्दैव होय; त्यामुळे या मातृत्व दीक्षेच्या वरिष्ठ कृत्यांकडे लागण्यास फार थोड्या स्त्रिया शिल्लक उरतात. परंतु त्या थोड्यांनीं तरी ती दीक्षा घ्यावी रोगी मनुष्याच्या, विशेषतः, स्त्रियांच्या शुश्रूषेचें एक मोठें काम आहे. डाक्टराचें, वैद्याचें व सुइणीचें काम करणाऱ्या जितक्या स्त्रिया असतील तितक्या आपल्या समाजांत पाहिजे आहेत. स्त्रिया व मुलें यांमध्ये रोग व मृत्युसंख्या यांचें प्रमाण फार आहे, तें कमी करण्याचें श्रेय विद्वान्

विधवांनीं घेतल्यास त्यांची किती प्रतिष्ठा वाढेल ? धर्मोपदेशकाचें काम, काहीं ख्रिस्ती पथांत स्त्रिया करीत आहेत; आपल्या देशाच्या चालीप्रमाणेंच कां होईना, पुराणादि ग्रंथाचें अध्ययन करून उत्तम नीतीचा व धर्माचा बोध करणाऱ्या काहीं स्त्रिया निघाल्या तर ब्राह्मणसमाजास त्यांचें मोठें भूषण वाढेल. बालसंगोपन आणि स्त्री-बाल-शिक्षण हें तर विलायतेंत सर्वस्वी स्त्रियांकडे सोंपविलें गेलें आहे. त्याकडेही स्त्रियांनीं आपलें सामर्थ्य खर्च केलें तर फायद्याचें होणार आहे. सारांश, जेथें विधवा स्त्रीमध्ये थोडी तरी बुद्धि व कर्तृत्व आहे, तेथें तीस उचित व समाजास उपकारक असे धंदे किंवा अशीं पारमार्थिक कर्तव्ये पुष्कळच आहेत. तीं तिनें आप्तांच्या साहाय्यानें अवश्य अंगीकारावीं. ज्ञानसंपादनाचें काम सांसारिक स्त्रियांचें नव्हे, विधवांचें होय. बुद्धीच्या परिश्रमानें सुवासिनी स्त्री उत्तम संततीच्या उत्पादनास व पोषणास अयोग्य होते असें डाक्तरांचें व तत्त्वज्ञाचें मत आहे. पुष्कळ बुद्धिपरिश्रमानें स्त्रीस वैवाहिक स्थिति देखील आवडेनाशी होते; त्यामुळे विद्वान् स्त्रिया अविवाहित राहू पाहतात. ज्ञानमार्गास लागून पुष्कळ बुद्धिपरिश्रम करण्यास बालविधवाच योग्य होत. त्यांकरितां मराठी व संस्कृत पाठशाळा पाहिजेत; त्या स्थापण्याचा प्रयत्न अवश्य करावा सुवासिनी स्त्रियांच्या मार्गे अभ्यास व परीक्षा लाविल्यानें त्या रोगी व कुटुंबकार्यास अयोग्य अशा मात्र होतील. त्यांमध्ये अपरोक्षपणें ज्ञानप्रसार होणें इष्ट आहे.

सारांश, विधवांच्या कैवाऱ्यांनीं त्यांस ज्ञानमार्गास लावावें, धर्म-कृत्यांकडे त्यांचीं मनें वळवावीं, परोपकाराची स्फूर्ति त्यांच्या हृदयांत करून द्यावी; प्रवास, यात्रा, देशावलोकन इत्यादींची त्यांची हौस पुरवावी या कामीं पाहिजे तितका पैसा खर्च करावा. विधवांस आलेलें ज्ञान हजारों वाटांनीं सांसारिक स्त्रियांत उतरेल; व सर्व स्त्रीजातीची त्यामुळे उन्नति होईल. खरें थोर मातृत्व या तऱ्हेनें विधवांच्या कर्तृत्वानें त्यांस प्राप्त होईल. या अशा श्रेष्ठ कर्तव्यांस ज्या नालायख,—ज्यांस बुद्धि नाही, उत्तम मनोवृत्ति नाहीत, सात्त्विक महत्वाकांक्षा नाही—ज्यास केवळ पशुधर्म

कळतों, त्यांच्या पुनर्विवाहाकरितां पाहिजे तर खटपट करावी; ब्राह्मणसमाजांतील सुज्ञ लोकांची या कार्यां संमति मागितली तर ती अवश्य मिळेल.

२९८. असो. आज हें संभाषण एकंदरीनें बरेंच लांबलें. या संभाषणाचें आतां तुहांस तात्पर्य मात्र सांगायचें राहिलें आहे. तें असें कीं आपण कोणतेही कायदे केले किंवा कोणतेही नीतीचे. शिष्टाचाराचे किंवा धर्माचे नियम पाळले, तथापि त्यांपासून या आपल्या ऐहिक स्थितींत दुःखविरहित शुद्ध सुख उत्पन्न होणें अशक्य आहे. जर समाजांतील सर्व व्यक्तींचें ज्ञान, बुद्धि, मनोवृत्ति व कर्तृत्व हीं अगदीं सारखीं असतीं व शिवाय त्यांमध्ये वयपरत्वे भेद पडला नसता, तर एकाच प्रकारच्या नियमांपासून सर्वांस सारखें सुखदुःख उत्पन्न होण्याचा संभव होता. परंतु तशी स्थिति मुळींच नाही—सर्व व्यक्ति सारख्या नाहीत. व्यक्तींच्या स्वभावांत व प्रकृतींत पुष्कळ प्रकार व भेद आहेत. त्यामुळे एकच सुख सर्वांस सारखें महत्त्वाचें वाटत नाही; एकच दुःख सर्वांस सारखें तीव्र भासत नाही. तसेंच, एकच गुण सर्वांस सारख्या महत्त्वाचा किंवा हितावह वाटत नाही; एकच दोष सारखा त्याज्य किंवा दुष्परिणामावह भासत नाही. प्रकृतिभिन्नत्वामुळे मतवैचित्र्य व रुचिवैचित्र्य अवश्य उत्पन्न होतें. जेव्हां आपण एकंदर समाजाच्या सुखाकरितां, किंवा एकंदर व्यक्तींस न्याय मिळावा ह्मणून, किंवा सर्व लोकांची उन्नति व्हावी ह्मणून कोणतीही एखादी सुधारणा सुचवितों, तेव्हां मतवैचित्र्याचे व रुचिवैचित्र्याचे जे परिणाम अनिवार्यपणें घडायचे ते अवश्य ध्यानांत ठेविले पाहिजेत. ते परिणाम अशा प्रकारचे असतात कीं कोणतेही चालू नियम किंवा नवीन योजिलेले नियम एकांतपणें सुखदायक होऊं शकत नाहीत. मोठ्या समाजांत सुखाचे पाठीस दुःख लागलेलें असतें, न्यायाच्या पाठीस अन्याय लागलेला असतो, गुणाचे बरोबर दोष उत्पन्न होतात, व सामान्यतः कांहीं धन (+) उत्पन्न करूं पहावें तों त्याबरोबर तितकेंच ऋण (—)

* त्याच्या या अशा हीन स्थितीबद्दल त्यांचे मातापितर, सासृसासरे, आप्त व हितचिंतक हे सर्व जबाबदार आहेत.

उत्पन्न होतें उदाहरणार्थ, स्वातंत्र्य वाढविण्याचा आपण विचार केल्यास, तें स्वातंत्र्य इतरांस बाधक होऊ नये ह्याणून त्याबरोबर तितकेच नवे प्रतिबंध योजणें जरूर होतें. प्रकृतिवैचित्र्यामुळे अनेकांस ते नवे प्रतिबंध पसंत पडत नाहींत, व ह्याणून त्यांस तें नवें स्वातंत्र्यही नकोसैं होतें; तें स्वातंत्र्यच त्यांस जुलमाप्रमाणें वाटतें व ते त्यास विरोध करितात. धर्म आणि नीति यांच्या सुधारणेसंबंधानें, निरनिराळ्या प्रकारांनीं, हें असें नेहमीं घडून येतें. म्हणूनच धर्म आणि नीति यांचे नियम पक्के ठरवून, त्यांचा अंमल कायद्याप्रमाणें सक्तीनें चालविण्याचा प्रघात हल्लीं कोठही चालू राहिलेला नाहीं.

तथापि चालू धर्म व नीति यांस जी एक गोष्ट अनुकूल असते ती लक्षांत ठेविली पाहिजे. ती अशी कीं धर्माच्या व नीतीच्या रूढ नियमांपासून जें दुःख, जे दोष व जे अन्याय उत्पन्न होतात, त्यांची बहुतेक व्यक्तींस संवय होऊन गेल्यानें ते तीव्रपणें अनुभवास येत नाहींत, ते अंगवळणीं घडून गेल्यासारखे होतात. तसेंच, रूढ नियमांपासून जें सुख, जे गुण व जे न्यायाचे प्रकार अमलांत आलेले असतात, ते संवयीमुळे अगदीं आवश्यक भासत असतात, व त्यांची हानि झाल्यास तीव्र दुःख होतें. याप्रमाणें नित्यच्या संवयीमुळे धर्माच्या आणि नीतीच्या रूढ नियमांपासून बहुजनसमाजांत, सरासरीनें पाहतां, संतोष व समाधान उत्पन्न होत असतें.

परंतु दरएक पुढच्या पिढींत ज्ञान, अनुभव व कर्तृत्व यांमध्ये फेरवदल झाल्यानें, पूर्वीच्या कांहीं संवयी कमजोर होतात किंवा अगदींच मोडतात. ज्या व्यक्तींत असा प्रकार घडतो, त्यांस रूढ नियमांपासून उत्पन्न होणारीं दुःखें, दोष, अन्याय, वगैरे तीव्रपणें अनुभवास येऊं लागतात. त्या अनुभवापुढें, रूढ नियमांचे गुण फिके पडतात; मग आहे ती स्थिति असह्य होते, ती बदलावी अशी स्फूर्ति होते. त्यामुळे नवीन पिढींतील अनेक व्यक्ति सुधारणेचे उपाय योजण्यांत आपली बुद्धि खर्च करूं लागतात. परंतु दुःखहीन, दोषहीन, अन्यायरहित, असे नवीन वर्तनाचे नियम काढणें अशक्य असतें. नियम काढणारास वाटतें कीं आपल्या नियमांनीं पूर्वीचीं दुःखें, दोष वगैरे सर्व दूर होतील; परंतु त्या नियमांपासून नवीं दुः-

खे, दोष, वगैरे उत्पन्न होतील, हे त्याच्या लक्षांत येत नाही; व आले तरी तो त्यांस महत्त्व देत नाही. जुन्या संवयींच्या लोकांस तीं नवीं दुःखे, तेव्हांच दिसून येतात, त्यांस तीं असह्य वाटतात, व त्यामुळे नवीन उत्पन्न होणारीं सुखे, त्यांस क्षुद्र दिसतात. नव्या संवयींच्या लोकांची याच्या उलट स्थिति असते, ह्मणजे, त्यांस जुनीं दुःखे असह्य झालेलीं असतात, जुनीं सुखे क्षुद्र भासत असतात; नवीं सुखे स्पृहणीय वाटतात व नवीं दुःखे क्षुल्लक भासतात. अशा स्थितींत नव्याजुन्यांची जी तडजोड होते तिचे प्रमाण ठरण्याचा एकच मार्ग असतो. सामाजिक परिस्थिति, ज्या प्रमाणानें खरोखर बदललेली असते व समाजाच्या स्थैर्यास व शाश्वतीस जेवढ्या प्रमाणानें जुन्या संवयी बाधक होत असतात, तेवढ्या प्रमाणानें नव्या संवयी बळावतात, व त्याच प्रमाणानें नवीन वर्तनाचे नियम किंवा नवीन सुधारणा अमलांत येतात. थोड्या काळांत परिस्थिति थोडीशी बदलते व ह्मणून सुधारणेचे प्रमाणही अल्पमात्र असते. सुधारणेची प्रगति सावकाशपणें होण्याचे हे कारण होय.

आपल्या सुधारणेच्या कल्पना सर्वस्वी सुखदायक आहेत, सर्वस्वी न्यायाच्या आहेत, त्यापासून दुःख, दोष, अन्याय, वगैरेची मुळींच उत्पत्ति होणार नाही, अशी जर कोणाही मनुष्याची समजूत असली तर ती अनुचित अभिमानाचे, आकुंचित दृष्टीचे व इतिहासाच्या अज्ञानाचे फळ होय, असें मी समजतो. आजपर्यंतच्या कोणाही धर्मकारास, नीतिकारास किंवा साधुसंतांस अशा कल्पना काढणें साधलेलें नाही व पुढें साधणार नाही घनऋणाच्या समान उत्पत्तीचा व्यापक नियम सृष्टींत अनिवार्यपणें अंमल करीत आहे. ह्मणूनच ह्मटलें आहे कीं—

सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः । भ० गी०

जर वास्तविक अशी स्थिति नसती, तर आजपर्यंत जगांत लक्षावधि परम बुद्धिमान् लोकांनीं धर्म आणि नीति यांची उत्कृष्ट तत्त्वे ठरविण्याचा प्रयत्न केला असतांही, मनुष्यसमाज अद्यापि कां उ-

तम सुस्थितीस येऊन पोहोचूं नये ! कां अद्यापि धर्म व नीति हा विषय, हजारों वर्षांपूर्वी होता तितकाच वादग्रस्त रहावा ? ' हे ए-
वढे नियम पाळले म्हणजे सुधारणा संपली, पुढे समाजाचे रूपांतर होण्याचे कारण नाही, ' असे कां एकही धर्मकार किंवा नीतिकार अद्यापि सांगू शकत नाही ? कारण असे घडणें असमाव्य आहे. ह्मणून माझे असे म्हणणें आहे कीं सुधारणा करूं इच्छिणाऱांनीं उतावीळ होऊं नये. आपण कांहीं अजब कल्पना काढल्या आहेत असें मानूं नये, लोखंडाचे एकदम सोनें करणारा परिस जितका दु-
र्लभ आहे, तितकाच समाजाची विपत्ति दूर करणारा विचाररूपी परिस दुर्लभ आहे हें जाणावें; व बहुजनसमाजास ज्या दुःखाचा प-
रिचय नाही तें फार तीव्र वाटतें व ह्मणून त्यासमवेत होणाऱ्या फा-
यद्याकडे तो लक्ष देत नाही, उलट अगवळणीं पडलेले दुःख त्यास सौम्य भासतें व त्यासमवेत होणारे लाभ आवश्यक वाटतात—ही अ-
शी जी वास्तविक स्थिति आहे ती ओळखून त्यांनीं आपलें चित्त शांत ठेवावें, निराश होऊं नये, किंवा लोकत्यागास प्रवृत्त होऊं नये.

भाग ३८ वा.

स्त्रियांचें सौजन्य. ईश्वराच्या अस्तित्वाचें नवें प्रमाण.

२५९. याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर कांहीं वेळ आह्मी दोघेही स्वस्थ राहिलों. अखेरीस मीं ह्मटले कीं, ' भाऊसाहेब, आज तुम-
चें मीं जें भाषण ऐकिलें त्यापासून मला अपूर्व लाभ झाला असें मीं प्रांजळपणें कबूल करितों. मीं एका सुधारकाचे येथें उतरलों ह्मणून तुम्ही मलाही सुधारक समजता हें स्वाभाविक आहे. मीं एका वेळीं सुधारक होतो, अविचारी होतो, मूर्ख होतो, पण तसा आतां नाही. मीं जसजसा सुसगतीस लागलों, तसतशी माझी एकएक सुधारणा गळत चालली. शिष्टाचारानें जो दुराचार ठरला आहे त्यापासून मी

परावृत्त आहेत. हिंदुधर्माचा पाया कांहीं विशेष तत्वांवर आहे; जातिभेदांतही कांहीं तत्त्व आहे; आपले मनांत कांहीं उत्तम मनोवृत्ति आहेत, त्यांमुळे मनोदेवता आपणांस सन्मार्ग दाखवीत असते, समाज झपाझप सुधारकांचीं मते ग्राह्य करित नाही याचें कारण आतांपर्यंतच्या उत्क्रांतीस तीं विरुद्ध आहेत; इत्यादि अनेक गोष्टी मला कळूं लागल्या आहेत. मी एकवेळ सुधारक होतो याची मला लाज वाटत आहे; परंतु जें झालें त्यास उपाय काय ? आतां मला धर्माची आवश्यकता वाटूं लागली आहे. धर्मावांचून उदात्त प्रकारचें वर्तन माझे हातून होणार नाही ही माझी खात्री आहे; परंतु करूं काय ? जी श्रद्धा एकदा गेली, काचेच्या मांड्याप्रमाणें फुटली तिचे विचारानें सर्व तुकडे गोळा करून जुळविले तरी ती पहिल्यासारखी जुळत नाही, पहिल्यासारखी बळकट होत नाही, थोड्याशा धक्क्याने तिची पुन. छकलें होतात. इंग्रजी विद्येच्या या दुष्परिणामापुढें नाइलाज झाला आहे. ही श्रद्धा पुनः यावी, नास्तिक्य जावें, ह्मणून मी प्रवास अंगीकारला आहे; प्राज्ञ पुरुषांचा उपदेश नम्रपणें ऐकतो; विवेक करितो; परंतु श्रद्धाबळ येत नाही. माझ्याप्रमाणें हतभागी थोडेच लोक असतील !

हें माझें बोलणें ऐकून भाऊसाहेब चकित झाले. सुधारकांविरुद्ध व्याख्यान मजपुढें कशास लाविलें, असें त्यांस वाटूं लागलें, व ते माझी माफी मागूं लागले. परंतु मी त्यांस सांगितलें कीं झाली हीच गोष्ट ठीक झाली. 'प्रतिपक्षी समोर आहे असें जाणून स्वमत प्रतिपादन जितकें आवेशानें व आस्थेनें होतें तितकें नुसत्या उपदेशाच्या प्रसर्गी होत नाही. माझे मनावर जो आजच्या संभाषणाचा उत्तम परिणाम झाला आहे तो दुसऱ्या कोणत्याही मार्गानें झाला नसता. याकरितां मी तुमचा खरोखर आभारी आहे. आतां तुमच्या त्या मित्राकडे मला कधीं नेणार तें सांगा. त्या मित्राच्या मतांचें तुम्हीं जें दिग्दर्शन केलें त्यामुळे माझी जिज्ञासा अनावर होत आहे.'

याप्रमाणें मी आपलें हृदय सांगितल्यावर भाऊसाहेबांस समाधान वाटलें; मजबद्दल त्यांस थोडासा बहुमानही वाटूं लागला असावा; व त्याचे मित्राकडे जाण्याचा दिवस ठरल्यावर ते मला

दारापर्यंत पोहोचवायास आले. त्या दिवशीं रात्रीं भाऊसाहेबांचीच मते माझे डोक्यांत घोळूं लागलीं. त्यांच्या सुनेस मी पाहिली नव्हती, तथापि ती मुलास घेऊन डोळ्यांपुढे उभी आहेसें मला भासूं लागलें. मी तीस महाश्वेतेचें काल्पनिक रूप दिलें किंवा कोणाचें दिलें हें सांगतां येत नाहीं. अशा स्वप्नप्राय स्थितींतच मला निद्रेनें वश केलें. दुसरे दिवशीं, लीलावतीस केव्हां भेटेन, तिला सर्व हकीकत केव्हां सांगेन, व ती काय म्हणते तें केव्हां ऐकेन, अशी मनाची उतावीळ स्थिति होऊन गेली. चार वाजेपर्यंत कसा तरी वेळ काढिला; व लगवगीनें लीलावतीचे घरीं गेलों. तीस पहातांच मनास समाधान वाटलें व मी एकदम बोलण्यास सुरवात केली. तिनें मला 'दादा' म्हणावें व मी तीस 'ताई' म्हणावें असा आमचा संकेत ठरला होता.

२६०. " ताई, भाऊसाहेब अद्वितीय माणूस आहेत; त्यांची विचारसरणी दुसऱ्या कोणास येणें नाही. जुन्यांत जुना व नव्यांत नवा असें तूं ह्मणालीस तें खरें. माझ्या मनांत त्यानें कितीक नव्या कल्पना भरवून दिल्या ! त्या तुला केव्हां सांगेन असें मला झालें. पण एक गोष्ट प्रथम तुला सांगितली पाहिजे. तुझ्या हृदयासारखें दुसरें एक कोमळ हृदय आहे. तुझ्या इतकी विद्वत्ता भाऊसाहेबांच्या सुनेत कोठून असणार ! परंतु त्याच उदात्त मनोवृत्ति, तेंच धैर्य, तोच साहजिक तत्वावबोध, तुझे व तिचे अंतर्ग्रामांत सारखा स्फुरण पावत आहे. तुझी व तिची कोठून ओळख असणार ? "

" दादा, माझी मुळींच ओळख नाही, कारण या सुधारक लोकांचा सहवास माझ्या संभावितपणास बराच बाधक होतो. परंतु माझी उपजीविका सुधारकांच्या मदतीवर, तेव्हां मला त्यांस दुखवितां येत नाही; त्यामुळे कुलीन जुन्या चालीच्या घरांत मला कोणी येऊं देत नाही. याबद्दल माझे अतःकरण तळमळत नाही ह्मणून तुझी समजतां काय ? परंतु उपाय काय ? माझी हानि मी जाणून आहे. खऱ्या सात्त्विक स्त्रियांची मला संगति होणें नाही. पुराणांतील स्त्रियांची संगति मी करूं लागलें आहे. माझ्या महाश्वेतेच्या

संगतीस कोणी कादंबरी असल्याखेरीज जिवास चांगलें समाधान वाटणार नाही, हें खरें. असो. पण भाऊसाहेबांच्या कोणत्या सुने-बदल तुम्ही बोलत आहां ? त्यांस दोन तीन सुना आहेतसे वाटतें. ”

२६१. “ त्यांची धाकटी सून नुकतीच विधवा झाली आहे. तिची मीं हकीकत ऐकिली, तीवरून तिचें एवढें गौरव करीत आहे. आपण केव्हां केव्हां मित्रप्रेमानें सर्व वैवाहिक सुखें सोडतो, केव्हां पितृस्नेहानें सोडतो, केव्हां देशसेवेकरितां सोडतो. न्यूटननें गणितविद्येच्या स्नेहानें लग्न केलें नाहीं. चारल्स ल्यांबनें बहिणीच्या प्रेमानें केलें नाहीं. रामदासानें धर्मप्रेमामुळे केलें नाहीं. मनुष्याच्या प्रेमौघास कोठें तरी प्रशस्त मार्ग मिळाला ह्मणजे तो त्यांतच रममाण होऊन पाहिजे तेवढ्या स्वार्थत्यागास तयार होतो; अथवा तो स्वार्थत्याग कशाचा ? तो प्रेमौघ सतत वाहणें हाच स्वार्थ भासू लागतो. स्त्रियांस बाळपणीं मातृप्रेम वश करितें; तरुणपणीं पतिप्रेम वश करितें; नंतर पुत्रप्रेम वश करितें. यांपैकीं कोणत्याही एका दिशेनें प्रेमौघास वाट मिळेनाशी झाली ह्मणजे दुसऱ्या दिशेकडे त्यास पूर येतो. सर्व थोर मनांची प्रवृत्ति ही कीं कोणत्यातरी कर्तव्याचे मार्गे लागून गुणांचा व प्रेमाचा पूर्ण विकास करून दाखवायाचा. भाऊसाहेबांचे सुनेवर वैधव्यदुःख कोसळलें तेव्हां त्या दुःखांतही तिनें सुख शोधून काढलें. “ पत्नीत्वाचे दिवस संपले, आतां मातृत्वाची दीक्षा घेणें अवश्य आहे. स्वरूप सौंदर्याचें काम संपलें, आतां गुरूचें, पालकाचें, मायाममतेचें काम पुढें आहे. या नव्या कर्तव्याची दीक्षा घेतलेली जगजाहीर होणें अवश्य आहे. ह्मणून केशवपनादि संस्कारास स्त्रीनें राजी व्हावें, ” हें तत्त्व त्या सुमतीबाईनें काढलें. तिचें नांव माहीत नाहीं ह्मणून तीस मी सुमति म्हणतो. या संस्कारांचा मूळचा उद्देश हाच असेल, परंतु तो कोणाचे ध्यानांत येण्यासारखा नाहीं. त्याचा स्वाभाविक बोध तिचे अंतःकरणांत व्हावा हेंच मला आश्चर्य वाटतें. पतीचे मार्गे स्वार्थाकरितां पुत्रप्रेम व परमार्थाकरितां धर्मपालन, या दोन दिशांनीं स्त्रियांची उदात्त वृत्ति प्रचलित व्हावी यांतच समाजाचा फायदा आहे असें मला वाटतें. ”

२६२. "यांत काय संशय आहे ! संततीचें संगोपन स्त्रिया जिवाभावानें करितान, ह्मणूनच मनुष्यत्व आणि मनुष्यजाति पृथ्वीवर श्रेष्ठतेस आली आहे. माझ्या बहिणीचें प्रत्यक्ष उदाहरण आहेना. तिला मुलांखेरीज जगांत दुसरी कांहीं काळजी आहे काय ? अक्षर्यां मुलांत चित्त; मी बहिण, परंतु मजपाशीं क्षणभर बोलत बसली तर मुलांस तेवढें विसवल्याबद्दल तीस आपण पातक करित आहोंसें वाटतें ! मुलें पुढें असलीं कीं ती त्यांशीं तन्मय होते. त्यांस काय हवें तें ती जाणते. त्यांचीं दुःखें तीसच माहीत. अपत्यस्नेहासारखी स्त्रीहृदयास सर्वस्वी ग्रासणारी दुसरी मनोवृत्ति नाही. आपलें शेमडेंलेमडें पोर पाहून आईस जो आनंद होतो, तो दुसऱ्यांचीं सुंदर सुशोभित मुलें पाहून होत नाही. कोणीही आई आपलें कुरूप मूल बदलून दुसरें सुंदर मूल घेऊं इच्छिते काय ? दुसऱ्याच्या मुलाबद्दल तीस कधीं पान्हा फुटेल काय ? या मातृवात्सल्यामुळे सुंदर व कुरूप, काळी व गोरी, सशक्त व अशक्त, मुकी, आंधळी, पांगळी, लुली, ज्या प्रकारचीं मुलें ईश्वर जन्मास घालतो, त्या सर्वांचा सांभाळ करणारी एक आई तरी निदान असतेच मातृवात्सल्यामुळेच जगांत इतक्या अनंत प्रकारच्या व्यक्ति दिसतात. नाहोंतर जगांत सुंदर व बलिष्ठ माणसें मात्र शिल्लक राहिलीं असतीं; कोणी कुरूप साक्रेटीस जगास बुद्धिमार्गास लावणारा प्रौढ वयास येऊन पोहोचला नसता. कोणी दानशूर अहिल्याबाई विवाहाच्या वयास येऊन पोहोचली नसती. मनुष्यजातीतील सर्व वैचित्र्य वात्सल्यमूलक आहे. स्त्रियांची जात धरणीमातेसारखी आहे; मनुष्यजात आदिकालीन अरण्यासारखी आहे,—इंग्रजी बागेतील कुंड्यांतल्या झाडांसारखी नाही. 'ममत्त्व' हा तीन अक्षरी शब्द परंतु त्यानें जाणवलेली मनोवृत्ति स्त्रीस्वभावांत किती विलक्षणपणें बलिष्ठ आहे ! 'माझे' असें स्त्रीनें ह्मटलें ह्मणजे ती त्याचे दोष विसरते, गुण तेवढे पहाते. मुलांसंबंधी जें वात्सल्य तेंच 'हा माझा पति' असें समजतांच त्याबद्दलही स्त्रीमध्ये उत्पन्न होतें. पुरुष कुरूप असो, अशक्त असो, रोगी असो, दुर्व्यसनी असो, त्यास सांभाळणें आपलें कर्तव्य आहे हें स्त्रीस तिची ती बलिष्ठ ममता सांगते.

सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।

पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः * ॥ भा०

स्त्रियांच्या या अशा अनुपमेय सौजन्यामुळेच समाज जीव धरून आहे. नाहीतर कुटुंबे उत्पन्न होण्यास व मोडून जाण्यास वेळ लागला नसता; जग विखळित झाले असते; त्यांत सुधारणा, आणि प्रगति, आणि उत्क्रांति, यांचे नांव देखील सांपडले नसते. ”

२६३. “ परंतु सुमतीबाईने अध्यात्म विचाराचे जे तत्त्व सांगितले ते मला याहूनही महत्त्वाचे वाटले. जे ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं वसते ते खरे नाही कशावरून ? सुमतीस वाटते, तिची आई व नवरा यांनीं तिला अद्याप सोडले नाही; ते तिच्या पुनः पुनः ध्यानीं मनीं स्वप्नीं येतात; तिच्या सद्वर्तनावर त्यांची नजर आहे; तेव्हां ती पापाचरणास लागेल तरी कशी ? असल्या साक्षीदारांसमोर स्वकर्तव्यांपासून ढळेल तरी कशी ? या तिच्या अतस्थ प्रेरणेचा स्वरा अर्थ भाऊ-साहेबांनीं मला समजावून दिला. तो ऐकल्यापासून माझे मनांत नवीन प्रकाश पडला. पूर्वी जे कित्येक बिकट प्रश्न वाटत होते ते सुगम

Yet was there one¹ thro' whom I loved her,² one,
Not learned, save in gracious household ways,
Not perfect, nay, but full of tender wants,
No Angel, but a dearer being, all dipt
In Angel instincts, breathing Paradise,
Interpreter between the Gods and men
Who looked all native to her place, and yet
On tiptoe seemed to touch upon a sphere
Too gross to tread, and all male minds perforce
Sway'd to her from their orbits as they moved
And girdled her with music Happy he
With such a mother! faith in womankind
Beats with his blood, and trust in all things high
Comes easy to him, and tho' he trip and fall
He shall not blind his soul with clay.

¹ His Mother   ² Woman, & a. Womankind

TENNYSON *Princess, C. VII*

होऊन गेले. दुसऱ्यांच्या आचरणांत मला जे चमत्कारिक प्रकार वाटत होते त्यांचे मूळ माझ्या ध्यानांत आले. दिगंबर महाशजांचे मत कीं गुणांच्या आविष्करणार्थ आपण जे श्रम करितों त्यांपासून शाश्वत संपत्ति उत्पन्न होते. पूर्वजांकडून जे संस्कार आले आहेत, ते देखील हल्लींच्या पिढीची संचित संपत्ति होय. परंतु भाऊसाहेबांनीं सुमतीच्या अतः स्थ प्रेरणेचा याहून खोल अर्थ काढिला.

“ पूर्वजांनीं घरेंदारे, देवालयें, मनोरे वगैरे बांधिले; त्यांनीं जंगलें तोडून जमिनी सुपीक केल्या, नद्या आडवून पाट काढिले; खेडीं व शहरे वसविलीं; ग्रंथ लिहिले; त्यायोगें बळ, चातुर्य, कल्पना, वगैरे अनेक गुण प्रकट करून सृष्टीवर त्यांनीं शाश्वत परिणाम केला. या बाह्य कृत्यांत त्यांचे गुण व कर्तृत्व हीं प्रत्यक्षपणें निवास करीत आहेत. परंतु त्यांचे आत्मे कोठें आहेत ? हे आत्मे ह्मणजे त्यांचीं ज्ञानमय अस्तित्वें होत. तीं त्यांच्या वंशजांत पूर्वसंस्काररूपानें प्रकट होत आहेत; त्या अस्तित्वांच्या एकत्र वासानें मनोदेवता तयार होते. संततीच्या द्वारे पूर्वजांचे आत्मे अजरामर होतात. माझा देह माझ्या पूर्वजांच्या देहांच्या बीजोत्क्रमणानें झाला आहे. माझ्या हृदयांतील मनोवृत्तींत त्यांच्या मनोवृत्तींचें सक्रमण झालें आहे; माझा आत्मा त्यांचीं ज्ञानमय अस्तित्वें एकत्र होऊन बनलेला आहे. जगांतील पहिल्या पुरुषाप्रमाणें अत्यंत एकांतांत देखील मी एकाकी नाहीं; जगांतील पहिल्या स्त्रीप्रमाणें, तार्ई, तूंही पूर्ण एकांतांत एकटी नाहीं-स. आपल्या पूर्वजांचे आत्मे आपल्या सोबतीस आहेत. आपल्या अंतर्गामांत ते वास करीत आहेत. त्यांचा अनुभव आपल्या कामीं येतो; त्यांची प्रेरणा सकटसमयीं आपणांस मार्ग दाखविते.

२६४. “ आपले पूर्वज ज्या घरात राहिले तें जरी मोडकळीस आलें असलें तरी तें सोडताना आपणांस वाईट वाटतें, कारण पूर्वजांस धेऊनच आपण त्यांतून बाहेर पडतो; तें त्यांस व आपणांस दुःख देतें. त्यांचीं महत्कृत्यें पाहून आपणांस आनंद व अभिमान कां वाटतो ? त्यांच्या इतिहासांत आपलें मन कां गर्क होतें ? त्यांच्या चरित्रांतील सुखदुःखांचे प्रसंग वाचून हर्षविषादानें आपण तन्मय कां होतो ? यास उत्तर एकच. तें हें कीं आपण व ते

निराळे नाही. एकाच इंद्रियग्रामानें ते व आपण सर्व गोष्टी अनुभवी-
त आहो. ह्मणूनच पूर्वजांनीं सपादिलेल्या जमिनीचा एक तुकडाही
सोडतांना जिवास वाईट वाटतें हें त्यांचें घर, हें त्यांचें गांव, हा
त्यांचा देश, एवढें मनांत येतांच, बाह्यात्कारी निष्कारण दिसणारा
त्या त्या वस्तूंबद्दल अभिमान उत्पन्न होतो. याप्रमाणें कुलाभिमान,
देशाभिमान, वगैरे उत्कृष्ट मनोवृत्तींनीं मन उच्छ्वसित होतें. पूर्वजांचा
लौकिक तो आपला, त्यांची श्रेष्ठता ती आपली, त्यांचा बहुमान तो
आपला, हें सर्व या दृष्टीनें सयुक्तिक दिसतें. नाहीतर ' पूर्वजांनीं
पुष्कळ केलें त्याचें तुला काय ? ' असा प्रश्न विचारला असतां मनु-
ष्य निरुत्तर होतो; तथापि अंतर्त्यामांत त्याची पक्की खात्री असते कीं
पूर्वजांच्या कृत्यांबद्दल आपला अभिमान वाजवी आहे; तो त्याचा
सुटत नाही. पूर्वजांचीं अपकृत्यें कोणी दाखवू लागला ह्मणजे तसेंच
लज्जेनें आपण मान खालीं घालतो; ' त्याचें आपणास काय ? '
असें कदापि मनात आणीत नाही. पूर्वजाची कीर्ति वाढविण्यांत आ-
पणांसच तिचें श्रेय आहे त्यांच्या कीर्तीस आपले हातून कलंक
लागला तर ' हत धिङ् मामधन्यम् ' असा रामाप्रमाणें आपले मनां-
त उद्गार येतो.

२६५. "आपले पूर्वज अतिसूक्ष्म ज्ञानमय रूपानें अंतर्त्यामांत वास
करून सदोदित आपलें संरक्षण करीत आहेत, आपणास सुबुद्धि देत
आहेत, श्रेष्ठतर पदवीस जाण्यास प्रोत्साहन करीत आहेत, हें मनांत
आणिलें ह्मणजे त्यांविषयीं कृतज्ञता जागृत होते. मग त्यांचे हेतु
पूर्ण करावे, त्यांचा मार्ग अनुसरावा, त्यांच्या दृष्टीनें पूज्य व्हावे,
अशी उत्कट इच्छा होते आपल्या ऐहिक वर्तनावद्दलची जबाबदारी
एकट्याची नाही, आपले बरोबर अनंत पूर्वज तरतील किंवा पतित होती-
ल, असें मनांत आलें ह्मणजे जीव दडपून जातो; ती जबाबदारी अ-
नंतपट मोठी वाटते अशा स्थितींत कोण वाकडें पाऊल टाकील? पू-
र्वमंस्काराचें हें स्वरूप फार थोड्यांनीं ओळखलेलें असतें; परंतु को-
णी ओळखो वा न ओळखो, कुलीनांच्या आचरणात ते आपोआप
प्रकट होतें,—हेंच त्याच्या खरपणाचें प्रमाण होय हें तत्त्व फार भ-
यंकर आहे ! एखादी दुष्ट कल्पना किंवा दुराचाराची इच्छा मनात

मात्र यावी व ' अरे, आपले पूर्वज ज्ञानदृष्टीने आपणांकडे टक लावून बसले आहेतना ? ' एवढी शंका हृदयांत शिरावी, ह्मणजे मग आपली केवढी तारांबळ उडून जाईल ? आपण किती चपापून जाऊं ? किती लज्जित होऊं ? ती कल्पना मनांतून घालविण्याविषयी किती उतावीळ होऊं ? हेच पश्चात्तापाचे बीज आहे. दुष्ट कर्मास कोणी प्रवृत्त होतो तेव्हां याच कारणाने त्याचे हृदय माधार घेते, धैर्य गळून जाते, व कोणी पहात आहे असे वाटून तो कावराबावरा होतो. ' वाजे पाऊल आपले, ह्मणे मार्गे कोण आले ! '

२६६. " आपल्या प्राचीन तत्त्वज्ञांनी, धर्मकारांनी व कवींनी हे तत्त्व अंशतः ओळखले होते. प्रत्येक विचारी पुरुषास त्याची थोडी तरी स्वाभाविक स्फूर्ति होणारच. ' आत्मा वै पुत्र नामासि ' वगैरे ज्या तत्त्वज्ञांच्या उक्ति आहेत, त्यांत हे तत्त्व अंशतः सांगितले आहे. आपले ऐहिक आचरण वाईट असेल तर आपल्याबरोबर आपल्या पूर्वीच्या सत्तावीस पिढ्या व पुढील सत्तावीस पिढ्या नरक-वासांत जाऊन पडतात; उलट, ते आचरण उत्तम असेल तर तितक्यांचा आपल्या बरोबर उद्धार होतो,—हे जे धर्मशास्त्रकारांचे विधान ते एकत्र आत्मसंक्रांतीच्या तत्त्वाचा अंशतः बोध झाल्यानेच त्यांनी केले असोवे. कवींनी आपआपल्या रीतीने हे तत्त्व वर्णिले आहे. त्यांसही त्याची साहजिक प्रतीति आली. कोणी ह्मटले आहे—

आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

आपणांस पापाचरणापासून कोण गूढपणे निवृत्त करीत आहे, कोण सन्मार्गास लागण्याची गूढ प्रेरणा करीत आहे, हे तत्त्वतः न जाणून, कावराबावरा होऊन, मनुष्य आपणांभोंवतींच्या सूर्यचंद्रादि सर्व विभूतींस आपल्या सदसत्कृत्यांचे साक्षीदार समजू लागतो. यांत आश्चर्य ते काय ?

" आपल्या हृदयांत स्वतः ईश्वराचे अधिष्ठान आहे असे कोणी समजतात सर्वांहून जुना व अनादि कालापासून 'मौन धरून सृष्टि चालविणारा मुनि ईश्वरच होय—

एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य तस्यांतिके त्वं वृजिनं करोषि ॥

“याप्रमाणें या आत्मसंक्रांतीच्या तत्त्वाचा भास अंशतः सर्व प्राज्ञ पुरुषांस पूर्वीपासून होत आला आहे. त्याचें सांप्रतचें पूर्ण स्वरूप मात्र अलीकडील उत्क्रांतिशास्त्राच्या आधारे सिद्ध होत आहे. मनुष्यजातीच्या सांप्रतच्या शारीरिक व मानसिक स्थितीची व्युत्पत्ति, पूर्वसंस्कारांचें हें सयुक्तिक विवरण ध्यानांत आणिल्याखेरीज, होऊं शकत नाही. ”

“ दादा, तुझाला मीं मागे एकदा सांगितलेंना कीं सर्व गूढ तत्त्वे स्त्रियांनीं किंवा कवींनीं प्रथम ओळखलीं ? त्यांनीं आपआपल्या मूळ प्रेरणेप्रमाणें तीं स्पष्ट केलीं, शास्त्रीय तऱ्हेनें त्यांचें प्रतिपादन केलें नाही, ह्मणून काय झालें ? त्या शोधांबद्दल त्यांचेंच गौरव केलें पाहिजे. सुमतीमध्ये कोणत्याही वाह्य सूचनेवांचून या तत्त्वाची प्रेरणा झाली हें पाहून तुझांस आश्चर्य कां वाटतें ? स्त्रिया व कवि आपलें अंतःकरण जसे खोल जाऊन शोधतात तसें तें इतरांस साधत नाही; इतरांस त्यांसारखी साहजिक स्फूर्तिही नसते. उत्क्रांतिशास्त्रवाल्यांचें नांव कशास काढतां ? कोणा स्त्रीकडून किंवा कवीकडून त्यांस ही कल्पना प्रथम मिळाली असावी; व नंतर त्यांनीं ती विचार करकरीन पूर्णत्वास आणिली असावी. कवि हे सर्व शोधकांचे अग्रणी होत. तुझी काव्ये वाचा, ह्मणून मी तुझांस उगीच सांगत नाही. सुमतीनें आत्म्यांचें अजरामरत्व ओळखलें, त्याचें कार्य जाणलें, एवढेंच नव्हे तर त्यांचें अधिष्ठानही ठरविलें. तिची थोरवी मी सर्व शास्त्रकारांहून अधिक समजतें. ”

२६७. “तार्ई, आतांपर्यंत मला जेवढे सुविचारी लोक भेटले तेवढ्या सर्वांची ईश्वरावर श्रद्धा असलेली मला दिसून आली. मी एकदा सुधारक होतो, तेव्हांपासून माझी श्रद्धा जी गेली आहे ती मात्र मला परत येत नाही. माझ्या स्वभावांत हा मोठा दोष आहे असें मी समजतो. मला आतां असें वाटूं लागलें आहे कीं ज्या अर्थी सुमतीचा देवावर एवढा भरंवसा आहे, त्या अर्थी देव असलाच पाहिजे. मी तीस गुरु करणार. तिच्या अंतःकरणांत अशी खोटीच

कल्पना येण्याचा आतां मला संभव वाटेनासा झाला आहे. देवास आपलें गाव्हाणें सांगून त्याची ती जी प्रार्थना करीत असेल तिनें तीस केवढें समाधान वाटत असेल ? दुःखभार उचलण्याचें केवढें धैर्यबळ येत असेल ? तें समाधान व धैर्यबळ मला जोंवर नाही तोंवर मी हतभागीच समजायाचा. या श्रद्धेकरितां माझें मन इतकें तळमळत आहे कीं जर मजवर एखादा भयंकर दुःख-प्रसंग आला तर त्याक्षणीं गेलेली श्रद्धा परत येईल असें मला वाटतें. मनाचें मालिन्य घालविण्यास दुःखासारखें दुसरें साधन नाही. ”

२६८. “ दादा, तुझांस काय ह्मणावें हें मला समजत नाही. श्रद्धा धारण करून तसें वर्तन केलें ह्मणजे झालें; त्याकरितां दुःखाची का प्रार्थना करायाची ? या बाबतींत तुमची व माझी स्थिति किती भिन्न आहे ? मी पूर्वीं आपल्या अगणित दुःखांचा विचार करीत असें, तेव्हां देव नाही, ईश्वर नाही, कोणी नाही,—ही अन्यायी घोर सृष्टि मात्र आहे,—असें मानण्याचा मी प्रयत्न करावा देव नाहीच नाही अशी मनाची समजूत घालूं पहावें. सृष्टींत जेवढे अन्याय, क्लेश, चिंता, व्याधि आहेत तेवढ्यांकडेच लक्ष द्यावें; हरतन्हा करावी; परंतु क्षणभर नास्तिक्य अनुभविल्यानंतर, ‘ पण ईश्वर आहेच, ’ अशी मनांतून प्रेरणा येऊन सर्व प्रयत्न व्यर्थ व्हावे ईश्वरास अन्यायाकरितां दोष देऊन त्याशीं मी भाडोवें. ‘ देवा, मी काय तुझा अपराध केला होता, ह्मणून तूं या वैधव्यस्थितींत मला टाकलेस ? माझ्या बहिणीचे हाल होतांल हें तुला दिसत नव्हतें काय ? मग त्या अनाथ निरपराधी स्त्रीस कां एवढ्या दुःखांत पाडिलेस ? तिच्या पोरांची तरी तुला दया यावयाची होती ! तुझ्या राज्यात न्याय नाही, दया नाही, सुख नाही ! कां तूं मनुष्यांस गांजीत आहेस ? त्यांच्या दुःखाच्या आरोळ्या कशा तुला ऐकूं येत नाहीत ? त्यांच्या प्रार्थनांची तूं कां अशी उपेक्षा करीत आहेस ? तुझी सर्वज्ञता आणि सर्वशक्तिमत्ता गेली तरी कोठें ? ’ अशा प्रकारें मी दुःखानें परवश होऊन ईश्वराची निंदा करावी, त्याचा धिक्कार करावा, त्याची पुन प्रार्थना करायाची नाही ह्मणून निश्चय करून बसावें. परंतु चित्त क्षणभर स्वस्थ होतें न होतें तों जिवाचा

थरकांप व्हावा. ' या नव्या अपराधाबद्दल आणखी कांहीं नवे दुःख तर देव मागे लावणार नाहीना ? त्याच्या मनांत करुणा आली असली तर ती माझ्या उद्धामपणाने नाहीशी तर होणार नाहीना ? मला जन्मभर दुःखांत ठेवण्याचा देवाचा खास इरादा नाही. मग मी त्याची क्षमा मागून कां त्यास अळवू नये ? ' अशा शंका मनांत येऊन सर्व पूर्वीचे निश्चय जागच्या जागी विरघळून जावे. मी गहिंवरून प्रार्थना आरंभावी. याप्रमाणे मनांत असो वा नसो, हृदय ईश्वराकडे वळते; ते भयाने नम्र होते; आशेने प्रार्थनेस लागते. मी निरुपाय होऊन ईश्वरमजनीं लागले आहे. ज्या दिवशी कांहीं चांगले घडते त्या दिवशी मनांत विचार तयारच असतो, ' लीले, पहा, ईश्वराची तुजवर मजी आहे ! ' ही आमच्या स्त्रियांच्या हृदयांतील अनिवार्य प्रेरणा पाहून तुम्ही श्रद्धा धारण करा. आमची अंतःकरणे खोटी साक्ष कधीही द्यावयाची नाहीत. शिवाय, आतांच आपण आत्म्याच्या एकत्र संक्रांतीच्या तत्त्वाविषयी वोलत होतोना ? ते तत्त्व काय सांगते ? सर्व पूर्वजांचा पूर्वज, तो पुराण मुनि, ईश्वर आहे. जर सर्व पूर्वजांची ज्ञानमय अस्तित्वे आपणांत प्रकट झालेली आहेत, तर त्या परात्पर पूर्वजाचे अस्तित्वही हृदयांत अवतरले पाहिजे. त्याची कृति बाहेर सृष्टीत दिसते, तशी त्याची चिन्मूर्ति हृदयांत वास करिते त्यास सोडून आपण कोठे जाणार ? तो सर्वसाक्षी आहे. तोच जगांतील सर्व भूतांस बाहुल्याप्रमाणे खेळवीत आहे. त्यास वश होण्याखेरीज उपायच नाही

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥

“ दादा, तुमच्या डोक्यांत इतका मोह शिरला तरी कसा की, त्याने ही ईश्वरावरील साहजिक श्रद्धा तुमचे हृदयांतून पळवून लाविली ! ”

“ लीलावती, हा मोह कोठून डोक्यांत प्रथम शिरला ते सांगतां येत नाही, पण मला वाटते तुम्ही ही ढकीकत ऐकून तो आतां नाहीसा झाला. अर्जुनावर श्रीकृष्णाचे, तसे तुझे व सुमतीचे मज-

वर उपकार आहेत. मीही अर्जुनाप्रमाणे ह्मणतो कीं 'तुमच्या प्रसादाने माझा मोह गेला, मला स्मृति आली, माझे सर्व संदेह दूर झाले व तुमच्या उदात्त प्रेरणांप्रमाणे मी पुढे वागण्यास तयार आहे.' मी आज पूर्ण भक्तिभावाने देवाची प्रार्थना करीन, व त्या-जवळ पहिली देणगी हीच मागेन कीं 'देवा, लीलेचे व सुमतीचे कल्याण कर, त्यांस सुबुद्धि दे, त्यांच्या सहणांचा व सुविचारांचा प्रकाश सर्वत्र देदीप्यमान होऊ दे.' "

याप्रमाणे बोलणे झाल्यावर मग मी फार वेळ बसलों नाही. लवकरच घरी आलों.

भाग ३९ वा.

अल्पकालांत केलेल्या अतिरिक्त विद्या- व्यासंगाचे दुष्परिणाम.

२६९. पुढे एके दिवशीं भाऊसाहेब मला आपले मित्राचे येथे घेऊन गेले. त्याचे नांव नारायणराव असे होते; तो मध्यम वयांतला गृहस्थ होता, व तोंडावरून चांगला बुद्धिमान् असावा असे दिसत होते. परंतु डोळ्यांत पाणी नव्हते, व अकाली वृद्धत्व आल्याचीं चिन्हे चहण्यावर दिसत होती. बाह्य स्वरूपावरून त्याचे अंगी विलक्षण विचार-शक्ति असेल, किंवा त्याचे पुष्कळ वाचन असेल, असे कोणास वाटण्याचा संभव नव्हता. तो उदासीन स्वभावाचा असावा, जिवास कंटाळला असावा व आपण अल्पायुषी आहो अशी त्याची खात्री झालेली असावी असे त्याचे चर्येवरून मला वाटले. त्याच्या अंतःस्थ विचारांचे हे बाह्य परिणाम होत असा तर्क माझे मनांत आला.

भाऊसाहेबांनीं मजबद्दल सर्व हकीकत नारायणरावांस सांगितली व त्यांचे सामाजिक विषयावरील कांहीं विचार ऐकावे अशी माझी मनीषा आहे असे सुचविले. त्यावेळीं त्यांनीं उत्तर दिलें, "माझे विचार कोणास ग्राह्य होण्यासारखे नाहीं; ते ऐकल्यापासून चित्त

व्यग्र होतें, म्हणूनच बहुधा लोक त्यांकडे लक्ष देण्याचें सोडतात. या सुधारणेच्या काळांत कोणास वाटेल कीं आमच्या वरिष्ठ जातींची गतानुगतिकता गेली आहे. परंतु तसें मुळींच नाहीं. आह्मी गतानुगतिकच आहों, आमची दिशा मात्र बदलली आहे. अंधपरंपरेनें वर्तन करण्याची आमची फार दिवसांची संवय आहे; राज्यकर्त्यांनीं नवीन विद्या या देशांत आणिली व तीसच केवळ उत्तेजन ठेविलें, त्यामुळें तिकडेच अंधपरंपरेनें आह्मी लागलों. 'अंधपरंपरेनें' असें ह्मणण्याचें कारण हें कीं ही नवीन विद्या जरी मौल्यवान् आहे, तरी तिचें रहस्य समजण्याइतकी योग्यता आह्मी आपले अंगीं आणीत नाहीं. ज्ञानलवानें आह्मी दुर्विदग्ध होतो. आपली विद्वत्ता घरांतील ह्यातारीहून किती अधिक आहे हें पहातों; व मनांत खुष होऊन जातो. तात्त्विक ज्ञान विद्वान् ह्मणविणारांस नाहीं, शाब्दिक आहे. त्यामुळें इंग्रजी भाषेतील ह्मणींचा त्यांच्या मनावर जेवढा परिणाम होतो, तेवढा इंग्रजी तत्त्ववेत्त्यांच्या अगदीं नव्या शोधांचाही होत नाहीं. सर्व इंग्रजी विद्येचें भांडार आह्मांस उपलब्ध असतांही, आह्मी विचारानें एक शतक इंग्रजांच्या मार्गे आहों. त्यांच्या बाह्य अनुकरणानेंच आमचें समाधान होत आहे, मग खोल सामाजिक विचारांत आह्मी कशास मन घालूं ?

२७० मिशनरींच्या मूळ प्रेरणा रूपांतरानें ग्रहण करून चाललें ह्मणजे सुधारणा झाली, असें आह्मांस वाटतें ही खरी स्थिति आहे. परंतु त्या मिशनरींचा ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचा यत्न आहे व त्याकरितां विरुद्ध धर्माची, येन केन प्रकारेण, हानि करण्याची त्यांची इच्छा आहे, हें आह्मी जाणत नाहीं. मन शुद्ध व न्यायी करण्याचा आंव घालतो; परंतु आमची बुद्धि महत्त्वाच्या विषयांत पाहिजे तितकी खोल जात नाहीं व आह्मी नाहीं नाहीं ह्मणतां मिशनरींच्या विचारांच्या ओघांस लागतो. हे मिशनरी किंवा इकडे आलेले दुसरे इंग्रज लोक विलायतेंतील पहिल्या प्रतीचे विचारी लोक असते व या देशाच्या परिस्थितीचा सर्व बाजूंनीं त्यांनीं विचार केलेला असता, व नंतर या देशाच्या खऱ्या हिताची काळजी बाळगून त्यांनीं सुधारणांची प्रेरणा केली असती, तर ही अंधपरंपराही फायदेशीर झाली अ-

सती. परंतु तसें नाहीं. इकडे येणारे इंग्रज लोक कमी योग्यतेचे, विचारांत निदान पंचवीस वर्षे मार्गे, व कित्येक बरेच दुरभिमानी, असे असतात. त्यांचा मुख्य गुण ह्यटला ह्यणजे कडकपणा होय; व तो राजकीय कामांत उपयोगाचा आहे; परंतु सामाजिक कामांत त्याचा काय उपयोग ? कडकपणानें लढाई जिंकतां येते; खरमरीत न्याय देतां येतो; परंतु समाजास सुदिशा दाखवितां येत नाहीं. असें असतां त्यांकडेच आमच्या बुद्धीस दिशा लावण्याचें आलें आहे, त्यामुळे वरिष्ठ जातीचा नाश होण्याचें दुश्चिन्ह स्पष्ट दिसत आहे. आपल्या समाजास काणतीही एक दिशा लावण्यापूर्वीं सामाजिक शास्त्राचे सर्व नवे नवे सिद्धांत विचारांत घेतल्यावांचून कसे चालेल ? परंतु इतकी विद्वानांत योग्यता येईपर्यंत वरिष्ठ जाति कोणत्या अनिष्ट नाशकारक स्थितीस जाऊन पोहोचतील कोण जाणे !

२७१. सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वीं वरिष्ठ जातीची कशी स्थिति होती हें लक्षांत आणा. या जातीतील मनुष्यास मातापितर किती विद्या देत असत ? लहानपणीं संध्या, पुरुषसूक्त वगैरे पाठ करून घेत असत. शाळेंत अक्षर, उजळणी व तोंडचे हिशेब वगैरे शिकवीत असत. कोणी थोडे संस्कृत, कोणी थोडे इंग्रजी शिकत असतील. व्यवहारज्ञान शिकवून येत नाहीं, तें अनुभवानेंच येतें. कांहीं थोडे वैदिक ब्राह्मण खेरीज करून व कांहीं थोडे शास्त्री खेरीज करून, बाकीचा मोठा पांढरपेशांचा समाज कारकुनीस लागणारे ज्ञानाहून अधिक ज्ञान अंगीं आणण्याचा प्रयत्न करीत नव्हता. या कारकुनांपैकीं कांहीं पुरुष प्रत्यक्ष अनुभवाच्या शिक्षणानें बुद्धि परिपक्व होऊन तीमुळें, मध्यम किंवा उतार वयांत मोठे विचारी, मार्मिक किंवा दूरदृष्टीचे लोक होऊन गेले. परंतु सरासरीनें पहातां, शिक्षण म्हणून ज्यास ह्याणायाचें व जें मुलांस कुटुंबात पितृत्व येण्यापूर्वीं द्यावयाचें, त्याची इयत्ता कारकुनीचे ज्ञानापेक्षां अधिक नव्हती. जन्मापासून पुरुष वीस वर्षांचा होईपर्यंत त्यास जे बुद्धीचे श्रम करावे लागत ते हें इतकें ज्ञान संपादण्याचे होते.

बरें, एवढेच बुद्धिपरिश्रम करून संतुष्ट व्हावें, अशी वरिष्ठ जातीच्या पुरुषांची स्थिति गेल्या चाळीस वर्षांच्या पलीकडे, पूर्वीं किती

दिवस होती ! मला वाटते निदान हजार वर्षे तरी होती. ज्या जातीच्या पुरुषांनी मागील हजार वर्षांत, तारुण्यास येण्यापूर्वी, यांहून अधिक बुद्धिपरिश्रम कधी केले नाहीत, त्यांस एकदम त्यांहून हजारपट बुद्धिपरिश्रम करण्यास तुम्हीं लाविले तर त्याचा परिणाम काय होईल ! हाच होणार की बुद्धिपरिश्रमांत शरीराची हानि होऊन पुढील संततीचा अवश्य न्हास होणार. या न्हासास हल्लीं वेगाने आरंभ झाला आहे. वरिष्ठ जातीच्या शेंकडा पंचाण्णव पुरुषांस अलीकडे विद्येकरितां वयाच्या पहिल्या वीस वर्षांत जे श्रम करावे लागत आहेत त्यांच्या शतांश नव्हे, तर सहस्रांश देखील श्रम त्यांच्या वडलांस किंवा आज्ञास करण्याचा प्रसंग नव्हता, हे निर्विवाद आहे. पूर्वीच्या चाळीस पिढ्यांत जे श्रम करण्याची पुरुषांस संवय नव्हती ते श्रम करण्याची आवश्यकता एक दीड पिढीतच त्यांवर येऊन पडली आहे; तिचे परिणाम चांगले होतील हे संभवेत तरी कसे !

२७२. ब्राह्मण बुद्धिमान् ह्मणून जो पूर्वीचा लौकिक होता, तो कांहीं थोडे शास्त्री, पंडित, वैदिक वगैरे विलक्षण बुद्धिमान् लोक एकेका वेळीं समाजांत होते त्यामुळे होता; शिवाय, जे थोडे पुरुष मुळचे बुद्धिमान् असून व्यवहारांत पडल्यावर हळू हळू बुद्धि परिपक्व होत गेल्यानें उदयास आले, त्याच्या कर्तृत्वामुळे तो लौकिक होता; परंतु सामान्य समाजाची योग्यता उत्तम कारकून होण्या पलीकडे कितीक काळपर्यंत कधींच गेलेली नव्हती. कोणत्याही एका वेळीं फार तर शेंकडा पांच चार लोक मोठे बुद्धिमान् निपजतात; त्यांस आकस्मिकपणे बुद्धीचा मोठा व्यय करण्याचा प्रसंग आल्यास ते तो निभावून नेतील; परंतु सरसकट सर्व पुरुषांवर हा असा प्रसंग आल्यास, त्यांपैकी कितीकांना तो सहन करितां येईल ! फारच थोड्यास, असें कोणीही उत्तर देईल. बाकीच्यांच्या शरीराची व मनाची दुर्दशा झाल्यावांचून राहणार नाही; व तिचा दुष्परिणाम त्यांच्या संततीमध्ये अवश्य दिसून येईल; व तो हल्लीं दिसत आहे. इतक्या थोड्या काळात तो कसा दृष्टीस पडेल अशी शंका कोणी घेईल; परंतु बापाच्या विकृत शरीराचा व मेंदूचा दुष्परिणाम संततीत दिसण्यास एकच पिढी वरस आहे. मग ही सतति तशाच मार्गास पुनः

लागल्याने दुसरे पिढीस तो दुष्परिणाम अधिकच स्पष्ट होईल. हा न्हासाचा क्रम हळीं अनिवार्यपणें चालू आहे, व त्याचा शेवट वरिष्ठ जातींचा निर्वंश, हा होणार आहे. आधुनिक तरुणांचे अल्प-वयांत मृत्यु, त्यांची अशक्तता, रुंदीने व उंचीने खाळावलेली त्यांचीं शरीरे, त्यांच्या मार्गे अल्पकारणाने लागणाऱ्या अनेक व्याधि, त्यांच्या संततीपैकीं फार थोडीं मुलें जगणें, व तींही औषधपाण्यानें जगवावीं लागणें, वगैरे सर्व गोष्टी न्हासाच्या द्योतक आहेत.

२७३. बहुतेक सुशिक्षित लोकांचें बुद्धिवीर्य त्यांच्या शेवटच्या परीक्षेनंतर सपतें; ते पुढें विचारांत प्रगति करूं शकत नाहींत, जुन्या पुराण्या ज्ञानावर पुढील सर्व मानसिक चरितार्थ चालवितात व सरासरीनें वर्षानुवर्ष मंदावत जातात असा अनुभव येत आहे. पहिल्या ज्ञानार्जनाच्या घाईत झालेला बुद्धीचा अतिरिक्त व्यय व त्यामुळे बुद्धीस आलेलें वैक्लव्य या अनुभवावरून सिद्ध होतें. आमच्या महाराष्ट्र विद्वानांची तूर्तची दुःस्थिति पाहून मनास अत्यंत खेद होतो. इतके मुनसफ, मामलेदार, वकील, डाक्टर व सरकारी हुद्देदार आहेत; परंतु अंगीकारलेल्या व्यवसायांत कोणाचेंही विशेष तेज पडत नाहीं. व्यवहरांतील प्रत्यक्ष शिक्षणाने त्यांचीं मनें परिपक्व होत आहेत असें दिसत नाहीं. सर्व बेगार पार पाडीत आहेत; आपण वरिष्ठ योग्यतेचे होत आहों असें कोणीही दाखवीत नाहीं. वरिष्ठ अधिकाराची हाव मात्र आहे, तीस योग्य अशी कृति मात्र नाहीं. हायकोर्टाचे वकील व मुनसफ, यांपैकीं हायकोर्टाच्या न्यायाधीशाच्या जागेस एखादा गृहस्थ निवडून जाण्यास, त्याचे ठरावांत कायद्याचे सूक्ष्मज्ञान, योग्य पाडित्य, पुराव्याचे मार्मिक परीक्षण व कांहीं नवीन कल्पना, वगैरे गोष्टी दृष्टीस पडल्या पाहिजेत; परंतु ती महत्त्वाकांक्षा बंद झाली आहे; व सर्व यत्राप्रमाणें काम रेटीत आहेत. हीच जिकडे पहावें तिकडे स्थिति.

बुद्धीचे वैक्लव्य जाणण्यास याच स्थितीवरून पुढें दुसरें एक साधन मिळतें. अंगीकारलेल्या व्यवसायांत ज्याची प्रगति होत नसते, तो अन्य प्रकारांनीं लौकिकास येण्याचा प्रयत्न करू लागतो. अमुक विद्वान् कामदार बुद्धिवळे चांगलीं खेळतो, अमुक लॉन टेनिसमध्ये

पटाईत आहे, अमुक बायसिकलवर उत्तम बसतो, अमुक म्याजिक लांटर्न फार चांगला दाखवितो, अमुक मोठा सुधारक आहे, अमुक कडक टाइमशीर काम करणारा आहे, अमुक बायकांस वाचण्या-लायख मनोरंजक गोष्टी उत्तम लिहितो, इ० इ०,—अशा प्रकारे ख्याति मिळविलेले विद्वान् कांहीं आहेत; परंतु तेच आपले काम कसे बजावतात, त्यांत कितीशी अक्कल दाखवितात, असा प्रश्न विचारतांच, 'सरासरीच' ह्मणून उत्तर येते, किंवा याहून अधिक दोषाविष्करण होते.

कांहीं दिवसांनीं दिवाण होण्यास, मुत्सद्दी होण्यास, हायकोर्टाचा जज होण्यास, मोठा डाक्टर, एंजिनियर किंवा वकील होण्यास—लायख असा माणूस वरिष्ठ जातीत निपजणार नाही असे अनुमान होते. वास्तविक पहातां आजच अशी स्थिति आहे. आजच उत्तम माणूस शोधायास गेलें ह्मणजे निराशेनें परत यावे लागते. आशेची कास धरून पुढे मोठाले लोक निपजतील ह्मणून तटस्थ राहणें सोपें आहे; त्यास कांहीं प्रयत्नच लागत नाही. परंतु ती आशा सयुक्तिक आहे असे दाखविणें फार कठीण झालें आहे. याप्रमाणें न्हासानें आपणांस चहूंकडून घेरलें आहे.

२७४. पूर्वीच्या काळीं याहून भिन्नस्थिति होती. पूर्व वयांतील बुद्धिपरिश्रम फारच माफक असल्यानें, जसजसा अनुभव वाढत जाई, तसतशी बुद्धि तीव्र व परिपक्व होत जाई. मध्यम वयांत मनुष्य आपलें तेज पाडीत असे, व वृद्धापकाळपर्यंत आरोग्य राखून अब्रूही राखीत असे. त्यामध्ये आवेश, निर्धार व इकडची तिकडची कांहीं तरी खटपट करीत बसण्याची हौस शेवटपर्यंत रहात असे, व त्याचे सततीपैकीं एखादा दुसरा मुलगा बुद्धिमान् निघत असे. मारवाडी व्यापाऱ्यांत अद्यापि अशीच स्थिति आहे; ते मुलांकडून कामापुरती विद्या करवितात; त्यांस व्यावहारिक ज्ञान आपो-आप अनुभवानें येत जातें; जों जों वय वाढतें तों तों आपल्या कामांत ते अधिकाधिक वाकवगार होतात त्यामध्ये न्हास दिसत नाही.

शरीराची पुरी वाढ होण्यास बीस वर्षांची अवधि आहे. तशी मनाचे वाढीस नाही. योग्य श्रमानें मनाचे आरोग्य राखणाराची बुद्धि

शेवटपर्यंत वाढत रहावी, असा सृष्टीचा हेतु आहे; निदान तीस अकाळीं क्षीणता येण्याचें साहजिक कारण नाही. जीं कारणें आहेत तीं सर्व कृत्रिम व परिहार्य आहेत. परंतु त्यांकडे अद्यापि कोणाचें लक्ष जात नाही, अंधपरंपरा चालली आहे, म्हणून आश्चर्य वाटते.

२७५. ज्यांच्या मनावर उत्क्रांतितत्त्वांचा थोडा जुना पुराणा परिणाम झाला आहे त्यांस वाटते कीं, बाप जितका अधिक विद्वान् होईल तितकी त्याची सततिही अधिक बुद्धिमान् निपजेल; शिवाय आईही विद्वान् असल्यास, मग तर असा उत्तम परिणाम झालाच पाहिजे ! ही त्यांची समजूत उत्क्रांतिशास्त्राच्या पूर्ण विरुद्ध आहे; व वरिष्ठ जातींवर जे घोर मानसिक श्रम करून उपजीविका मिळविण्याचा प्रसंग आला आहे त्यांमुळे त्यांस वरील तत्त्व खरें असलें तरी लागण्याचा संभवच नाही. कारण असें कीं पितृत्व येण्यापूर्वी मानसिक श्रम किती करायाचे त्यांस कांहीं सीमा आहे काय ? स्वतःच्या बुद्धीचें प्रमाण मोजून तरी कोणी आपले श्रमांची इयत्ता ठरवितो काय ? मुळींच नाही. विसावे वर्षी बी. ए. होतां आलें तर बरें, एम्. ए. होतां आलें तर त्याहून बरें, एम्. ए., ए-लेल्. बी. होतां आलें तर त्याहून चांगलें ! बुद्धीची कंवर मोडेपर्यंत ज्यानें त्यानें परिश्रम करीत वसावें व जेवढ्या उंच पाहिरीवर जावेल तेवढ्या जावें, हीच महत्त्वाकांक्षा, हीच सर्व आप्तइष्टमित्रांची व परोपकारी पुरुषांची इच्छा ! अशा तऱ्हेनें जे विद्या संपादन करणारे, त्यांच्या संततींत बुद्धि संक्रमित होईल ही आशा वाळगणें, ह्मणजे उत्क्रांतिशास्त्रच नव्हे तर जगाचा प्रत्यक्ष अनुभव विसरण्यासारखें आहे. अल्पवयांत केलेले हे अमर्याद श्रम संततीच्या व कर्तृत्वाच्या नाशास कारण होतात; एवढेंच नव्हे, तर व्यक्तीच्या आरोग्यास व जीवितास ते घातक होतात.

२७६. ज्यांची बुद्धि तीव्र, घरांत सुखसमाधान, सर्व साधनें अनुकूल, व ज्ञानार्जनाचे प्रयास घाईचे नाहीत, अशा मनुष्यांवरही सुविशेष ज्ञानाचा आणि विचारप्रकर्षाचा किती अनिष्ट परिणाम होता हे पाहिलें ह्मणजे, जेथे अशी अनुकूलता नाही व घाई फार, तेथे

किती दुष्ट परिणाम होतील तें सांगायस नको. जगाच्या इतिहासांत असें दिसून येतें कीं जेवढे प्रसिद्ध पुरुष झाले तेवढे बहुतेक संतति-हीन आहेत; कित्येकांस तर विवाहाची इच्छाच झाली नाही शंकराचार्य, रामदास, न्यूटन, वगैरे हीं अविवाहित महापुरुषांचीं उदाहरणें होत. सीझर, नेपोलियन, अनेक राजे व सरदार, शेक्सपीयर, वगैरे कवि, नानाफडणीसासारखे मुत्सद्दी, कितीक तत्त्ववेत्ते, धर्मसंस्थापक, इतिहासकार, वगैरे—यांस संतति नाही. ज्या कित्येकांस झाली त्यांस तिची लाज वाटावी अशी झाली. शिवाजीचे पोटी संभाजी झाला ! ग्यालिलिओचे पोटी तसाच एक अजागळ प्राणी जन्मला ! जितकी इकडे ज्ञानविवेकांची अतिवृद्धि, तितकी संतति अजागळ किंवा मुळींच नाही असें समजावें. बुद्धिप्रकर्ष संततीस बाधक होतो. तीन हजार वर्षांच्या इतिहासांत बापासारखाच मुलगाही गुणी असें दहा पांच ठिकाणीं मात्र सांपडतें. एक नांव किंवा आडनांव इतिहासांत बहुधा एकदाच येतें गेल्या चाळीस वर्षांत महाराष्ट्रांत जे विद्वान् लोक लौकिकास येऊन गेले किंवा आलेले आहेत, त्यांपैकीं पुष्कळ निसतान झाले आहेत व बाकी बहुतेक अजागळ घरबुड्या मुलांचे बाप आहेत.

२७७. बापांच्या बुद्धीच्या व्यस्त प्रमाणांत मुलांची बुद्धि असते हा अनुभव घरोघर घ्यावा. पुष्कळ मुनसफ, मामलेदार, इंग्रजी शाळांचे हेडमास्तर वगैरे गृहस्थांस मीं हा प्रश्न केला. ' कां हो, तुम्ही आपल्या मुलांच्या वयाचे होतां तेव्हां तुम्ही जितके बुद्धिमान् होतां, तितकीं तुमचीं मुलें बुद्धिमान् आहेत काय ? किंवा, तुम्हीं जितक्या वयांत जितक्या श्रमानें जितकी विद्या व हुषारी संपादिली, तितक्याच वयांत, तितक्या श्रमानें तितकी विद्या व हुषारी तुमचे मुलांस येईल असें तुम्हांस वाटतें काय ? सरासरीनें मुलें तुम्हाहून बुद्धीनें कमी आहेत कीं बरावरीचीं आहेत ? ' या प्रश्नावर मुलें मंद आहेत असें बहुतेकांचें मत पडलें. शाळामास्तरही हा असाच अभिप्राय देतात—विद्वानांचीं मुलें मंद; बापांचें तेज मुलांत नाही. ही स्थिति पाहून कोणी घरच्या शिक्षणास दोष देतो, कोणी घरच्या लाडांस दोष देतो, कोणी मुलास आळशी समजतो, कोणी शाळामास्तरांस दोष

देतो, कोणी विद्यादानपद्धतीस देतो, कोणी युनिव्हर्सिटीस देतो. या इतक्या ठिकाणीं कांहीं क्षुल्लक न्यूनता दिसली कीं विद्वानांची खात्री होते, 'पहा, हीच न्यूनता मुलांच्या महपणास कारण होते बरे ! काय करावें ? ही न्यूनता दूर करण्याचें परस्वाधीन पडलें; जें होईल तें होवो !' बाहवा ! आपली दुष्कृति लोकांवर लोटून समाधान पावण्याचा हा खासा मार्ग आहे. उन्मत्त माणसाप्रमाणें एक खरा रस्ता मात्र विद्वानांस दिसत नाही, बाकी जिकडे पहावें तिकडे मोठमोठालीं खिंडारें दिसतात ! हल्लीं जे आपणांस विद्वान् समजतात त्यांचे मातापितर विद्वान् नव्हते किंवा नाहींत. त्यांच्या वडलांनीं जो कांहीं पराक्रम केला असेल तो विद्येवांचूनच केला. हल्लीं शाळांत व कालेजांत वर नंबर कोण ठेवितात व युनिव्हर्सिटींत कोण लौकिक मिळवितात तें पाहिलें, तर विद्वान् वडलांचीं तीं मुलें नाहींत. ज्यांनीं विद्येच्या कामीं कमीत कमी श्रम केले, त्यांचीं तीं मुलें आहेत; त्यांपैकीं बरींच शहरांतील हुषार माणसांचीं मुलें नाहींत; खेड्यांत गांवढळांत राहून गांवढळ बनलेल्या लोकांचीं आहेत. या गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणें सर्वास शक्य आहे, तेव्हां अधिक पुरावा देण्याचें कारण नाही. या विषयावर इमर्सन् यानें आपला अभिप्राय थोडक्यांत दिला आहे. तो ह्मणतो—'देश विचारांच्या व महत्त्वाकांक्षेच्या अंतःस्थ अग्नीनें जळत असतात. तो अग्नि इकडे चांगलें कार्य करीत आहेसें दिसतें, तिकडे हानि करीत असतो. बुद्धि ह्मणजे आग आहे, तीस द्यामाया किंवा दूरदृष्टि नाही, ही हाडांची विलक्षण इमारत जीस आपण माणूस ह्मणतो, तीस ही आग भस्म करिते. विलक्षण बुद्धि असणें हें अत्यंत हिताचें आहे, परंतु तें तसेंच अत्यंत अहिताचें आहे.*' इमर्सनचे ग्रंथ वाचले ह्मणजे तो

* "It is almost inevitable to push the generalization up into higher parts of nature rank over rank into sentient beings. Nations burn with internal fire of thought and affection which wastes while it works. We shall find finer combustion and finer fuel. Intellect is a fire rash and pitiless, it melts this wonderful bone-house which is called man. Genius even, as it is the greatest good, is the greatest harm. Emerson—*Essay on Farming*

किती सूक्ष्म अवलोकन करणारा व नवीन नवीन विचार सुचविणारा माणूस होता हे लक्षांत येते. त्याचा तुम्ही 'शेतकी' वरील निबंध वाचा ह्मणजे मी बोलत आहे या विषयावर कांहीं नवीनच प्रकाश पडेल.

ऋषिकालीं देखील ब्राह्मणांच्या बुद्धीवर एवढा ताण बसत नव्हता. ब्राह्मण कुटुंबांतील जो फार बुद्धिमान् पुत्र असे तो कायमचा अरण्यवास स्वीकारून बहुधा अविवाहित राहत असे. त्याची बुद्धि परिपक्व होई; तो ऋषिवर्गांत मोडे; अर्थात् त्याच्या संततीपासून समाजास फायदा होण्यासारखा नव्हता. बाकीचे पुत्र व्यावहारिक कामापुरते अध्ययन झाले कीं विवाह करून संसारास लागत. भिक्षुकी वृत्ति, खुशाल यजन-याजन करावे, सोम प्यावा, वेदाचीं उंच स्वरांने पारायणें करावीं ! बुद्धीस जी अशा कृत्यांनीं व सांसारिक अनुभवांनीं परिपक्वता येईल ती येईल. बुद्धिपरिश्रमानें सर्व कुटुंबाची हानि करून घेण्याचा त्यावेळीं परिपाठ नव्हता.

२७८. परंतु हल्लीं त्याचे विरुद्ध काम चालले आहे. भिक्षुक, वैदिक, शास्त्री, पुराणिक व सर्व वरिष्ठ जातींचे लोक आपल्या मुलांस खुशाल विद्याव्यासगांत ढकलून देत आहेत. बरे, हा व्यासग एकाच पिढीपुरता असता तर इतकी काळजी नव्हती. पिढीमार्गे पिढी तोच व्यासंग करणार असे स्पष्ट दिसते. जीवितधारणास विद्येशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाही आतां ज्या एका दिशेनें बापानें बुद्धीचा विशेष व्यय केला, त्या दिशेत तरी मुलानें बुद्धि खर्चण्याचें सोडून द्यावें, दुसरी दिशा घरावी. एकच एक व्यासंगात कुळांतील, पिढीमार्गे पिढी, आपली सर्व बुद्धि खर्च करूं लागल्यास, एकाहून एक मंद पुरुष निघत जातात; एवढेच नव्हे, तर सर्व प्रकारचा च्हास सुरू होऊन कूल निसंतान होतें. याप्रकारचीं महाराष्ट्रांत शेकडों प्राचीन व अर्वाचीन उदाहरणें आहेत व युरोपीयांनीं हा सिद्धांत सार्वत्रिक अनुभवानें ठरविलेला आहे. गायो नांवाच्या विद्वान् अनुभविक गृहस्थानें ' शिक्षण आणि आनुवंशिक संस्कार ' या विषयावर ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत युरोपीय अनुभव असा दिला आहे

* कीं बापाचा वंदा मुलास लावण्याचा प्रयत्न सहसा करूं नये, विशेषतः

* Since it is impossible to meet with a social environment perfect in every detail from the hygienic point of view, the only hope for the vitality of a race lies in a change of environment which corrects the evil influence by influences in a contrary direction. The temptation most difficult to resist in our modern society is that of completely *exploiting* our talents, of extracting from them every particle of practical profit and of bartering them for the maximum money and honour they can give. It is this unlimited exploiting of superiorities which renders them perilous.. (1) The best principle of all moral hygiene would therefore be to persuade the individual to spare himself, not to consider any talent in himself or his children as a goose laying golden eggs, and finally to look upon life as having to be, not *exploited*, but *preserved, increased and propagated*. The consequence of this principle of physiological economy in education is the art of measuring and directing culture, especially intellectual culture of not making it too intense, too limited to a single point of the intellect, but of always proportioning its extension and intension (2) The alternation of culture in the race should be a principle of no less importance. *Rotation of crops* ought to be as elementary a rule in education as in agriculture, for it is absolutely impossible to successfully cultivate for an unlimited period a given plant in the same soil or a given aptitude in the same race. The most healthy occupation, beyond dispute, is clearly that of the labourer or country gentleman, and the way to preserve a succession of generations at once robust and brilliant would be to make them live alternately a town and country life; to make them recuperate in the vegetative life of the peasant, whenever they are exhausted by the nervous and intellectual life of the inhabitants of towns. I think that it is the educator's duty *never to press the son to follow his father's profession*, at least whenever that profession, as that of the artist, politician, savant, or simply man of business, or man of eminence, requires very considerable nervous expenditure. *The real qualities of a race are not lost because they are not immediately exposed to view* on the contrary, they accumulate, and genius only proceeds from the boxes in which the poor have day by day hoarded up their talents instead of squandering them in follies. *Nature acquires her greatest riches when she is asleep*. We must resign ourselves to our sons being other than we are, or to their ceasing to exist.

जेव्हां त्या धंद्यांत बुद्धीचा फार मोठा व्यय करावा लागतो. असे धंदे ह्मटले ह्मणजे—विद्याव्यासंगाचा, शास्त्रज्ञाचा, मुत्सद्याचा—वगैरे होत. ज्याप्रमाणें जमिनींत निरंतर एकच एक पीक काढीत बसलें तर ती निःसत्त्व होते, त्याप्रमाणें बुद्धीचाही धर्म आहे. जमीन जशी कांहीं दिवस पडीत टाकावी लागते त्याप्रमाणें बुद्धीही कांहीं पिढ्या पडीत ठेवणें जरूर असतें. ह्मणजे ती न्हास पावत असली तर पुनः जोर धरण्याचा संभव असतो. या दृष्टीने बुद्धिव्यासग करणारांनीं पिढीमार्गे पिढी एकच धंदा चालवूं नये; मध्ये मध्ये कांहीं पिढ्या बुद्धीस पूर्ण विश्रांति द्यावी व शारीरिक श्रमास लागावें. तें शक्य नसेल तर निदान बुद्धीचा दर पिढीस निराळाच भाग उपयोगांत येईल व तोही फारसा ताणला जाणार नाही, अशी योजना करून धंदा सारखा बदलीत जावा. परंतु एतद्देशीय शेतकऱ्यांची व वरिष्ठ जातींची एकच स्थिति आहे. जमीन पडीत टाकून शेतकऱ्यांचें चालायाचें नाही; बुद्धि पडीत टाकून वरिष्ठ जातींचें चालायाचें नाही. तिचा माफक उपयोग करायाचा ह्मटलें तरी देखील चालत नाही. बुद्धि नापीक झाली तरी तीच पुनःपुनः पेरून काय थोडें फळ येईल तें काढून घ्यावें, ही सर्वांची दशा होत आहे, यास काय करावें ? वरिष्ठ जातींस जगाची रजा घ्यावयाची नसेल तर त्यांनीं आपले बहुतेक तरुण विद्याव्यासंगांतून काढून घेतले पाहिजेत. दुसरा तरणोपाय नाही

२७९. युरोपियन लोक जेथें जेथें वसाहतीस गेले आहेत, तेथें तेथें मूळचे लोक नष्ट होत आहेत असा अनुभव आहे. त्यांची अनेक कारणें दाखविण्यांत येतात. मूळचे लोक रानटी असतात; त्यांजवळ सुधारलेलीं शस्त्रेंअस्त्रें नसतात. लढाईत युरोपियनांपुढें त्यांचा टिकाव लागत नाही, हें एक कारण आहे. युरोपियनांबराबर त्यांचे कांहीं विशिष्ट रोग जातात; त्या रोगांची बाधा युरोपीयांस फारशी होत नाही, कारण रोगाच्या विषास जिंकणारें प्रतिविष उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या शरीरांत आलेलें असतें. परंतु नवीन वसाहतींतील मूळच्या लोकांत तें सामर्थ्य नसतें; त्यास ते रोग किंवा त्यांची औषधे माहीत नसतात; युरोपीयांच्या सहवासानें ते रोग त्यां

मध्ये पसरले कीं अनेकांस प्राणांस मुकावें लागतें. हें दुसरे कारण देण्यात येतें. युरोपीयांवरावर त्यांचीं मद्ये व दुसरे घातक पदार्थ जावयाचेच त्यांची रुचि मूळच्या लोकांस लागली कीं ते दुर्व्यसनांस लागतात; त्यांमुळे त्यांचें वीर्य कमी होत जातें. हें तिसरें कारण सांगतात. हीं सर्व कारणे खरीं आहेत; परंतु त्यांतूनही पुष्कळांचा बचाव होतो व ते युरोपीयांच्या अमलाखालीं येतात. त्यांस सुधारण्याचा युरोपीय लोक प्रयत्न करूं लागतात; परंतु सर्वत्र परिणाम असा दिसत आहे कीं मूळच्या लोकांस सुधारण्याचा जेवढा अधिक प्रयत्न करावा, तेवढी त्यांची संतानदृष्टीनें हानि होत जाते व ते मूळचे लोक कालांतरानें नष्ट होणार असें स्पष्ट दिसूं लागतें. हा सुधारणेचा विपरीत परिणाम पाहून युरोपीयांस आश्चर्य वाटतें. परंतु तुम्ही आम्ही जे त्यांच्या सुधारणेच्या कचाट्यांत सांपडलों आहों त्यास तरी आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. असा विपरीत परिणाम घडलाच पाहिजे असें स्वानुभवावरून आपणांस कळून आलें पाहिजे.

कारण, युरोपीय लोक सुधारणेची पेरणी करूं लागले ह्मणजे काय करितात? जें अगाध ज्ञान त्यांस स्वतः मिळविण्यास दोनचारशें वर्षे लागलीं तें ज्ञान नवीन रानटी समाजास ते एकदम देऊ लागतात. त्या समाजाच्या बुद्धीनें असले परिश्रम पूर्वीं कधींच केलेले नसतात; ते परिश्रम करून तिचा एकदम विकास होतो; परंतु या नवीन मार्गास एकाएकीं लागल्यानें संतति उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य लोकांत राहत नाहीं. स्वाभाविक रीत्या ज्या उत्क्रांतीस हजार पांचशें वर्षे लागावीं ती जर एका किंवा दोन पिढ्यांत बलात्कारानें घडवून आणिली, तर ती समाजास संतति उत्पन्न करण्याचे कामीं निर्वीर्य करिते अशी आकस्मिक सुधारणा करूं लागणें म्हणजे लोकांस मृत्युपथास लावण्यासारखेंच आहे. परंतु 'माझ्या सारखा केव्हां होशील' याबद्दल युरोपीयास फार धाई असते; त्यांमुळे त्यांचा परापकार इतरांस घातक होतो जेथें जेथें युरोपीयांचें राज्य झालें आहे, तेथें तेथें युरोपीय संस्था स्थापन झाल्या आहेत. त्या चालविण्याची योग्यता आणण्याकरितां विलक्ष-

ण बुद्धिपरिश्रम करावे लागतात; त्यांचे ओझे असह्य असते; अल्प-
वयांत ते माथ्यावर घ्यावे लागते; त्याखाली मनुष्य चिरडून जातो.
उदाहरणार्थ, या देशांत सरकारी नौकरीची परीक्षा प्रथम देशी भा-
षेत होती, ती इंग्रजींत झाली, ती मागे पडून म्याट्रिक. किंवा यू.
एस्. एफ् तिचे जागी आली, तीही कमी योग्यतेची होऊन बी. ए.
वगैरे परीक्षांचाचून गत्यंतर नाहीसे झाले. स्वदेशांत अधिकार मिळ-
वून उदयास यावे ही इच्छा स्वाभाविक आहे; बुद्धिमानांनी ती बा-
ळगली नाही तर कोण बाळगील असा विचार मनांत येतो त्याचा
परिणाम घातक होतो ही युरोपीयांची चूक आहे, व ती सर्वत्र
त्याच्या परदेशीय प्रजेस विलयास नेत आहे विचारी पुरुषांस आ-
श्चर्य वाटते की ज्या लोकांचे पराक्रम इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत,
ज्यांनी अनेक महत्त्वाची राजकीय, सामाजिक व धार्मिक तत्त्वे नि-
श्चित केली, त्यांच्या वंशजांत मानसिक गुण कां प्रकट होत नाही-
त? त्यांत धैर्य कां नाही, आवेश कां नाही, निर्धार कां नाही,
सत्य कां नाही, महत्त्वाकांक्षा कां नाही? या सर्व प्रश्नांचे उत्तर
एकच आहे. अपरिमित बुद्धिव्यासंगाने बुद्धीस वैक्लव्य व वार्ध-
क्य येते, ती कुचकामाची होते, व हे वैक्लव्य पुढे संततीची दु-
र्दशा करिते अल्पवयात बुद्धीचा मपका दिसतो, मध्यम वयांत
अवनति दिसते, उत्तर वयांत तिचा लोप होतो.

२८०. मुबई इलाख्यात या प्रकारे वरिष्ठ जाति विनाशमार्गास
लागलेल्या आहेत; कारण त्यावरच इंग्रजी विद्येचे परिणाम विशेष
घडले आहेत. या जातीपैकी ज्या फार मोठ्या असून पसरलेल्या
आहेत, त्यांस स्वतःची दुर्दशा दिसत नाही, परंतु ज्या लहान व
आटोपसर आहेत त्यांस ती दिसू लागली आहे. हल्लीं गुजराथेंत
नागर ब्राह्मणाची, महाराष्ट्रांत प्रभूची, व मुबईस भाटे व पार्शी यां-
ची कशी स्थिति आहे तिचा शोध करून पाहिल्यास, इतर जातींस
सावध होण्यास पुष्कळ साधने मिळतील.

इंग्रजांच्या वसाहतींत काय प्रकार चालला आहे तो पहा. किड-
चे 'सामाजिक उत्क्रांति' या नांवाचे पुस्तक आहे, त्यातील वि-
चारसरणीचा येथे विचार करावाचा नाही, परंतु त्याने दिलेली

माहिती खरी आहे, ती तेवढी घेऊं. न्यू झीलंडमध्ये मेवरी ह्मणून मूळचे लोक आहेत हे लोक अगदी बुद्धिहीन आहेत, पूर्ण रानटी आहेत, अशी पूर्वी समजत होती त्यांस विद्या देण्याचा सरकाराने आरंभ केला. पन्नास वर्षांच्या अखेरीस आज युरोपीयांस असें दिसून येत आहे कीं या लोकांत उत्तम गुण आहेत. त्यांनीं इंग्रजांच्या रिती-भाती उचलल्या आहेत; कायदे कौन्सिलांत त्यांचे लोक उत्तम हुषारी दाखवूं लागले आहेत; त्यांची सुधारणा उत्तम रीतीनें व झपाझप होत चालली आहे. व हें पाहून युरोपीयांस हर्ष व आश्चर्य वाटूं लागलें आहे. लोक उद्योगी झाले आहेत. परंतु पन्नास वर्षांपूर्वी त्यांची संख्या ८०००० होती ती ४०००० स येऊन ठेपली आहे. ही जात नष्ट होणार अशीं आतां स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत. दुसरे उदाहरण आस्ट्रेलियांतील मूळच्या लोकांचें. हेही पूर्वी पूर्णपणें रानटी होते. सुधारणेनें त्यांच्या बुद्धीचा एकदम उदय झाला. आस्ट्रेलियांतील विद्याखात्याच्या दृष्टीनें, मूळ लोकांच्या मुलांच्या शाळांचा फार वर, युरोपीय शाळांच्याही वर, नवर लागूं लागला. इंग्रज लोकांस चमत्कार वाटत आहे ! सुधारणा झाली, परंतु ती मृत्युपंथाची तयारी आहे असें लोकसंख्येच्या दशवार्षिक आंकड्यावरून दिसतें. सिध्दी लोकांचीं मुलें अशींच विद्याग्रहणांत चलाखी दाखवितात; परंतु अमेरिकेंत त्यांस स्वातंत्र्य मिळालें असून ते, लोकसंख्येच्या दृष्टीनें, नाश पावत आहेत. या सर्व गोष्टींचें कारण युरोपीय लोक असें समजतात कीं युरोपीयांशीं उद्योगाचे कामीं या मूळच्या लोकांस टिकाव धरवत नाहीं, ह्मणून त्यांची हानि होते; परंतु तसें मानण्यास पुरावा नाही. विद्या देणें ती फार सावकाशपणें दिली पाहिजे, नाहीतर तिच्या ओझ्यानेंच पुरुषाचें वीर्य अस्तास जातें, व तो चागली सतति उत्पन्न करण्यास नालायख होतो. युरोपीय सुधारणेच्या आकस्मिक भारानें त्यांच्या ताब्यातील रानटी लोक, जे उत्क्रांतीनें मूळचे फार मागे, ते चिरडून नाहींसे होणार अशीं सर्वत्र चिन्हे दिसत आहेत.”*

भाग ४० वा.

शहरवासी होण्याचे न्हासकारक परिणाम.

२८१. “ वरिष्ठ जातींनी आपलीं मुलें विद्याव्यासंगांतून काढा

have come into contact, do not appear to show any *intellectual* incapacity for assimilating European ideas or for acquiring proficiency and distinction in any branch of European learning. Although they have, within fifty years, dwindled from 80,000 to 40,000 and still continue to make rapid strides on the downward path, the Registrar-General of New Zealand, in a recent report on the condition of the colony, says of them that they possess fine characteristics, both mental and physical, and readily adopt the manners and customs of their civilized neighbours. He asserts that in mental qualifications they can hardly be deemed naturally an inferior race, and that the native members of both the Legislative Council and the House of Representatives take a dignified, active and intelligent part in the debates, especially in those having any reference to Maori interests.

Even the Australian aborigines seem to provide us with facts strangely at variance with the prevailing theories . . . His mental capacity is universally accepted as being of a very low order. Yet it is somewhat startling, for instance, to read that in the state schools in the Australian colonies, it has been observed that aboriginal children learn quite as easily and rapidly as children of European parents and, lately, that “for three consecutive years the aboriginal school at Remahyack, in Victoria, stood highest of all the state schools of the colony in examination results, obtaining 100 per cent of marks” The same facts present themselves in the United States. The children of the large Negro population in that country are on just the same footing as children of the white population in the public elementary schools. . . Ch IX

The Anglo-Saxon looks forward, not without reason, to the day when wars will cease but without war, he is involuntarily exterminating the Maori, the Australian, and the Red Indian, and he has within his borders the emancipated but ostracised Negro, the English Poor Law and the Social Question, he may beat his swords into ploughshares, but in his hands the implements of industry prove even more effective and deadly weapons than the swords . . . Ch. II.

KIDD *Social Evolution.*

याचीं असा विचार केला, तर त्यांनीं करावें काय असा प्रश्न येतो. व या प्रश्नाचा विचार करूं लागले ह्मणजे वरिष्ठ जातींस विलयास नेणारें दुसरें कारण लक्षांत येतें. वरिष्ठ जातींस आपलें अस्तित्व राखण्याकरितां केवढे दुर्धर भगीरथ प्रयत्न केले पाहिजेत हें पुढील विवेचनावरून लक्षांत येईल. सर्व वाजूंनीं त्यांस मृत्यूनें घेरलें आहे; त्यांतून ते कसा आपला बचाव करून घेतील, ईश्वर जाणे !

युरोपीय राष्ट्रे विलक्षण विद्याव्यासंग करीत आहेत, तेव्हां त्यांच्या समाजांत कशी घडामोड चालली आहे ती पहा. जे पुरुष ज्ञानानें व पराक्रमानें अत्यंत ऊर्जित दशेस येऊन राष्ट्रास अलंकारभूत होतात, त्यांच्या मागे त्यांचे नांव चालविण्यास मुळींच सतति राहत नाही किंवा जी राहते ती फार कमी योग्यतेची असते, व तिचाही नाश कांहीं थोड्या पिढ्यांनीं होतो. समाजांत जे अगदीं वरिष्ठ वर्ग त्यांचा निःसतान होण्याकडे कल असतो. सरासरीनें सहा पिढ्यांचे आंत मोठ्या पुरुषांचे कूल विलयास जातें; व बहुधा दत्तक घेऊन, किंवा अशाच दुसऱ्या तऱ्हेनें कुळांत नवीन जोरदार बीज आणून, कूल राखावें लागतें. कोणत्याही वर्गातील निवडक माणसें श्रेष्ठत्व मिळविण्याकरितां जसजशीं अधिक बुद्धिपरिश्रम करूं लागतात, तसतशीं तीं उदयास येतात, परंतु सततीचे कामीं तीं निरुपयोगी होतात. हे बुद्धिपरिश्रम जेथे फार थोडे तेथे कायमचा बुद्धीचा ठेवा असतो; तेथेच संततिही विपुल असते. इकडे वरिष्ठतेस आलेल्या माणसांचीं कुळे नष्ट होत असतात, तिकडे कांहीं पुरुष खालच्या वर्गांतून बुद्धीचा ठेवा आणून उत्कर्षास येत असतात व नवीन वरिष्ठ कुळे स्थापित असतात. याप्रमाणें, बुद्धिपरिश्रम न करणारे व दारिद्र्यांत अंगमहिनतीनें दिवस कंठणारे जे खेड्यापाड्यांतील शेतकरी व मजूर लोक, ते समाजाचा अचळ पाया आहेत. त्यावर इतर वर्गांची इमारत आहे; तिचा कळस नित्य ढासळून पडत असतो परंतु खालच्या वर्गांतून पुनः तो नवा तयार होऊन उभारला जातो. समाजाची बुद्धि केळीच्या झाडाप्रमाणें आहे. खुंदास खालून नवे नवे

कोंब फुटून ते वाढत असतें; वर आलेले फळांचे घड परोपकारास लागतात, बीजाचे उपयोगी पडत नाहींत.*

वरिष्ठ वर्ग आपलें सर्व सामर्थ्य खालच्या वर्गांतून घेऊन येतात, त्याच्या प्रकाशानें जगांत देदीप्यमान होतात व ते संपतांच विलुप्त होतात. युरोपीय प्रसिद्ध माणसांची स्थिति विजेच्या दिव्यांप्रमाणें आहे. त्यांस लागणारे सामर्थ्य कोठें तरी अप्रसिद्ध भिकार जागीं यंत्रद्वारा तयार होऊन येतें; ज्या तारांतून त्याचा ओष वाहतो त्यांकडे कोणाचें लक्ष जात नाहीं. दिव्यांचा प्रकाश मात्र अशा ठिकाणीं पडतो कीं, सर्व टकमका पाहूं लागतात व आश्चर्यभरित होतात.

या रीतीनें प्रसिद्ध पुरुषांची एक लाट उंच चढून जो उतारास लागते, तो खालून दुसरी वर येऊन तिची जागा घेते. वरिष्ठ वर्गांत विवाह न करणाऱ्या स्त्रिया व पुरुष फार; व जे विवाह होतात तेही वयें फार वाढल्यावर. ज्ञानमार्गास लागलेल्यांमध्ये विवाहाची इच्छा कमी असावी हें साहाजिकच आहे; सततीचेंही प्रमाण त्या योगें त्यांमध्ये फार कमी असतें. परंतु खालीं दरिद्री लोकांत पाहू गेलें तर विवाहाची इच्छा प्रबळ व त्यांचें विवाहही लवकर होतात; पुढें संतति पुष्कळ होते. धान्य स्वस्तें झालें कीं विवाहास उत येतो, हें पाहून बर्क ह्मणे कीं म-

* While we have, therefore, on the one hand, the constant tendency of aspiring ability to rise into the highest class, we have, on the other hand, within the class itself, the equally constant tendency towards restriction of numbers, towards celibacy, and towards *reversion to the classes below*. This is the largest operating cause constantly tending to the decay and extinction of aristocratic families. .

Not only do the aristocratic classes die out, but it would appear that the members of the classes into which it is always the tendency of a very prevalent type of intellectual ability to rise, are being continually weeded out by a process of natural selection, which it appears to have been the effect of our own civilization to foster to a peculiar degree It is evident that our society must be considered as an organism which is continually renewing itself from the base and dying away in those upper strata into which it is the tendency of large class of intellectual ability to rise

KIDD. *Social Evolution*, P. 260.

नुष्यांची उत्पत्ति तोंडावाटे होते (Man breeds at the month), ह्मणजे, खायला मिळाले की संततीस तोंटा नाहीं. ब्रह्मदेवाचे भक्त समाजाच्या तळाशी आहेत, विष्णूचे भक्त मध्यंतरी आहेत, पृथ्वीवर अजिंक्य होऊन कैलासवासी होणारे शिवभक्त माथ्यावर आहेत. या अशा तऱ्हेने युरोपीय समाज आपली शाश्वती राखून बलाढ्य होत आहे. जो पुरुष थोरवीस येऊन जगावर छाप ठेवितो, त्याच्या बापाने किंवा आजाने स्वतः हाताने कनिष्ठ प्रतीचे काम करून कुटुंबाचा गुजारा केलेला असतो. सारांश, कनिष्ठ वर्गात व वरिष्ठ वर्गात जे अंतर असते ते फार थोड्या पिढ्यांचे. या वरिष्ठ पायरीवरच्या लोकांस मुले असल्यास ती उतारास लागून शहर सोडून क्रमाने खेड्यांत परत जातात इमर्सन ह्मणतो त्याप्रमाणे हे समाजचक्र चालण्यास जेवढी मध्यानुसारी गति असेल तितकी मध्यापसारी गति अवश्य आहे.* जो

“ Whilst all thus burns—the universe in a blaze kindled from the torch of the sun—it needs a perpetual tempering, a phlegm, a sleep, atmospheres of azote, deluges of water, to check the fury of the conflagration, a hoarding to check the spending, a centripetence equal to the centrifugence and this is invariably supplied.”.....

“ The farmer is a hoarded capital of health as the farm is the capital of wealth and it is from him that the health and power, moral and intellectual, of the cities came. *The City is always recruited from the country* The men in cities who are the centres of energy, the driving-wheels of trade, politics or practical arts, and the women of beauty and genius, are the children or grand-children of farmers, and are spending the energies which their fathers' hardy, silent life accumulated in frosty furrows, in poverty, necessity and darkness ”

“ All men keep the farm in reserve as an asylum, where, in case of mischance, to hide their poverty,—or a solitude, if they do not succeed in society And who knows how many glances of remorse are turned this way from the bankrupts of trade, from mortified pleaders in courts and senates, or from the victims of idleness and pleasure? Poisoned by town life and town vices, the sufferer resolves *Well, my children, whom I have injured, shall go back to the land, to be recruited and cured by that which should have been my nursery, and now shall be their hospital* ”

खेड्यापाड्यांत सृष्टीच्या समोर कनिष्ठ प्रतीचीं कामें करितो, सृष्टीवर प्रत्यक्षपणें अन्नोदकाकरितां अवलंबून राहतो, सृष्टीची संगति सोडीत नाही, दुःस्व, दारिद्र्य आणि अज्ञान यांनीं व्याप्त असा दिसतो, त्याच्या मेंदूंत व शरीरांत सृष्टि सामर्थ्याचा ठेवा कणाकणांनीं क्षणोक्षणीं सांठवीत असते. तो ठेवा संततींत कमीजास्ती प्रमाणानें संक्रामित करण्याची त्यास शक्ति असते. त्या सततींत जो अधिक सामर्थ्यवान् होतो तो खेडें सोडतो, शहरांत जातो प्रथम बहुधा शारीरिक श्रम विशेषसे करितो, त्याच्या पुढील पिढ्या मानसिक श्रम विशेषसे करितात, त्यांतील एक पिढी उदयास येते; त्या पिढींत मूळचा सामर्थ्याचा ठेवा संपतो, तेव्हां तें पुनः मिळविण्याकरितां, व पूर्वजांची वृत्ति अंगीकारण्याकरितां, तिच्या पुढील पिढ्या खेड्यांत परत येतात, नाहींतर मुळींच नष्ट होऊन जातात. हें असें चक्र आहे; यानें युरोपीय समाजास स्थैर्य आलेलें आहे. अतिरिक्त प्रजेची वाट लावण्याची सृष्टीची ही विलक्षण योजना आहे. कर्मभूमींत आधीं पुण्यसंचय करून देव किंवा देवांचा राजा इंद्र व्हावें; नंदनवनांत कल्पवृक्षाच्या छायेखालीं यथेष्ट सुख अनुभवावें; स्वर्गागनांशीं विलास करावा; कर्मभूमींतील लोकांवर उपकार करावे, त्यांकडून हविर्भाग घेऊन पोट भरावें, त्यांस पूज्य व्हावें, त्यांचे स्तुतिमंत्र ऐकावे, स्वर्गीच्या सुखाची त्यास गोडी लावावी; परंतु आपलें पुण्यसामर्थ्य संपतांच कर्मभूमींत येऊन पडावें. समाजाच्या चालू राहटीचें हें आलंकारिक वर्णन आहे. या राहटींत नरकाचीही योजना आहे. ज्यास तामसी वृत्तीनें, दुर्व्यसनानें, मोहानें किंवा परापकाराच्या दुष्ट सवयीनें गांठलें, त्यांचे समाजांत हाल होत असतात; त्यांस कैदेत टाकून, भ्रष्ट ठरवून, छळ करून, हरतऱ्हेनें निसंतान करून, त्यांनीं जगांतून आपलें अस्तित्व दूर करावें असें समाजाचें त्यांशीं आचरण असतें. खालीं समाजकंटक कापून काढण्याचें काम चालू आहे, वर समाजरचनेची उत्कृष्ट फुलें व फुलें तोडून त्यांचा आस्वाद घेण्याचें कार्य सुरू आहे.

२८२. याप्रमाणें ही घडामोड युरोपीय समाजांत चालली आहे; तीतच त्यांचें स्थैर्य व प्रगति आहे. खेड्यात बुद्धि पडित असते. सृष्टिसान्निध्यानें आरोग्य येतें. बुद्धि व आरोग्य यांचा खेड्यांत जो सं-

चय होत असतो तो शहरांत जातो, तेथे उद्योगाचे कामास लागतो, व क्रमाने सर्व खर्चून जातो. खऱ्या उपयुक्त सामर्थ्याचा ओघ जोंवर खेड्यांतून शहरांत वहात आहे तोवर समाजास धक्का नाही. हीच गोष्ट हिंदुसमाजास लागू आहे. परंतु हिंदुसमाजांत व युरोपीय समाजांत एक मोठा भेद आहे तो असा कीं युरोपीय राष्ट्रांतील सर्व लोक एकजातीय आहेत; व जो उदयास येईल तोच वरिष्ठ जातीचा होतो. यामुळे थोर पुरुष उत्पन्न करण्यांत जे सामर्थ्य खर्च होतें तें कोणत्याही एकाच जातीचे होत नाही, सर्वांचें मिळून होतें. कोणत्याही एकाच वर्गाची हानि होत नाही, व म्हणून तिचा बोभाटाही नाही. या देशांत याहून फार भिन्न स्थिति आढळते

२८३. एतद्देशीयांच्या बुद्धीचा विकास सृष्टिक्रमाप्रमाणें सावकाश होत गेला असता, तर फारसें नुकसान झालें नसतें. परंतु एकदम बुद्धिपरिश्रमांची आवश्यकता जेव्हां उत्पन्न झाली तेव्हां समाजांत बुद्धिपरिश्रमांवर उपजीविका करण्याचा ज्या वर्गाचा प्रघात होता, त्याच वर्गावर विद्येचा सर्व भार पडला. ते वर्ग ह्मणजे वरिष्ठ जातीचे होत. या जाति पूर्वी खेड्यांत व शहरांत सारख्याच प्रमाणानें वांटलेल्या होत्या ह्मणजे शहरांतील दशांश लोक वरिष्ठ जातीचे असले तर खेड्यांतील दशांश लोक वरिष्ठ जातीचे असत. त्यांचा धंदा लिहिण्यावाचण्याचा, कारकुनीचा, सावकारीचा, धर्मकर्म करण्याचा व करविण्याचा, निव्वळ भिक्षेचा किंवा कांहीं न करितां राहण्याचा होता. हीच स्थिति आजमितीपर्यंत कायम राहिली असती तर वरिष्ठ जातीचा न्हास वेगानें झाला नसता. परंतु वास्तविकपणें असें घडत आहे कीं वरिष्ठ जाति खेडीं सोडून शहरांत येऊन राहूं लागल्या आहेत. त्यांचा खेड्यांत निर्वाह चालत नाही; त्यास खेड्यांत चैन पडत नाही. कारण खेड्यांत दिवसानुदिवस दारिद्र्य वाढत आहे. शेतकऱ्यांचेंच पोट भरण्याचें मुष्कील झालें आहे, तेव्हां त्यांकडून व्यवहाराच्या किंवा धर्मकर्माच्या द्वारे जी वरिष्ठ जातीस प्राप्ति व्हावयाची ती फार कमी झाली आहे. तसेंच खेड्यात सावकारी करणें ह्मणजे अत्यंत त्रासाचें, व वारंवार निर्दयतेचें काम झालें आहे. इनामदार वगैरे जे लोक पूर्वी खेड्यांत स्थायिकपणें रहात होते, तेही

स्वस्थ बसूं नये, कांहीं धंदा करावा, म्हणून शहरांत येत आहेत. जुन्या तऱ्हेचे कांहीं लोक अद्यापि खेड्यांतून असतील, परंतु त्यांचीं मुलें विद्याग्रहणास योग्य होतांच त्यांची शहरांत रवानगी होत आहे. हीं मुलें पुनः खेड्यांत जाऊन स्थायिकपणें राहण्याचा संभव नाहीं. तात्पर्य हें कीं, सृष्टीच्या समोर राहून, सृष्टीचीं बाळकें बनून, बुद्धीस स्वस्थ ठेवून, आरोग्य संपादून, साधेपणानें व संतोषानें आयुष्य घालविणारे लोक वरिष्ठ जातींत आतां राहिले नाहींत. सृष्टिसामर्थ्याचा खर्च व खराबा करणारे मात्र सर्व झाले आहेत, सृष्टीचे अंकावर स्वस्थ पडून सामर्थ्याचा संचय करणारे लोक नाहींसे होत आहेत. खेड्यांत राहण्याचा प्रसंग सरकारी नौकरीमुळें आला तर तें दुर्भाग्य वाटतें. खेड्यांत परत जाऊन तेथें स्थायिक होण्याचा कोणाचाही विचार दिसत नाहीं. खेड्यांत राहणें भाग झालें तर मुलें तरी शहरांत पाठवून दिलींच पाहिजेत. खेड्यांत राहून तीं गांवढळ होतील, शहरांत गेलीं तर विद्वान् होतील, असें वाटतें. तेथें गेल्यावर तीं कशीं चरकांत सांपडतात तें मार्गें सांगितलेंच.

२८४. गेल्या हजार दोन हजार वर्षांच्या अनुभवानें जो एक सिद्धांत समाजांत रूढ झाला होता तो गेल्या तीस चाळीस वर्षांच्या विद्याव्यासगानें अगदीं विसरून जात चालला आहे. उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नौकरी, असा तो पूर्वीचा सिद्धांत होता. कृषिगोरक्ष्य करणाऱ्या खेडवळांस वैश्य वर्गांत घालून त्यांस वेदविद्येचाही अधिकार दिला व त्यांची योग्यता शहरांतील हरहुन्नरी लोकांहून आमच्या शास्त्रकारांनीं अधिक ठरविली, हें प्रथमदर्शनीं चमत्कारिक दिसतें. परंतु हें त्यांनीं या सिद्धांतास अनुसरून फार दूरदृष्टीचें काम केलें. कृषिगोरक्ष्यास महत्त्व दिलें व या खेडवळ वैश्यांच्या धर्मकर्मांकरितां ब्राह्मणांनींही खेड्यांत जाऊन स्थायिक व्हावें ही योजना केली. शेतकऱ्यांच्या स्थितींतून नागरिक वाण्यांच्या स्थितींत क्रमानें उत्क्रांति होत जावी असाही त्यांचा उद्देश दिसतो. परंतु हल्लीं ती योजना व तो उद्देश व्यर्थ झाला आहे. या सिद्धांतांत ठरविल्याच्या उलट क्रमानें चालण्यांत फायदा आहे असें

हल्लीं वरिष्ठ जातींस वाटं लागलें आहे, ह्मणूनच ते खेड्यांतून पळ काढीत आहेत.

पूर्वीं कोणी पुरुष उदयास आला तर तो इनाम, जहागीर वगैरे मागत असे. तितक्या योग्यतेचा नसला तर आपला संचितार्थ चार विघे जमीन विकत घेण्यांत खर्च करीत असे. या रीतीनें आपली प्राप्ति खेड्यांत पाठवून तेथें मालमत्ता करायाची, वृद्धपर्णी किंवा फावल्यावेळीं तेथें रहायास जायाचें, पूर्वींची खेड्यांत जी थोडीबहुत वडिलोपार्जित जमीन असेल ती राखण्याकरितां विलक्षण खटपट करायाची—ती हरळीची मुळी शाश्वतची—अशी उपजतबुद्धीप्रमाणें प्रबळ प्रेरणा गेल्या तीस चाळीस वर्षांपूर्वींपर्यंत लोकांत जागृत होती. त्या वेळचे पेन्शनर खेड्यात परत जाऊन रहात होते. त्यांच्या बुद्धीची वाढ सावकाशपणें झालेली असल्यानें त्यांची धर्मश्रद्धा कायम असे. कोठें क्षेत्रीं जाऊन रहावें, कांहीं व्रत नियम आचरावे, यात्रा कराव्या, परमार्थ जोडावा, वेदांतविचार करावा—ही बुद्धि ह्यातारपर्णी त्यांस सुचून त्या वर्यी त्यांमध्ये विलक्षण कर्तृत्व दिसे. कारण, खेड्यांतून आले त्या वेळचा साधेपणा शहरांत राहिले तरी गेलेला नसे—बाराबंदीचें रूपांतर शर्टमध्ये त्यांच्या काळीं होत नसे—त्यामुळे शहरांत राहिलें काय किंवा खेड्यांत जाऊन आपल्या मालमत्तेची व्यवस्था पाहिली काय, त्यांस सारखेंच होतें. जो कोणी कुटुंबांत पराक्रमी होईल त्यानें खेड्यांत मालमत्ता करून आपल्या पुढील पिढीस साधें, मग तें आळसाचें कां होईना, आयुष्य घालविण्याची ततूद करून ठेवावी, हा पूर्वींचा परिपाठ होता. त्यांत वरिष्ठ जातीचें शाश्वत हित होतें.

गेल्या तीस चाळीस वर्षांत महाराष्ट्र देशात बरेच पुरुष पुष्कळ योग्यतेस चढले आहेत; त्यांपैकीं कोंकणांतल्या किंवा देशावरच्या खेड्यांतून मूळ किती आले व पुणें, मुंबई, वगैरे मोठ्या शहरांतील स्थायिक कुटुंबांत किती निपजले, हें निश्चित करणें सोपें आहे. खेड्यांतून येणारांचें प्रमाण फार मोठें आहे असें दिसतें व त्यावरून खेड्यांतील आळशी व अविद्वान् वरिष्ठ जातींत बुद्धिसामर्थ्य सांचत असतें या सिद्धांताची सत्यता दृष्टीस पडते. हल्लीं शाळांमध्ये खेडीं

सोडून नवीनच आलेल्या मुलांत अधिक तेज दिसते याचें कारणही तेंच होय. ज्या जातींस बुद्धिसामर्थ्यानें निर्वाह करायाचा आहे, त्यांचा खेड्यापाड्यांत पुष्कळसा भरणा असल्यावांचून निभाव लागायाचा नाही परंतु तोच हल्लीं अगदीं संपुष्टांत येत चालला आहे.

२८५. विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ! अलीकडील तीस वर्षांत आतां सांगितल्याप्रमाणें जे लोक खेड्यांतून बुद्धीचा सांठा घेऊन शहरांत आले ते आपल्या सामर्थ्यानुरूप विद्या संपादून, अधिकार मिळवून, पैसा कमावूं लागले. युनिव्हर्सिटीच्या द्वारे अतिरिक्त विद्याव्यासंगाची त्यांस उत्कृष्ट साधनें मिळालीं. त्यांच्या बुद्धीचा आकस्मिकपणें अत्यंत विस्तार झाला. जेवढा अधिक विस्तार तेवढी तिची खोली मात्र कमी झाली, उथळपणा वाढला. शुद्ध बुद्धिवादाचा पंथ जो युरोपांत तीस वर्षांपूर्वीं ह्यातारा होत चालला होता तो या देशांत येऊन तरुणरूप घेऊन विद्वानांस मोह पाडूं लागला. उत्क्रांतितत्त्वांचा अव्यापिही कोणास फारसा बोध नाही, तेव्हां तो यापूर्वीं कोठून असणार ? तेव्हांच्या नवीन विद्वानांनीं वडलांची वृत्ति सोडली; त्यांस खेड्यांत परत जाणें रुचेनासें झालें. त्यांच्या खेड्यांतील इस्टेटी विक्रीनें किंवा इतर मार्गांनीं नाहीशा होत चालल्या. त्यांनीं शहरांत घरेंदारे खरेदी करण्याचा सपाटा सुरू केला. ते शहरचे स्थायिक रहिवासी बनूं लागले. तीं हरळीची मुळी गेली; अमाचा भोंपळा हातीं आला. नौकरी प्रथम, नंतर व्यापार, शेती असलीच तर तिचें अविच्छिन्न उत्पन्न शहरांत कुटुंब राहून मिळाल्यास बरें, नाहीतर फुकून टाकली. याप्रमाणें वरिष्ठ जातीच्या विद्वान् लोकांस नवी बुद्धि होत चालली. संपत्ति खेड्यांत जाईनाशी झाली, तीं भिकार होत चाललीं, मग तेथून वरिष्ठ जातीचीं कुटुंबे उठून जाऊं लागलीं.

२८६. सुमारे तीस वर्षांपूर्वीं हें जें ग्रामीणांचें पौरीभवन होऊं लागलें, त्याचेंच नांव सामाजिक सुधारणा हें आहे. शुद्ध बुद्धिवादाच्या नादानें त्यावेळीं हल्लींच्या सर्व घातक सुधारणांस आरंभ झाला व वरिष्ठ जातीयांच्या न्हासास आरंभ झाला पहिली सुधारणा तीच सर्वांत घातक, व ती खेडीं सोडून शहरांत स्थायिक हो-

ण्याची. दुसरी सुधारणा द्रव्योपार्जनाकरितां पिढीमार्गे पिढी विद्ये-
च्या चरकांत घालून तिची अमर्याद व अकालिक वाढ करूं पाह-
ण्याची. तिसरी सुधारणा शहरांत राहून सर्व साधेपणा सोडून दे-
ण्याची, व पुष्कळ मालमत्ता जंगम स्थितींत राखण्याची. (विद्वा-
नांचीं मुलें मंद निघून, जंगम जिनगी डोळ्यांपुढें पाहून चैनीस व
दुर्व्यसनास लागलेलीं, व त्या चैनीच्या पायीं प्रथम जंगम व नंतर
स्थावर जिनगीचा फत्ता उडवून कंगाल झालेलीं जिकडे तिकडे दि-
सत आहेत. ज्यांनीं शहरांत कुटुंबें स्थायिक केलीं, त्यांपैकीं फारच
थोड्यांचीं मुलें कुटुंबास ऊर्जितदशेस आणण्याच्या स्थितींत आहेत.)
चवथी सुधारणा धर्मास मोठा धक्का देऊन दुर्बल करून बुद्धिवा-
दानें नास्तिकता उत्पन्न करण्याची. या सुधारणेंत अनेक दुसऱ्या
सुधारणांचा संग्रह होतो. जातिभेद मोडण्याचा, मूर्तिपूजा बंद पाड-
ण्याचा, धार्मिक कृत्यांचा उपहास करण्याचा, वगैरे अनेक प्रयत्न
धर्मनाशाच्या थोरल्या सुधारणेचीं अंगें आहेत. या सर्व बुद्धिप्रयुक्त
सुधारणांमध्ये दूरदृष्टि नाही; अहंकाराचें वारें भरून त्यांस फु-
गारा आला आहे. वरिष्ठ जातीयांची त्यामुळे आत्मघातक मा-
र्गाकडे प्रवृत्ति झालेली आहे. सर्वांचा च्हास संततींत उत्तमपणें प्र-
कट होत आहे.

२८७. शहरांतल्या स्थायिक वासानें जे मनुष्याच्या शरीरावर
व मनावर परिणाम होतात, ते बहुतेक अनिष्ट^{*} आहेत. शहरात को-

* 'It seems to be a law of existence that the most dominant and powerful races, if they desire to keep their virility, cannot remove themselves too far and too long from the primitive conditions of life. As the great individual is seldom found more than three generations removed from ancestors who wrought with their hands and lived in the open air, so the most powerful races seldom survive more than a few centuries of the enervation of an artificial life. As the physical body becomes toneless and weakened, so also the intellectual life grows thin, and it is as necessary for the nation as for the individual who would recuperate to return again and again, and lying flat on the bosom of our common mother, to suck direct from the breast of nature the milk of life, which, drawn through long artificial channels,

डल्या जागेत रहावे लागते, शुद्ध हवेत जितका वेळ जावा तितका जात नाही. शहरांत सभ्यतेचे नियम अधिक कडक, त्यामुळे शरीर

tends to become thin and ceases to nourish. Most great conquering peoples have been within hail of the nomads' encampment, and all great nations at the time when they have attained their greatness were largely agricultural or pastoral. *The city kills*

It is of course hardly necessary to state that we have no intention of signifying that vast cities or the civilization which they represent have any instantaneous effect on national life, and still less that statistical tables would prove the death-rate higher in the town than country. These things have no bearing on the decline and fall of nations, which must slowly and gradually decay from within before the moment of their catastrophic fall can arrive. It is *this* decay which is promoted by the artificial condition of life in that high condition of material civilization, of which vast cities, with their abject squalor, their squandered wealth, and their wide departure from the natural conditions of life, are at once the symptom and the cause, and it is a vulgar common-place that *were the city not recruited from the more primitive country, it would be depopulated in six generations*. Vast and gorgeous cities have always heralded and accompanied the falls of great peoples and the ruins of Neneveh, Babylon, Rome and the vast fallen cities of India and Greece, are the graves under which a brave, simple and mighty people were buried while the walls yet stood.

It would be almost as rational to inquire in the case of a man habitually over-eating and drinking himself, and who, taking no exercise, dies at fifty of gout and diseased liver, what hour of inaction, or which mouthful of meat or drink it was, which produced his death,—as to assert that because no detail of a given system of civilization is directly and instantly destructive to national or individual life, morally and physically, that therefore the whole system is not slowly but surely so. On the other hand, is there any reason to suppose that the emasculation and degradation of human creatures, which has always taken place whenever a high state of material civilization has been reached, is an absolutely inevitable concomitant of all high material civilization, for all time? Must the story of history for ever repeat itself? Is it possible that the human intelligence with its marvellous powers of fore-thought and analysis, shall at some time be able, so

अधिक आच्छादित राहते, ते नाजूक होते व ऋतुमानाप्रमाणे त्याची काळजी घेण्यांत थोडी चूक झाली कीं आरोग्यास लहान मोठा धक्का बसतो. शहरांत खाण्यापिण्यांत वारवार अपरिमितपणा होतो; अति गोड, अति मसालेदार व (अपरिचितत्वामुळे) अपाच्य, असें अन्न वारंवार खाण्यांत येऊन कोठा बिघडतो; व अशी स्थिति अनेक व्याधींस कारण होते. विद्याव्यासगी लोकांस आहाराच्या मानानें शहरांत श्रम कमी पडतात; जेवण चमचमीत व काम पुळपुळीत ही स्थिति पुष्कळांची असते. जेथे लोकवस्ती दाट, तेथे सहजगत्या रोगांचें प्राबल्य असायाचें; इकडे प्रकृति क्षीण करीत रहावें, तिकडे औषधें घेत असावें; जीव शरीरांत कृत्रिमपणें राखण्याचा प्रयत्न नित्य करीत राहिले पाहिजे जसजसे शहर मोठें असेल तसतसे चैनीचे पदार्थ तेथे अधिक विपुळ असायाचे; दुर्व्ययांत व दुर्व्यसनांत पडण्याची इच्छा अधिक प्रबळ व्हावयाची. स्वतःच्या सुखसमृद्धीकरितां कुटुंबाची हेळसांड होण्याचे प्रसंग कर्त्या पुरुषावर शहरांत फार येतात. तसेंच जो कर्ता पुरुष त्यासच अतिशय विवंचनांचा ताप असतो; त्याचीं मुलें माणसें त्यास मदत करण्यास नालायख असतात; बुद्धीचें काम शेतीच्या कामासारखें नाहीं, त्यांत सर्वांचा उपयोग होऊं शकत नाहीं. याप्रमाणें हीं अनेक कारणें शहरवासी मनुष्याची प्रकृति आंतून क्षीण व पोकळ करण्यास नित्यनित्य कारण होतात. स्वतः मनुष्य औषधपाणी घेऊन आपला बचाव करून राहील; परंतु जें आरोग्याचें तत्त्व मनुष्याच्या शरीरांतून गेलें तें संततींत उतरण्याचा संभव कोठें राहिला ? ज्या बुद्धीस वडलांनीं वैकुण्ठ्य आणिलें, ती चिरंजीवांत निर्दोषपणें कशी उतरेल ? या कारणानें पुरुषाच्या बुद्धींत व आरोग्यांत जीं व्यंगे उत्पन्न होतात तीं

to comprehend its own condition and to shape human life, that the benefits of a material civilization shall be grasped, while the emasculation and disintegration which have always accompanied it, shall be escaped'

OLIVE SCHREINER *Stray Thoughts on South Africa*
Fortnightly Review, Aug '96

संततीत अवतरतात, दर पिढीस त्यांचीच वृद्धि होत जाते व अखेरीस कुटुंबाचा निर्वंश होतो.*

२८८. बुद्धीचे अतिरिक्त परिश्रम व शहरची वस्ती, यांपैकीं एक एक कारणही कुळास निसंतान करण्यास समर्थ आहे; मग ही दोन्ही जेव्हां कोणत्याही जातींत उत्पन्न होतात तेव्हां ती जात अवश्य विनाशपंथास लागेल यांत संशय नाही. सर्व वरिष्ठ जाति या पंथास लागल्या आहेत. परकीयांच्या दृष्टीनें आपण सुधारलेले दिसलों व आपले वर्तन त्यांस आवडलें, ह्याणजे खरी सुधारणा झाली, खरे सद्वर्तन झालें, अशी इंग्रजी विद्येनें समजृत करून दिली आहे. या अनुकरणांत जें काय होईल तें होवो, असा सर्वांचा निग्रह होत आहे. त्या कारणाने संततीस बुद्धिश्रमांपासून विश्रांति मिळावी हा विचार प्रबळ होत नाही, जें द्रव्य मिळेल तें आपणां स्वतःस सजविण्यांत, बायका मुलें सजविण्यांत, घर सजविण्यांत किंवा विचार-स्वातंत्र्य प्रकट करणाऱ्या दुर्व्यसनांत व दुरुपभोगांत खर्च होऊन जातें; व एकंदरीनें पुढील संततीच्या मागचा बुद्धिपरिश्रमाचा कांच कालगतीनें वाढत जातो. हा आधुनिक सर्व सुधारणांचा निश्चित परिणाम आहे. अशा वर्तनाने नौकरीतून व्यापारांत जाण्यास जें मांडवल पा-

---

“Spencer justly remarks that in all businesses and professions, intense competition taxes the energy and abilities of every adult . . . The damage is thus doubled. Fathers who find themselves run hard by their multiplying competitors, and, while labouring under this disadvantage, have to maintain a more expensive style of living, are all the year round obliged to work early and late, taking little exercise and getting but short holidays. The constitutions shaken by this continual over-application, they bequeath to their children. And then these comparatively feeble children, predisposed to break down even under ordinary strains on their energies, are required to go through a curriculum much more extended than that prescribed for the unenfeebled children of past generations. The disastrous consequences, which might be anticipated are everywhere visible, especially in the case of girls, and they are accumulated by heredity.”

GUYAU, *Education and Heredity*, p. p. 130, 131.

हिजे व जी इच्छा पाहिजे ती देखील उत्पन्न व्हावयाचा संभव नाही, मग शहरवाशाचा खडबळ होण्याचें तर लांबच राहिलें!”

भाग ४१ वा.

सुधारणा सुचविण्यांत केवढी सावधगिरी राखणें जरूर असतें ?

२८९. “ज्या युरोपीयांस आपलें वर्तन व आपली सुधारणा पसंत पडावी ह्मणून आमचा प्रत्यक्षपणें किंवा अप्रत्यक्षपणें प्रयत्न आहे, ते आमचे हितचिंतक आहेत खरे, परंतु शास्त्रज्ञ नाहीत, किंवा दूर-वर विचार पोंचविणारे नाहीत, किंवा आमचीं सुखदुःखें सातुकंपणें पहाणारे नाहीत, हीच मोठी दुर्भाग्याची गोष्ट आहे. त्यांचे सर्व विचार कोते पडतात, त्यामुळें बाह्य वर्तनाबद्दल ते इकडे शावासकी देत असतात, अंतर्गत बुद्धिवैकुण्ठ्य पाहून तिकडे तिरस्कारयुक्त होतात. या अशा लोकांहून जे अधिक विचारी त्या लोकांस पसंत पडेल अशा तऱ्हेनें आपणांस वागलें पाहिजे. ज्यामध्ये बिलकुल दुराग्रह नाही असा इमर्सनसारखा मनुष्य आपणांसंबंधानें काय ह्मणेल तें पहावें. इमर्सननें नीतीच्या परम श्रेष्ठत्वाबद्दल लिहीत असतां असें ह्मटलें आहे—

‘ आपणांहून जें वरिष्ठ असेल त्याविषयीं जो बहुमान त्याचें नांव पूजा. मनुष्याच्या हृदयांत ज्याप्रमाणानें बहुमान उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणानें तो स्वतः बहुमत होतो. मुलें पाहून आपणांस जो आनंद होतो तो त्यांमध्ये जी धार्मिक दृष्टि असते तीमुळें; कारण, तीं मुलें आपल्या वडलांस बहुमान देत असतात, ज्यावर त्यांचा भरंवसा असतो त्यास पूज्य गाणितात. गरीब विचारा ऐरिश मजूर पाहून देखील आपणांस त्याविषयीं बहुमान वाटतो, कारण त्याची कांहीं गोष्टींवर श्रद्धा असते; आपला धर्म व आपले यजमान हे त्यास पूज्य दिसतात. जे लोक धर्मवेडे (superstitious) ह्मणून

आपण समजतो त्यांबद्दल आपणांत बहुमान उत्पन्न होतो, कारण जोडा आणि टोपी याच्या दरम्यानच्या अंतरांतच त्यांचें सर्व अस्तित्व नसतें. त्यांच्या कल्पनेनें निर्माण केलेल्या श्रेष्ठ विभूति, स्वतःमोंव-
तालीं असलेल्या, त्यांस दिसतात; त्यांपुढें बहुमानपूर्वक ते नम्र हो-
तात. अशा श्रेष्ठ विभूति त्यांच्यापासून दूर करण्यानें ते निस्तेज
होतात, एवढेंच नव्हे तर त्यांचा सर्वस्वी नाश होतो. ज्या ऐतिहा-
सिक काळांत लोकांमध्ये धर्मश्रद्धा प्रबळ होती ते सर्व काळ वर्णनी-
य होऊन गेले; उलट, ज्या ऐतिहासिक काळांत लोकांमध्ये धर्मश्रद्धा
दुर्बळ किंवा लुप्त झालेली होती ते सर्व काळ नीच कृत्यांकरितां प्रसि-
द्ध आहेत. आपणा अमेरिकन लोकांत श्रद्धेचा जो न्हास होत
आहे तो आपणास नीच स्थितीस नेत आहे. आपणांस बहुमान
देण्यासारखें कांहींच दिसेनासें झालें आहे; त्यामुळे आपणही बहु-
मानास अपात्र होत चाललों आहों.' *

Worship is the regard for what is above us. Men are respect-
able only as they respect. We delight in children because of that
religious eye which belongs to them, because of their reverence for
their seniors and for their objects of belief. The poor Irish labourer
one sees with respect, because he believes in something, in his Church
and in his employers.

*Superstitious persons we see with respect, because their whole
existence is not bounded by their hats and their shoes, but they walk at-
tended by pictures of the imagination, to which they pay homage. You
cannot impoverish a man by taking away these objects above him
without ruin. It is very sad to see men who think their goodness
made of themselves. It is very grateful to see those who hold an opi-
nion the reverse of this.*

All ages of belief have been great. All of unbelief have been mean.
The Orientals believe in Fate. That which shall befall them is writ-
ten on the iron leaf. They will not turn on their heel to avoid famine,
plague or the sword of the enemy. That is great and gives a great
air to the people. We in America are charged with a great defici-
ency in worship. That reverence does not belong to our character,
that our institutions, our politics, and our trade, have fostered a self
reliance which is small, illiputian, full of fuss and bustle, we look at

२९०. या प्रकारचा दुराग्रह-हीन तत्त्ववेत्ता आपणांस सामाजिक कामांत उपदेश करणारा असता, तर त्यानें आपणांस खास सुदिशेस लाविलें असतें. कारण, सदसद्विवेकशक्तीनें जें योग्य दिसेल तें करावें यांत शका नाहीं; परंतु या शक्तीचे निर्णय सामान्यत्वानें योग्य व व्यक्तिपरत्वे संदेहात्मक असे असतात. समाजांतील सर्व व्यक्ति भिन्नभिन्न स्थितींत असतात. सरासरी स्थितीच्या एका कल्पित व्यक्तीस सुविचारानें जें वर्तन उचित होईल, तें प्रत्यक्ष व्यक्तींपैकीं एकीसही उचित होणार नाहीं, असा सभव आहे. उदाहरणार्थ, पुनर्विवाहाची गोष्ट घ्या. कोणतीही एक व्यक्ति डोळ्यांपुढें न धरतां सामान्यत्वानें विचार केल्यास, विधवेस सामाजिक प्रतिबंधांमुळे होणारें दुःख, तिची दुराचाराकडे प्रवृत्ति होण्याचा सभव, पुरुषांस कांहीं एका वयांत प्रौढ स्त्री मिळाल्यानें होणारा फायदा, वगैरे दहावीस कारणें जीं लक्षांत येतील त्या तेवढ्याचें वळावळ पाहून विधवाविवाह योग्य असें ठरवितां येईल. परंतु हा ठराव कोणास लागू, असें पाहूं लागलें ह्मणजे शंका येऊं लागते. अमुक विधवा व अमुक पुरुष याचा विवाह होणें इष्ट आहे कीं नाहीं असें पाहूं लागलें कीं सामान्य ठरावास लागू अशीं जीं पूर्वींचीं दहावीस कारणें त्यांपैकीं कांहीं या विशेष व्यक्तींस लागू नसतात; व या व्यक्तींस जीं लागू तीं नवीं पुनः विचारांत घेणें भाग होतें. सामान्य ठराव व्यर्थ होतो. कोणाच्या मातापितरांस पुनर्विवाह प्रशस्त दिसत नाहीं; त्यानें किंवा तिनें तो करून मातापितरांस दुःखवावें काय ? कोणास कुलीन वि-

---

and will bear nothing above us in the state, and do exceedingly applaud and admire ourselves, and believe in our senses and understandings, while our imagination and our moral sentiments are desolated. In religion, too, we want objects above we are fast losing or have already lost our old reverence, new views of inspiration, of miracles, of the saints, have supplanted the old opinions, and it is vain to bring them again. Revolutions never go backward, and in all churches a certain decay of ancient piety is lamented and all threatens to lapse into apathy and indifferentism.

EMERSON *On the sovereignty of Ethics.*

धवा असली तर पाहिजे; त्याची कुलीनत्वाची समजूत पुरी पडली पाहिजेना ? कोणाचा स्वभाव सशयी, त्यास अमुक विधवा इतके दिवस दुराचार केल्यावांचून राहिली कशी अशी शंका येते; त्याचें समाधान झालें पाहिजेना ? हीच शंका पुरुषाबद्दल विधवेस आल्यास ती तरी कशी राजी होईल ? कारण वेश्यागमनानें पुरुषांस भिन्न रोग जडतात; ते जडले ह्मणजे पुरुषापेक्षां त्याच्या स्त्रीची फजीति अधिक होते, इतकेंच नव्हे तर तिचीं मुलें जगत नाहींत व मातृत्वाची जी तिची तळमळ ती तृप्त होत नाहीं. कोणताही विवाह समाजाहि- ताच्या दृष्टीनें सफल होण्यास उत्तम संतति प्राप्त होणें हें अवश्य आहे अशा विवाहास समाजाची संमति असायाचीच. उत्तम संतति होण्यास एक गोष्ट अवश्य असते. ज्या कोणत्याही विवाहांत ती प्रकट होणार नाहीं ते विवाह समाजदृष्ट्या निष्फळ होत. ती गोष्ट ही कीं स्त्रीमध्ये विषयाभिलाषापेक्षां मातृत्वाची इच्छा प्रबळ झाली पाहिजे. मी आई केव्हां होईन, मूल केव्हां पाहीन, त्यास काढिखां- दा वाहतां केव्हां कृतार्थ होईन, इत्यादि ममतेच्या मनोवृत्ति ज्या स्त्रीच्या अंतःकरणांत प्रबळ होऊन केवळ रतिमुखाची हौस मार्गे पडते—तीच चांगल्या सततीस जन्म देते व तिचें उत्तम संगोपन क- रिते. वेश्यांस व व्यभिचारिणी स्त्रियांस संतति कमी असण्याचीं जीं कित्येक कारणें आहेत, त्यांपैकीं हें एक प्रमुख कारण आहे; दुसरीं कांहीं प्रमुख कारणें शारीरशास्त्रासंबंधाचीं आहेत, त्यांचा येथें विचार कर्तव्य नाहीं समाजांत उत्तम संततीची शाश्वती ठेव- ण्याकरितां विवाह व पातिव्रत्य, या योजना आहेत जेथें संततीचा उद्देश गौण होतो, ह्मणजे स्त्री किंवा पुरुष त्या उद्देशास महत्त्व देत नाहींत, सतति नसेल तर बरी असें मनांत आणितात, व विषय- सुखास श्रेष्ठ मानितात, तेथें त्या स्त्रीपुरुषांच्या वैवाहिक किंवा व्य- भिचरित संयोगानें समाजाचें नफा नुकसान सारखेंच असतें. या- करितां 'द्वारानपत्याय' हेंच विवाहसंस्थेचें मूलतत्त्व कायम राहिलें पाहिजे. वरिष्ठ जातींत दारिद्र्यामुळे संतति नकोशी होते; तशीच ती संपत्तीमुळेही कित्येकांस नकोशी होते. कारण, संपत्तीच्या बराबर विषयसुखाची आवड उत्पन्न होते. मिष्टान्न, सुवासिक द्रव्ये, वस्त्रा-

भरणें, विलासमंदिरें, इत्यादींची हौस उत्पन्न झाल्यावर संतति शत्रु-
वत् वाटते, स्त्रीस वाटते, आपला तारुण्याचा बहार अकालीं संपेल,
प्रपंचदुःख मार्गे लागेल, विषयसुखांचें स्वारस्य कमी होईल, मग
पुरुषाच्या दृष्टीनें आपली योग्यता कमी होईल; याकरितां मूल
नको. अशा या मनाच्या स्थितीमुळे व अतिरिक्त विषयोपमागामुळे
संतति होईनाशी होते व झाली तर ती चांगली होत नाही. कुटुंबे
निःसंतान होतात. हा अनुभव श्रीमंतांच्या येथें पुष्कळ ठिकाणीं
येतो. कनिष्ठ जातींत हे असले विचार नाहीत; त्यांमध्ये मातृत्वाची
इच्छा प्रबळ; ह्मणून संततिही पुष्कळ. विधवा वरावी कीं कन्या व-
रावी, याविषयीं विचार करितांना कुटुंबवत्सल मनुष्याच्या मनांत,
हा संततिविषयक विचार येण्याचा संभव आहे; व त्यामुळे तो कदा-
चित् विधवाविवाह नापसंत करील.

याप्रमाणें विचारशक्तीनें ठरविलेले सामान्य सिद्धांत व्यक्तींस
लावूं लागले ह्मणजे ते संदेहात्मक होतात; इतर सामाजिक सिद्धां-
तांशीं त्यांचा विरोध येतो; कोणतें कर्तव्य बलवत्तर हें केवळ व्य-
क्तींच्या परिस्थितीवरून ठरवावें लागतें. याकरितां विशिष्ट व्यक्तींच्या
हिताच्या सुधारणा गौण होतात. रूढींनीं रूपांतरित असा जो चालू
धर्म त्याचा उद्देश सर्व तद्धर्मीय समाजास शाश्वती आणण्याचा
असतो व त्याच दृष्टीनें त्यांत सुधारणा योजिल्या पाहिजेत. जो स-
माज आपल्या शाश्वतीस जपतो तो दरपिढीस थोड्या तरी उन्नतीस
चढतो. व्यक्तींच्या सुखस्वातंत्र्याच्या सुधारणा आरंभून परम बुद्धि-
मान्, विचारी व शूर असे ग्रीक व रोमन लोक विलयास गेले. त्यांच्या
विचारप्रागल्भ्यामुळे त्यांच्या नैतिक व धार्मिक मनोवृत्तींची अनि-
वार्यपणें हानि झाली. तोच प्रकार हल्लीं एतद्देशीय वरिष्ठ जातींत
कांहीं अंशीं दृष्टी पडत आहे, त्यामुळे आत्मीही विनाशमार्गास
लागलों आहों असें स्पष्ट दिसतें.*

It would be impossible to conceive any altruistic feeling of this
kind which could exceed in strength the parental instinct. Yet one
of the plainest facts of our time and of past history is the perversion
of this instinct under the influence of rationalism, and the suspension

२९१. धर्मवेड अशी संज्ञा दिलेल्या हल्लीं जेवढ्या चाली आहेत त्या प्रत्येकीकडून कांहीं विशिष्ट कार्ये होत आहेत; त्या चालीं-मुळे सामाजिकांचें मन कांहीं आवश्यक मनोवृत्तींनीं प्रेरित होत

of its operation in furthering the evolution the race is undergoing. We have discussions in the literature of the time in which rationalism points out with re-iterated emphasis that there is something pathetically absurd in this sacrifice to their children of generation after generation of grown up people ' No observant person who has watched the signs of the times can have the least doubt that in a state of unrestricted rationalism the institution of marriage and the family would undergo modifications, incompatible with the continuance of that process of evolution with which the interests of the race are bound up. We have unmistakable evidence of the perversion of the parental feelings among the Greeks and Romans and other peoples under rationalistic influences And we have at the present day that striking example of the perversion under similar circumstances of these feelings among the most brilliant and able race (viz the French) among the European peoples, and the consequent failure of that race to maintain its place amongst others in the evolution which is proceeding under our eyes .It would appear that the teaching of evolutionary science as applied to society is that there is only one way in which the rationalistic factor in human evolution can be controlled , namely, through the instrumentality of religious systems .. It is under the influence of these systems that the evolution of the race is proceeding it is in connection with these systems that we must study the laws which regulate the character, growth and decay of societies and civilizations.

Speaking of the decay of the Athenian people Mr. Francis Galton says, "We know, and may guess something more, of the reason why this marvellously gifted race declined Social morality grew exceedingly lax ; marriage became unfashionable and was avoided many of the more ambitious and accomplished women were avowed courtesans and consequently infertile and the mothers of the incoming population were of a heterogeneous class " The same state of popular feeling with respect to marriage prevailed during the decline of the Roman empire. "Aversion to marriage became very general" KIDD Social Evolution P 294

See also Lecky's Hist. of Eur. Morals. Vol. II, P. 302.

आहे; व हर्ष-सुख-उत्सव-आनंदांचे मित्र प्रसंग त्यांवर अवलंबून आहेत. उदाहरणार्थ, मूर्तिपूजेच्या द्वारे आस्तिक्यबुद्धि, भक्तिभाव, पापभय, व अनेक उत्सव यांस आधार मिळत आहे. जातिभेदाने सात्त्विक आचरणास श्रेष्ठता आणिली आहे. बालविवाहादि रूढींनी सात्त्विक प्रेम, पातिव्रत्य व शुद्ध संतति, यांची शाश्वती राखिली आहे. हिंदुत्वाचा अभिमान कायम राहण्यास सर्वच धार्मिक संस्था, चांगल्या व वाईट, कारण होतात. शुद्धबुद्धिवादाने ज्यास धर्मवेड असें ठरवितां येणार नाही असें कांहींच नाही, कारण धर्माची प्रेरणाच बुद्धिमार्गाच्या पलीकडची आहे.

केवळ धर्मवेड नाहीसें केल्याने समाज सुखी होत नाही; उलट त्याची सुखसाधनें कमी होतात व हीन मनोवृत्तींवरचा दाब नाहीसा होऊन मनाची हानि होते. धर्मवेड अजिबात घालवायाचें आणि तटस्थ रहायाचें ह्यातलें तर हा प्रयत्न व्यक्तीस कोणत्या थरास नेऊन पोहोचवील त्याचा पत्ताच लागणार नाही. याकरितां जें एखादे धर्मवेड नाहीसें करायाचें ह्याणून बुद्धीस आवश्यक दिसेल त्या धर्मवेडाने कोणत्या हितकर मनोवृत्तीस आधार मिळाला आहे, कोणते आनंदोत्सावाचे प्रसंग येतात, कोणत्या आवेशाच्या कर्तव्यांत त्यांची मदत होणें शक्य आहे—इत्यादि गोष्टींचा प्रथम पूर्ण विचार करून, व नंतर त्या सर्व मनोवृत्तीस दुसरा अधिक योग्य आधार देऊन, आणि तदनुसार आनंदावेशाचे प्रसंग योजून—मग त्या धर्मवेडास धक्का लाविला पाहिजे. मनोवृत्तीस दिलेला हा दुसरा आधार ग्राह्य झाला पाहिजे व तो रूढ होण्यास अवकाश दिला पाहिजे. अशा रीतीने एक एक धर्मवेड नाहीसें झालें तर समाजाचा फायदा होतो. या मार्गाने सुधारणा सावकाशच होणार.

परंतु जे सुधारक हा दूरदृष्टीचा मार्ग स्वीकारीत नाहीत व बुद्धिप्रेरित उदात्त विचारांमुळे कां होईना, उचंबळून जाऊन देहभान विसरतात, व अप्रासंगिक सुधारणेकरितां जळफळून समाजाच्या मर्मीं घांव देतात, ते समाजाचे शत्रु होत. समाजास त्यांचा राग यावयाचाच व ते कंटाळ दूर करण्याचा समाजाने प्रयत्न करणें अवश्य आहे. त्यायोगें समाजाचें आयुष्य वाढतें. परंतु वरिष्ठ जातींत एक-

पक्षीय शिक्षणाने, विस्तृत परंतु उथळ विचारशैलीने व समाजास नुसते टोंचूनच कुत्सित सुख होते त्याच्या लोभाने, अनेक अविचारी तरुण गृहस्थ धर्महीन सुधारक बनत आहेत. ह्मणजे वास्तविकपणे समाजकंटक होत आहेत. हा असा चालू शिक्षणाचा परिणाम सर्वच वरिष्ठ जातींच्या पुरुषांवर होण्याचा संभव पाहिला ह्मणजे वरिष्ठ जातींची भावी स्थिति भयकर दिसते.

२९२. आजपर्यंत ज्या धर्मक्रांत्या किंवा धर्मसुधारणा झाल्या त्या करणारांची धर्मश्रद्धा प्रज्वलित होती, असे त्यांच्या शत्रूसही कबूल करावे लागे. त्यांनी जे प्रयत्न केले ते अश्रद्ध बुद्धीने पाहिले, तर एवढेच दिसते की एक धर्मवेड काढून त्याचे जागी दुसरे त्यांनी स्थापिले, किंवा मूळचे जेवढे धर्मवेड होते ते कमी केले. परंतु त्यांचे ते प्रयत्न सिद्धीस जाण्यास त्यांचा कोणता गुण कारण झाला याचा विचार अधिक महत्त्वाचा आहे. तो गुण श्रद्धा हा होय, लूथर, काल्व्हिन, बुद्ध, शंकराचार्य, रामदास, तुकाराम, कबीर, वगैरे—या सर्वांमध्ये उत्तम धर्मश्रद्धा होती; व तीविषयी अनुयायांस व प्रतिपक्ष्यांस शका येण्यास अल्पमात्र कारण त्यांच्या सर्व आचरणांत सांपडण्यासारखे नव्हते. त्यांनी व्यभिचारी पुरुषास, असत्य बोलणारास, धर्मनिंदकास आपल्या शेजारी उभे केले नसते; मग त्याचे अन्य गुण कोणतेही असोत. अशी बळकट श्रद्धा ज्यांच्या अंगी नाही त्यांनी सुधारणेचे दम माजविण्यांत व समाजास द्वेष्य होण्यांत काय फायदा आहे? त्यांस जे स्वहित साधायचे असेल ते अन्य मार्गांनी साधावे; इतरांस का उपद्रव द्यावा?

ज्याची धर्मश्रद्धा संदेहात्मक त्याने धर्मसुधारणेचा प्रवर्तक होणे ह्मणजे धर्मनिंदा आरंभण्यासारखे आहे. विद्याशिक्षण आणि धर्मनीति यांचे शिक्षण, या दोहोंमध्ये जो मोठा भेद आहे तो हाच की या दुसऱ्या कार्यांत सर्व उत्कृष्ट मनोवृत्तीचे, व विशेषतः, श्रद्धेचे व सदाचरणार्थे काम लागते. अमुक नात्याने मी उपदेश करीत आहे, तेवढ्या नात्याने मजकडे पहा, असे कोणी ह्मणेल तर ते कोणासही पसंत पडेल काय? एका धर्माचा उपदेशक दुसऱ्या धर्माच्या उपदेशास कां योग्य गणिला जात नाही? ख्रिस्ती धर्मोपदेशाचे काम कोणी

स्वतः हिंदु राहून आरंभिल्यास तें ख्रिस्ती लोकांस मान्य किंवा गुणावह होईल काय ? तें तसें होतें, तर यत्रानेही धर्माचा व नीतीचा उपदेश करितां आला असता ! उपदेशास श्रद्धा पाहिजे. परंतु वरिष्ठ जातींत काय प्रकार दिसतो ? श्रद्धावान् पुरुष, ह्मणजे भटमिक्षुक, शास्त्रीपंडित, वृद्ध गृहस्थ, इत्यादींची धर्मवेड्यांमध्ये गणना करण्याचा उपदेश सुरू आहे; धर्मसंशोधनाच्या कार्मी त्यांस द्रव्याने किंवा बहुमानाने उत्तेजन मिळत नाही; व अश्रद्ध पुरुष धर्माच्या व नीतीच्या सुधारणांचे प्रवर्तक झाले आहेत ! विद्वान् असून श्रद्धावान् असे पुरुष उत्पन्न होण्यास शिक्षणाची तन्हा फार बदलली पाहिजे; तीवांचून ह्या उतारास लागलेल्या समाजास स्थैर्य किंवा शाश्वती येणे अशक्य आहे.

२९३. सर्वांनीं एवढें एक तत्त्व लक्षांत ठेवावें कीं बुद्धीस अप्रयोजक, परंतु मनोदेवतेस प्रशस्त दिसणारे कोणतेही काम करण्याचें किंवा न करण्याचें समाजाच्या खुषीवर ठेविल्यास समाज निश्चयाने मनोदेवतेस अनुसरेल. दानधर्माच्या कार्मी, पशुहत्तेच्या कार्मी व कित्येक आपत्प्रसंगीं या तत्त्वाचा अनुभव येतो. मनोदेवतेविरुद्ध आचरण करण्याची संवय फार घातक आहे. मनोदेवतेच्या समाधानासाठीं सुविचाराचा मोड झालेला दिसला किंवा व्यक्तिस्वखाचा नाश झालेला दिसला, तथापि तो पत्करतो; त्याचे अखेरचे परिणाम समाजास इष्ट तेच होतात. हरतन्हेच्या पूर्वसंस्कारांनीं मनोदेवतेस बळ आलेलें असतें. दूरवर कार्य करणाऱ्या कारणाचा प्रत्यय भिन्न-भिन्न स्थितींत येत गेल्यानें मनोदेवता तयार होते; ह्मणून ती समाजाची खरी दूरदृष्टि होय. तीस दुःखविण्याचा प्रयत्न पाहून तिन्हाइतासही वाईट वाटतें; तीस समाधान देण्याचा प्रयत्न पाहून तिन्हाइतासही मनाची श्रेष्ठता ओळखतां येते.

रूढ मनोदेवतेविरुद्ध एकदम वर्तन करूं लागणारे लोक कितीही सुविचारी असले तरी ते सुखसंतोषापेक्षां अधिक प्रमाणाने सामाजिक दुःख उत्पन्न करितात. हें त्याचें कृत्य उचित नव्हे. कारण, पुढच्या मोठ्या आशेनें आज कांहीं दुःख भोगणें, ही व्यक्तीच्या बुद्धीनें यो-

ग्य दूरदृष्टि होईल. अल्पकाळांत व्यक्तींचे मोठे स्थित्यंतर होऊ शकते, व त्यामुळे पुढील सुख मागील दुःखाचा विसर पाडू शकते. परंतु एखाद्या व्यक्तीस दूरदृष्टीने जे कोणतेही नवीन आचरण सुखपर्यवसायी होते असे दिसून आले, तेच आचरण सर्वांस, ह्मणजे, समाजास तसेच सुखदायक होईल असे त्याने सुचविणें व त्या सुधारणेबद्दल आग्रह धरणें हे योग्य नाही. कारण समाजाचे स्थित्यंतर व्यक्तीप्रमाणें अल्पकाळांत होण्याचा बिलकुलच संभव नसतो. त्यामुळे नवीन वर्तनाचे आधींचे दुःखदायक परिणाम कित्येक पिढ्यापर्यंत समाजास भोगावे लागणार; इतक्या अवकाशांत परिस्थिति किती बदलेल याचा अंदाज करितां येत नाही; त्यामुळे नवीन आचरण सामाजिक दुःखास मात्र कारण होतें; व त्यास तोलून धरणारें सुख केव्हां येणार व येईल किंवा नाही त्याचा संदेहच राहतो. ह्मणून व्यक्तीच्या आयुष्यमर्यादेत जी दूरदृष्टि तीच समाजाच्या आयुष्यांतही दूरदृष्टि असे ह्मणतां येत नाही. अलीकडील तीस वर्षांचा सुधारणेचा इतिहासच या गोष्टीची साक्ष देतो. रूढ मनोदेवता ही समाजाची खरी दूरदृष्टि होय. व्यक्तीच्यासंबंधानें जी दूरदृष्टि ती समाजास लागू केली तर अल्पदृष्टि होय. मनोदेवतेचे सामाजिक अनुभवांनीं हळू हळू रूपांतर होत असतें; समाजाच्या शाश्वतीस ते मात्र कारण होतें. व्यक्तींचे उद्दाम स्वैर वर्तन व त्यांचे अनुकरण करणारांचा अविचार यांपासून समाजावर होणारा परिणाम कधींच इष्ट नसतो.

भाग ४२ वा.

कनिष्ठ हिंदुजातींचीं कर्तव्ये.

२९४. येथपर्यंत जो विचार केला त्यांत अतिरिक्त विद्याव्यासंग, पौरीभवन, विषयासक्ति आणि धर्मनाश या चार प्रमुख कारणांनीं वरिष्ठ जाति कशा विनाशमार्गास लागल्या आहेत हे दाखविलें. प्रा-

न्समध्ये याच कारणांनी संतति कमी होत जाऊन लोकसंख्या वाढ-
नाशी झाली आहे व ती पुढे कमी होत जाणार अशी धास्ती पडून
त्या देशांतील लोक उद्विग्न झालेले आहेत. सर्वच सुधारल्या राष्ट्रांवर
हा असा परिणाम कमी अधिक वेगाने होत आहे. लोकसंख्या कमी
व दुर्बल झाल्याने राजकीय सुस्थितीस धक्का बसतो व उत्कृष्ट मा-
णसे उत्पन्न होण्यास जागा कमी राहतो, याकरिता हे संकट टाळ-
ण्याचा सर्व राष्ट्रांचा प्रयत्न आहे असे दिसल्यास चालेल. परंतु जी
राष्ट्रे स्वतंत्र आहेत ती आपल्या संकटाचे निवारण योग्य उपाय यो-
जून करू शकतील; परंतु जे समाज राजकीय रीत्या परतंत्र झाले
आहेत, त्यांस आपल्या संकटांतून मुक्त होण्याचा मार्ग न सांपड-
ल्यास नष्ट होणेच अवश्य आहे.

२९९. विद्येकरितां जे अतिरिक्त प्रयत्न पुरुष करितात तेच अ-
द्यापि स्त्रियांच्या मार्गे लागले नाहीत ही एक समाधानकारक स्थिति
आहे असे दिसता येईल. परंतु बापाच्या क्षीणतेचा परिणाम त्याच्या
केवळ मुलांवर होतो, मुलींवर होत नाही, असे थोडेच आहे ? मुलगे
व मुली दोहोंवरही सारखाच होतो.* ज्याप्रमाणे मुलाची वाढ अ-
काळी संपून तो उंचीने व रुंदीने व तसाच पौरुषचिन्हांनी बापा-
पेक्षां कमी पडतो, त्याप्रमाणे मुलींवरही हेच सर्व परिणाम घडतात.
पूर्वीच्या पिढीतील स्त्रीपुरुषांस विचारले असता स्त्रीच्या ऋतुप्राप्तीचे
त्यांच्या वेळचे वय चवदापासून सोळा वर्षांच्या दरम्यानचे असे,
असे ते सांगतात. हल्लीं वरिष्ठ जातींत बारा तेरा वर्षांचे मुलींस ऋतु-
प्राप्ति होते, हे प्रसिद्ध आहे. या वयांत त्यांचे शरीर भरलेले नसते
व मातृत्वाची विशेष कार्ये करणारे अवयव फारच अपूर्ण असतात.

* Neither do we affirm that education is the sole factor which
reduces the birth rate, as this is only one of the factors, which combin-
ed with material ease, less fervid religious sentiments and an ardent
desire to attain a higher and better material standard form an aggre-
gate of intellectual and moral qualities, which are little favourable to
a high birth-rate M LEROY-BEAULIEU *Influence of Civiliza-
tion on the movement of population*

* पृष्ठ ३७१ मध्ये दिलेल्या इंग्रजी उताऱ्याची शेवटची वाक्ये पहा.

सारांश हा की ज्याप्रमाणें तिकडे मुलगे पौरुषचिन्हहीन राहून त्याची वाढ खुटते, त्याप्रमाणेंच इकडे मुलीही मातृत्वचिन्हहीन राहून त्यांचीही वाढ खुटते. पितृदोषानें उभयविध संततींत हीं जीं ज्हासाचीं चिन्हे उत्पन्न होतात तीं सामान्य उपायांनीं दूर होण्यासारखीं नाहींत. ह्मणजे, मुलें विद्याव्यासंगात असतां त्यांकडून खूप अंगमहिनत करविली, त्यांस पुष्कळ दिवस ब्रह्मचर्य पाळायें लाविलें, किंवा त्यांस मांसाहारी केलें, तथापि त्यांमध्ये अवतरलेली ही न्यूनता जाणें नाहीं. या सर्व उपायाचा मुलांसच लवकर कंटाळा येईल. तसेंच मुलींसही पुष्कळ दिवस ब्रह्मचर्य पाळायें लाविलें व त्या अंगानें भरल्या ह्मणून त्यांस पौष्टिक पदार्थ चारले, व त्यांचीं मनें विषयसुखाकडे वळूं नयेत ह्मणून त्यांच्यामागे शाळेचे अभ्यास लावले, तर या उपायांपासून अधिकच अनिष्ट परिणाम होतील. त्यांचा स्त्रियांसच वीट येईल; त्यांचीं मनें चंचल होतील; कदाचित् त्यांचें शरीर मेद चढून स्थूल झालें तर तेंही मातृत्व येण्यास बाधक होईल. या उपायांनीं स्त्रियांस अल्पवयीं मृत्यु येण्याचा किंवा त्या वंध्या होण्याचा संभव आहे. असले लटपटपंचीचे उपाय सतति सुधारण्याचे कामीं बिल्कुल येणार नाहींत. ज्याप्रमाणें एक व्यक्तिविषयक आरोग्यशास्त्र आहे, त्याप्रमाणें समाजविषयक निराळें आरोग्यशास्त्र आहे. सामाजिक न्यूनता दूर करण्याकरितां त्या शास्त्राचे आवारे चालले पाहिजे. त्या शास्त्राचे कांहीं सिद्धांत येणेंप्रमाणें आहेतः—

The whole question of the education of women seems to be governed by the following principles —

1st Woman is physiologically weaker than man she has but a small reserve of energy to make up for the considerable expenditure entailed by brain work carried beyond certain limits 2nd The generative function occupies a far more important place in the female than in the male organism. Now this function, according to all physiologists, is antagonistic to brain-expenditure the disequilibrium produced in the woman by intellectual work will therefore be necessarily greater than in man 3rd The consequences to the race of this disequilibrium are much more serious in the case of the woman than in the case of the man The life of woman, generally sedentary and under more or less unhealthy conditions, gives no time for recupera-

२९६. स्त्रीचें सामर्थ्य पुरुषापेक्षां कमी आहे. विद्याव्यासंगांत खर्च करण्यास पुरेल इतकी सामर्थ्याची उत्पत्ति होण्यास तिच्या श-

tion to a constitution exhausted by an irrational education, whereas in the case of man recuperation may take place, on the other hand the mother's health is of much more importance to the child than the health of the father. The man's expenditure in paternity is insignificant compared to the woman's the latter needs a considerable reserve of physical and moral energy during gestation, maternity and afterwards during the early education of the child. The mothers of Bacon and Goethe, though both very remarkable women, could not have written either the *Novum Organum* or *Faust* but if they had ever so little weakened their generative powers by excessive intellectual expenditure, they would not have had a Bacon or a Goethe as a son. *If during life parents expend too much of the energy they have drawn from their environment, so much the less will be left for their children.*

High authorities are of opinion that the more refined a woman's education becomes, the weaker her children will be. According to Spencer "The deficiency of reproductive power among them (girls of the upper classes) may be reasonably attributed to the over-taxing of their brains—an overtaxing which produces a serious reaction on the physique. This diminution of reproductive power is not only shown by the greater frequency of absolute sterility, nor is it only shown in the earlier cessation of child-bearing, but it is also shown in the very frequent inability of such women to suckle their infants. In its full sense the reproductive power means the power to bear a well-developed infant, and to supply it with the natural food for the natural period. *Most of the flat-chested girls who survive their high pressure education are incompetent to do this* . . . . .

Mr. Clark, an American, concludes that if this goes on for half a century it needs no prophet to predict, from the laws of heredity "that the mothers of our future generations will have to be brought from beyond the Atlantic." By heredity therefore a kind of *retrograde selection* is produced, which is disastrous in its consequences for the young girls of the educated classes, who might fairly be expected to raise the level of future generations are, owing to their education, either quite incapable of becoming mothers or bring into the world puny beings and thus leave to less cultivated but more robust women the care of perpetuating the human race" . . . . .

रीररचनेत योजना केलेली नाही. संतति उत्तम हवी असेल तर विद्येचे प्रमाण फारच कमी केले पाहिजे. सततीच्या उत्पत्तीचे कामी स्त्रियांच्या सामर्थ्याचा फार मोठा खर्च होतो. हा पुरुषाचे मार्गे मुळीच नाही हटल्यास चालेल. मेंदूचे काम आणि संतति उत्पन्न करण्याचे काम, हीं सर्वथैव परस्पर विरुद्ध आहेत. स्त्रीस विद्यामार्गास लावण्याचे परिणाम समाजास अहितकारी आहेत. जर बेकन किंवा न्यूटन यांच्या आयांस विदुषी करण्याचा यत्किंचित् प्रयत्न झाला असता, तर बेकन व न्यूटन हे त्यांच्या पोटी जन्मले नसते. उत्तम संततीच्या उत्पत्तीस ज्या गोष्टी आवश्यक आहेत त्या अशा कीं (१) पूर्णवाढीचा गर्भ धारण करण्याचे सामर्थ्य स्त्रीच्या अंगी पाहिजे, (२) मूल जन्मल्यावर योग्य काळपर्यंत त्यास पाजण्याची शक्ति राहिली पाहिजे, (३) व या कर्तव्यांनीं स्त्रीस पुढे दुर्बलता येतां कामां नये. या कर्तव्यांस लागणारे सर्व अवयव थोडेबहुत विकृत व्हावे, हा मर्यादेचे बाहेर स्त्रीशिक्षण गेल्याचा परिणाम आहे. ही मर्यादा ठरवायाची कशी ? मुलीची काळजी ऋतुप्राप्तीचे आधी फार घ्यावी लागते, ती घेतलेली असली तरच पुढे आणखी जी काळजी घ्यावी ती

“ Out of the many elements uniting in varying proportions to produce in a man's breast the complex emotion we call love, the strongest are those produced by physical attractions the next in order of strength are those produced by moral attractions the weakest are those produced by intellectual attractions , and even these are dependent less on acquired knowledge than on natural faculty—quickness, wit, insight. One of Nature's ends, or rather hersupreme end, is the welfare of posterity , further, that in so far as posterity are concerned, a cultivated intelligence based on a bad *physique* is of little worth, since its descendants will die out in a generation or two and conversely, that a good *physique*, however poor the accompanying mental endowments, is worth preserving, because through future generations the mental endowments may be indefinitely developed. It is folly to persist in a system which undermines a girl's constitution that it may load her memory (Spencer)

GUYAU . *Education and Heredity*.

See also Chs VIII and IX Kidd's *Social Evolutions*.

उपयोगी पडते. मुलींची शारीरिक व वाढ अस्खलित होत आहे इकडे लक्ष प्रथम ठेवावे, त्यांचे अंग प्रमाणशीर भरून तोंडावर तजेला येत आहे व डोळ्यांवरून प्रसन्न वृत्ति दिसत आहे, हे नंतर पहावे; व अखेरीस धर्म व नीति याविषयींच्या त्याच्या मनोवृत्ती बलवत्तर होत आहेत की नाही इकडे लक्ष द्यावे. हे सर्व साधून जी विद्या देता येईल ती द्यावी; तिचा मुख्य उद्देश आपल्या थोर मनोवृत्तींची प्रेरणा मुलांमध्ये करितां यावी, एवढाच असला तर पुरे आहे. बाकी व्यावहारिक शिक्षण कुटुंबात आपोआप मिळते, व पुरुषास स्त्रीने संसारांत साहाय्यकारी व्हावे हा उद्देश ज्या नव्या कुटुंबांत स्त्री जाऊन पडते त्याच्या व नवऱ्याच्या सहवासाने सिद्ध होतो. मुलींच्या संगोपनात स्त्रीशिक्षण हे अगदीं कनिष्ठ प्रतीचे गणले आहे; व ज्या समाजांत न्हासाची चिन्हे दिसू लागली आहेत तेथे तर ते बिल्कुल बंद केले पाहिजे. स्त्रियांचेच केवळ नव्हे, तर पुरुषांचेही शिक्षण अशा समाजात अत्यंत नियमित मर्यादेत आणिले पाहिजे. न्हासास लागलेली कुटुंबे शहरांत व चैनीत ठेवणे हेच अनिष्ट आहे; त्यांस खेड्यांत स्थायिक केले पाहिजे. तेथे सृष्टीचे पाठीवर स्वस्थ पडून आरोग्य आणि बुद्धि यांची प्राप्ति त्यांनी करून घ्यावी.

२९७. याप्रमाणे हे सामाजिक आरोग्यशास्त्राचे सिद्धांत असतां विद्वान् लोक संतति चांगली होण्यास स्त्रिया सुशिक्षित पाहिजेत असे जेव्हां ह्मणतात तेव्हां त्यांच्या भयंकर अज्ञानास काय ह्मणावे ? त्यांस आपल्या व आपल्या मित्रांच्या व आपल्या देशाच्या कुटुंबांत प्रत्यक्ष काय चालले आहे, जगभर काय चालले आहे, ते पहाण्याची

* Woman represents in human psychology the being in whom reside all the most ~~valuable~~ ^{valuable} ~~and~~ ^{and} ~~po~~ ^{po} ~~valuable~~ ^{valuable} ~~elements~~—piety, affection, 'altruism', devotion, she ought to be the embodiment of tenderness, the sister of mercy to mankind . . . . . On the mother in particular rests the task of developing the heart. Maternal religion is the most inoffensive and most useful of religions. The tender reverence of the child is an act of piety. The mother's heart is the child's conscience, that heart should therefore be the human conscience in miniature

इच्छा नाही किंवा इच्छा असतां विलक्षण अंधत्वानें तें दिसत नाही असें ह्मटलें पाहिजे. ' आपली संतति अशी मंद कां ? संतति उत्कृष्ट होण्यास माता उत्कृष्ट शिकलेल्या पाहिजेत ! ' असें जे लोक मनांत समजत आहेत त्यांनीं डोळे उघडून भोंवतालीं पहावें. सर्व युरोपांत लोकसंख्या उत्कृष्ट स्थितींत राखण्याचें काम अडाणी शेतकऱ्यांचें आहे असें समजतात*. एका विद्वान् अमेरिकनचें मत असें आहे कीं अमेरिकेंत स्त्रीशिक्षणास उत आला आहे, त्यामुळें सुमारे पन्नास वर्षांत अमेरिकन स्त्रिया बंध्या होतील किंवा चांगली संतति उत्पन्न करण्यास नालायख होतील; व स्त्रीशिक्षणाचें बंड न मोडल्यास पुढील पिढ्यांच्या आया, अटलांटिक महासागराच्या पलीकडून, युरोपांतील मागसलेल्या प्रांतांतून आणाव्या लागतील. आतां शास्त्रज्ञांचें असें मत आहे कीं कोणत्याहि वर्गांतील पुरुषानें खालच्या वर्गांतील स्त्रीशीं विवाह केला तर त्यांत उत्क्रांतीची पिछेहाट होते. ती बहुधा मनोवृत्तींच्या सूक्ष्मतेत व थोरवीत दृष्टीस पडते, तेव्हां मध्यें न्हास न पावता जे वर्ग क्रमानें अधिकाधिक सुसंस्कृत होत आले, त्यांनीं समान उत्क्रांतीच्या कुटुंबाशीं शरीरसंबंध करणें हें उचित आहे. लोकसंख्या वाढविण्याचें किंवा राखण्याचें कर्तव्य वरिष्ठ वर्गांत गौण होतें. समाज वृक्षाचीं उत्कृष्ट फलें ह्मणजे ते वर्ग होत.

२९८. वरिष्ठ जातींस आपलें संरक्षण करणें असेल तर त्यांनीं विद्याव्यासंगांतून मुलें काढलीं पाहिजेत, चैनवाजी सोडून साधेपणा धरला पाहिजे, खेड्यापाड्यांत राहून धर्मशील झालें पाहिजे; त्यांचा धर्म कोणताही असला तरी चालेल, त्यायोगें समाजकंटक उत्पन्न न व्हावे व सदाचार सुटूं नये एवढें कार्य झालें ह्मणजे पुरे आहे. वरिष्ठ जातींनीं आपला एक भाग देशसेवेकरितां विद्याव्यासंगांत ठेवावा; देशसेवेकरितां हा त्यांचा स्वार्थत्यागाचा वाटा त्यांनीं देणें अवश्यच आहे. बाकी देशसेवेच्या कार्यास लागणारीं माणसें कोठून येणार हा प्रश्न येथें येतो. व ह्मणून वरिष्ठ आणि कनिष्ठ जातीं-

* पृष्ठे ३६१-२-९ मध्यें दिलेले इंग्रजी उतारे पहा.

चा संबंध सांप्रतकाळीं कसा असावा याविषयी थोडा विचार करणे अवश्य होते.

इंग्रजीविद्येची अधाशीपणाने प्राप्ति करून घेण्याच्या प्रयत्नाने वरिष्ठ जातीयांवर जो दुष्परिणाम घडतो तोच कुणब्यांवरही घडतो असें प्रत्यक्ष उदाहरणे पाहिलीं ह्मणजे दिसते. तेही अशक्त होतात; त्यांची संतति कुचकामाची होते; व त्यांचीं कुळे न्हासास लागतात. कुणब्यांस जलदीने विद्यादान देण्याचा विशेष प्रयत्न एके ठिकाणीं हल्लीं करण्यांत येत आहे, त्यांचीं फळे पाहिलीं ह्मणजे ब्राह्मणांप्रमाणेच कुणब्यांच्या बुद्धीस वैकुण्ठ्य येतें व मध्यम वयांत बुद्धीचीं कार्ये करण्यास तेही नालायख होतात, असें दिसते. ही अतिरिक्त विद्या त्यांस हिंदुस्थानांत द्या किंवा विलायतेत नेऊन द्या, परिणाम सारखाच घडतो.

ही गोष्ट ध्यानात आणिली ह्मणजे वरिष्ठ जातींच्या अतिरिक्त विद्यासेवनाचा परिणाम कनिष्ठ जातींचे संबंधाने कसा झाला आहे तो लक्षांत येतो. वरिष्ठ जातींनीं विद्येच्या कार्मीं आपण पुढें होऊन कनिष्ठ जातींचा न्हासापासून बचाव केला आहे. ब्राह्मणांच्या छत्राखालीं कनिष्ठ जाति सुरक्षित राहिल्या आहेत. ब्राह्मणादि वरिष्ठ जाति नाहीशा होईपर्यंत कनिष्ठ जातींस विद्येचा जड धोंडा माथ्यावर घेऊन आयुष्यक्रमण करण्याचें कारण नाही. विद्येच्या या अकल्पित भारास हळूहळू तयार होण्यास कनिष्ठ जातींस अवधि मिळत आहे. वास्तविकपणे हा त्यांचा फायदा आहे. परंतु तो प्राप्त करून घेण्याकरितां कनिष्ठ जातींनीं ब्राह्मणादि वरिष्ठ वर्ग लुप्त होण्याची वाट पहात बसणे योग्य नाही. वरिष्ठ आणि कनिष्ठ जातींची सुसंगति आज दहा हजार वर्षांची आहे; ती उभयतांनीं कोणत्याही ऐहिक लाभाकरितां सोडू नये हेंच, उभयतांच्या मनुष्यतेस शोभणारे आहे.

२९९. ब्राह्मणादि वरिष्ठ जातींच्या लोकांचें हें एक दुर्भाग्य समजायाचें कीं ते जीं जीं परोपकाराचीं कृत्ये निःस्पृहपणें करितात, तीं तीं अनुदार लोकांच्या विचारांत त्यांच्या स्वार्थबुद्धीशीं जोडलीं

जातात; व त्यामुळे ते द्वेषास पात्र होतात. समाजांतील घडामोडींचे विवेचन उत्क्रांतिशास्त्राअन्वये करण्याची अद्यापि पद्धति सुरू झाली नाही. काल्पनिक व ऐतिहासिक रीत्या ते विवेचन करून लागले ह्मणजे सामाजिक घडामोडींपासून पाहिजे त्यास पाहिजे ते ठरविता येते. या प्रकारे, फारसा खोल विचार न करितां, परकीयांनीं ब्राह्मणांस सर्वस्वी स्वार्थी ठरविले आहे; व कनिष्ठ जातींची आजपावेतो ब्राह्मणांनीं हानि केली असें ते प्रतिपादीत आहेत. कनिष्ठ जातींस हे त्यांचे प्रतिपादन साहजिकपणें खरे वाटते व त्या जाति ब्राह्मणांचा द्वेष करून लागतात. त्यांत त्याचा दोष नाही.

परंतु एतद्देशीय मोठा थोरला शूद्र समाज ज्या सुधारल्या स्थितीस आज आलेला आहे, युरोपीयांच्या अमेरिकेंतील, आफ्रिकेंतील, आस्ट्रेलियांतील वसाहतींत जे मूळचे लोक होते किंवा आहेत त्यांहून एतद्देशीय शूद्र पुष्कळ श्रेष्ठ आहेत, असें जें निर्विवादपणें दिसते, त्याचें कारण काय ? शूद्रांची ही सुधारलेली श्रेष्ठ स्थिति त्यांस ब्राह्मणांच्या प्रयत्नांनीं आली कीं दुसऱ्या कोणत्याही कारणानें आली, याचा कोणी विचार केला आहे काय ? इंग्रजी राज्याचा इतिहास कांहीं वर्षांनीं कोणी लिहू लागल्यास, व आजकालचें सर्व वाङ्मय वाचून त्यानें सिद्धांत ठरविल्यास, तो असें स्पष्ट दाखवू शकेल कीं, ब्राह्मणांहूनही वरिष्ठ अशी जी इंग्रजांची जात हल्लीं या देशांत राज्य करीत आहे तिच्या स्वार्थीपणापुढे, जुलमापुढे व अन्यायापुढे वैदिक ब्राह्मणांचे सर्व अपराध फिके पडतात. परंतु याच गोष्टीचा उत्क्रांतिशास्त्राअन्वये जो विचार करील तो असें दाखवील कीं ज्यांनीं रानटी प्रजेस उत्कर्षास आणण्याचें मोठ्या जबाबदारीचें काम हातीं घेतलें, त्यांस त्या कार्मीं आवेश व सिद्धि येण्यास वरच्यासारखी साधनें अवश्य योजावीं लागतात. या दृष्टीनें विचार करणारानें ऐतिहासिक काळाचे योग्य विभाग केले पाहिजेत, व प्रत्येक काळविभागाच्या आरभीं कनिष्ठ जातींची कशी स्थिति होती व अखेरीं कशी होती हे ठरवीत गेले पाहिजे. जर प्रत्येक काळविभागांत कनिष्ठ जातींची स्थिति अधिकाधिक सुधारलेली दिसली, तर वरिष्ठ जातींनीं आपलें काम चांगलें बजावले असें ठरते. अशा दृष्टीनें पाहूं लागले

ह्मणजे असे स्पष्ट दिसते कीं भिक्षुकवृत्ति अंगीकारणाऱ्या प्राचीन व अर्वाचीन आर्यब्राह्मणांनीं कनिष्ठ जातींची स्थिति उत्तरोत्तर सुधारून त्यांवर इतके उपकार केले आहेत कीं तेवढे मुसलमान राजांनीं किंवा इंग्रजी अधिकाऱ्यांनीं केलेले नाहीत; परधर्मीयांस तेवढे कदापि करितां यावयाचे नाहीत. ख्रिस्तीधर्माच्या आरंभापासून फ्रान्समधील राज्य-क्रांतीपर्यंत ख्रिस्ती वरिष्ठ जातींनीं ख्रिस्ती कनिष्ठ जातींची जेवढी सुधारणा केली, तीपेक्षां त्याच तेवढ्या शतकांत ब्राह्मणादि वरिष्ठ हिंदु जातींनीं कनिष्ठ हिंदु जातींची शतपट अधिक सुधारणा केली, शतपट अधिक मनुष्यतेचा गुण प्रकट केला—असें कोणीही निःपक्षपाती इतिहासकार कबूल करील. उपकार किंवा अनुपकार ज्यास ह्मणायाचें तो समाजशास्त्रांत जीवनार्थ कलहांत होणाऱ्या अखेरच्या चांगल्या किंवा वाईट परिणामांवरून ठरविला जातो. या प्रश्नांत जात्यभिमानाचें काय काम आहे ?

३००. मुसलमानी राज्याचा जेथें पक्का अंमल बसला होता तेथें स्वधर्मपालनामुळे ब्राह्मणांचें अपरिमित नुकसान झालेलें दिसतें. दैत्यकाळापासून मुसलमानी राज्याच्या अखेरीपर्यंत परधर्मीयांची अशी समजूत होती कीं, ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व कमी केलें ह्मणजे हिंदु लोकांचा धर्म बुडविला. या समजूतीमुळे सर्व हिंदुप्रजेमध्ये परधर्मीय राज्यकर्त्यांस मुख्यत्वेकरून ब्राह्मण पाहिला कीं तो शत्रुसमान वाटे. हिंदुधर्माचें संरक्षण ह्मणजे गोब्राह्मणांचा प्रतिपाळ, हिंदुधर्माचा विध्वंस ह्मणजे गोब्राह्मणांचा नाश—अशीं पूर्वीं तत्त्वे ठरून गेलीं होती. परकीयांच्या दृष्टीनें ब्राह्मणांस पूर्वकाळीं जी अशी अनिष्ट स्थिति आली ती त्यांस प्रजेच्या कैवारानें आली कीं स्वतःच्या स्वार्थामुळे आली, याचा शांतपणें कोणी कनिष्ठ जातीय गृहस्थ विचार करित नाही हेंच आश्चर्य आहे. राजाश्रयास पर्णपणें मुकून, हाल व दारिद्र्य अनुभवीत राहिल्यानें कित्येक प्रांतांत ब्राह्मण हे वरिष्ठ वर्गाचे होते ते कनिष्ठ वर्गाचे होऊन बसले आहेत. हा परिणाम पाहून असें अनुमान होतें कीं वरिष्ठ जातीस योग्य अशीं कर्तव्ये जे ब्राह्मण निर्धारानें करित राहिले ते निर्वश झाले; किंवा देशांतरीं गेले. व जे स्ववृत्ति सोडून व्यापार, शेतकी, हलकी सेवा किंवा भिक्षेचा धंदा

करीत राहिले ते मात्र हल्लीं शिल्लक आहेत. महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येंत ब्राह्मणांचें जें प्रमाण आहे, त्याहून गुजराथ, सिंध, वगैरे अनेक प्रांतांत तें फार कमी आहे हें पाहून, त्या प्रांतांतील वरिष्ठ प्रतीचे बहुतेक ब्राह्मण निर्वंश झाले व मध्य ब्राह्मण मात्र अवशेष राहिले या तर्कास बळकटी येते.

३०१ हल्लीं तरी कशी चमत्कारिक स्थिति आहे पहा. वरिष्ठ जातींचे लोक कनिष्ठ जातींचे खरे कैवारी असतां कनिष्ठ जातींस त्यांच्या सेवेचें महत्त्व न समजून त्या त्यांचा मत्सर आणि द्वेष करीत आहेत. हा असा प्रकार एकीकडे, व दुसरीकडे त्याच त्यांच्या सेवेचें महत्त्व ओळखून शहाण्या राज्यकर्त्यांस ब्राह्मणादि वरिष्ठ वर्गांचा फार राग येत आहे. सारांश, ब्राह्मणांनीं देशसेवा आरंभून स्वार्थत्यागाचें जें कुलव्रत चालविलें आहे, व स्वजातीचा न्हास झाला तरी बेहेत्तर आहे, त्या देशसेवेत हार खावयाची नाही असा जो त्यांचा निग्रह दिसतो, त्यामुळे ' इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः ' असा अकल्पित प्रसंग त्यांवर येऊन गुदरला आहे. राज्यकर्त्यांचा प्रकोप व कनिष्ठ जातींकडून द्वेष—या तीव्र धारेच्या कैचींत वरिष्ठ जाति सांपडून त्यांच्या चालू न्हासाचा वेग दुणावतो कीं काय अशी हल्लीं मोठी भीति आहे. या कैचींत सर्व उत्कृष्ट कुटुंबांचे गळे सांपडून तीं नष्ट होईपर्यंत वाट पहात राहिलें, तर पुढें वरिष्ठ जातींतील निवडक मध्य लोक (आचारी, पाणके, वगैरे) मात्र पुढील पिढ्यांत आमचे प्रतिनिधि होऊन राहतील ! मग वरिष्ठ जातींची कनिष्ठ जात होऊन सर्वांच्या, व विशेषतः राज्यकर्त्यांच्या, अनुकंपेस व उत्तेजनास ती पात्र होईल ! परंतु अशी वाट पहात राहणें यांत केवळ आत्मघात आहे. असो. या गोष्टींवरून असें लक्षात येईल, कीं वरिष्ठ जातींच्या न्हासास जशीं अंतःस्थ कारणें आहेत तशीं कांहीं बाह्य कारणेंही आहेत. ' क्षते प्रहारा निपतंत्यवश्यम् । ' हा न्याय वरिष्ठ जातींच्या तूर्तच्या स्थितीस लागू आहे. या स्थितीतून मुक्त होण्याची जर कांहीं शक्यता असली तर ती आतांच आहे. थोडी देखील वाट पहाण्याची सोय नाही. जे भगीरथ प्रयत्न आरंभायाचे ते त्व-

रित आरंभिले पाहिजेत प्रत्येक कुटुंबांतील कर्त्या पुरुषानें इकडे लक्ष दिलें पाहिजे.

३०२. कनिष्ठ जातींकडून द्वेष आणि मत्सर ! राज्यकर्त्यांचा प्रकोप ! या चित्तवृत्तींचा निराळ्या तऱ्हेनें विचार केला तर एक समाधानकारक सिद्धांत ठरतो. या चित्तवृत्ति हिंदु समाजांत उत्पन्न होऊन वृद्धिंगत होत आहेत. त्यांस हृदयांत जागा द्यावयाची नाही असें सुज्ञ अधिकाऱ्यांनीं व कनिष्ठ जातीच्या विचारी पुरुषांनीं पुष्कळ मनांत आणिलें, तरी त्यांचें बळ कमी होत नाही; त्यांची साहजिक स्फूर्ति होते यावरून या चित्तवृत्तींच्या द्वारे कांहीं विशेष कार्ये घडावयाचीं आहेत व तीं हिंदु समाजास हितावह आहेत, असा उत्क्रांति-नियमानुसार किंवा ईश्वरी संकेतानुसार तर्क होतो. सामाजिक अन्यायाचें निवारण करणारीं व सर्व प्रजाविभागास स्थैर्य व शाश्वती आणणारीं अशीं तीं कार्ये असलीं पाहिजेत. नाहीतर अशा हीन चित्तवृत्ति इतक्या बळकटपणें समाजांत हल्लीं रूढ होण्याचें संभवत नाही.

थोडा खोल विचार केला तर असें लक्षांत येतें कीं, देशसेवेच्या आवेशांत ब्राह्मणादि वरिष्ठ वर्गांनीं विनाशाच्या मार्गास लागावें, ही गोष्ट हिंदु समाजास अनिष्ट आहे. व तसेंच उत्कृष्ट सामाजिक कर्तव्यांचा वाटा साराच वरिष्ठ जातींनीं घ्यावा, हा तूर्तच्या परिस्थितींत अन्याय आहे. वरिष्ठ वर्गाचें न्हासापासून संरक्षण व्हावें व देशसेवेच्या कामीं लागणाऱ्या स्वार्थत्यागाची न्यायानें, ह्मणजे जाति-जातींच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणानें, वांटणी व्हावी,—ज्यांनीं बुद्धीचे अश्रांत परिश्रम केले त्यांनीं सामर्थ्य संचयाकरितां खेड्यांत परत जाऊन तेथें स्थायिक व्हावें व ज्यांनीं तसे श्रम केले नाहीत त्यांनीं आपला सांचढेला सामर्थ्याचा ठेवा शहरांत आणून तो खर्च करण्यास आरंभ करून बुद्धीचे परिश्रम अंगीकारावे—ही विशेष कार्ये त्या चित्तवृत्तींच्या द्वारे व्हावयाचीं आहेत. याकरितांच त्यांस दिवसें दिवस जोर चढत आहे. त्या नाहीशा होण्यास समाजाची कशी स्थिति पाहिजे हें लक्षांत आणिलें ह्मणजे हींच त्यांचीं कार्ये, असें स्पष्ट होतें. सर्व जातींनीं देशसेवा आरंभिल्यावर कोणी कोणाचा

हेवा करील काय ? सर्वांनी बुद्धिपरिश्रम वांटून घेतल्यावर कोणत्याही एका जातीस न्हास पावण्याचें कारण राहील काय ? सर्व जातींचे लोक राजकीय हक्कांकरितां राज्यकर्त्यांकडे अर्ज घेऊन जाऊं लागले, ह्मणजे ते कोणत्याही एका जातीवर क्रुद्ध होतील काय ? समाजाचीं पारडीं खालवर झालीं आहेत, त्यांचें समतोलन व्हावें हा त्या भित्तवृत्तींचा समाजदृष्ट्या हितकारक परिणाम व्हावयाचा आहे असें मानिल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं ब्राह्मणादि वरिष्ठ वर्गांनीं आत्मसंरक्षणाच्या हेतूनें विद्याव्यासंगांतून आपलें अंग काढून घेण्यास आरंभ करावा; नवीन जोमाच्या शुद्रादि वर्गांनीं देशसेवेच्या हौसेनें विद्याभाराखालीं मस्तकें नम्र करण्यास पुढें यावें—यांतच सर्व समाजाचें हित आहे. हा बोध ब्राह्मणादिकांस वस्तुस्थितीवरून न होईल तर त्याचें अंधत्व विलक्षणच समजलें पाहिजे.

याकरितां मराठे व कुणबी बांधवांस माझी अशी विनंति आहे कीं त्यांनीं ब्राह्मणादिकांचा जो द्वेष आरंभिला आहे तो यथार्थ आहे; त्याचें त्यांनीं उपकारक स्वरूप ध्यानांत आणावें. सरकारानें ब्राह्मणादिकांवर क्रुद्धदृष्टि करून जें कनिष्ठ जातींचें उत्तेजन चालविलें आहे तेंही व्यर्थ नाहीं. हिंदुसमाजाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां या दोन्ही गोष्टी फायद्याच्याच आहेत. विनतोल झालेला समाज त्यायोगें समतोल होईल. सरकारची वक्रदृष्टि आणि कनिष्ठ जातींचा मत्सरयुक्त द्वेष—हीं दोन्ही आणखी वेगानें बुद्धि पावल्याखेरीज वरिष्ठ वर्गांचे डोळे उघडणार नाहींत; त्यांस आत्मसंरक्षणाचे मार्ग दिसायाचे नाहींत; त्यांचें उत्कृष्ट बीज देशसेवेच्या पायीं चिरडून जाईल; व निकृष्ट बीज हीन स्थितींतून वर येण्याचें मुष्कील होईल. ब्राह्मणादि वरिष्ठ वर्गांच्या हिताकरितांच कनिष्ठ जातींमध्ये त्यांविषयीं द्वेष व मत्सर उत्पन्न झालेले आहेत, त्यांचें त्यांनीं योग्य रीतीनें संगोपन करणें हेंच उचित आहे.

३०३. बुद्धीची देणगी ईश्वरानें सर्वास सारखी दिली आहे. अगदीं रानटी लोकांत व अगदीं सुधारल्या लोकांत मूळची बुद्धि सारखीच आहे. मूळ बुद्धींत जो भेद उत्पन्न होतो तो अनुचित आचरणानें मनुष्याचा जो न्हास होतो त्याचें फळ होय. जगाच्या

इतिहासांत हें तत्त्व फार चांगल्या प्रकारें उदाहृत झालेलें आहे. ज्या राष्ट्रांच्या प्रगतीस प्रथम अनुकूल स्थिति प्राप्त झाली तीं प्रगतीच्या मार्गांत इतरांच्या पुढें गेलीं, व त्यांनीं आपल्या मते इतरास बुद्धिहीन व रानटी ठरविलें. ईजिप्ट, असीरिया, पर्शिया, वगैरे फार पुरातन राष्ट्रांनीं बुद्धिसामर्थ्याच्या उपयोगास ज्या काळीं आरंभ केला, त्याकाळीं युरोपीय राष्ट्रे सृष्टीच्या अंकावर निद्रित होती, त्यामुळें त्यांची त्या काळीं रानटी लोकांत गणना होत असे. परंतु बुद्धिवैभव, व्यापार व विषयोपभोग, यांची त्या पुरातन राष्ट्रांस क्रमानें इतकी गोडी लागली कीं शेतकीच्या मंद व कनिष्ठ गणिलेल्या धंद्यांत मूळच्यापैकीं फार थोडीं कुटुंबे राहिलीं. शहरें तुफान वाढलीं, खेडीं रोडावत चाललीं; मूळची सर्व ताजी बुद्धि शहरांत गेली; शहरांतील मंद चहास पावलेलीं माणसें खेड्यांत येऊ लागलीं. बुद्धीचा व आरोग्याचा पुरवठा खालून यावयाचा बंद झाला, वरतीं बुद्धिवैकल्यास सुरवात झाली.* त्यामुळें समाजास आपला तोल सावरेनासा झाला त्यानंतर पूर्वीं जे लोक मतिमंद ठरविलेले होते त्यांपैकीं कांहींच्या प्रगतीस अनुकूल स्थिति आली त्यांनीं त्या पुरातन राष्ट्रांचा विध्वंस मांडिला. त्यांच्या पश्चात् ग्रीक लोकांचा उदय झाला; त्यांस वैभव येत चाललें. त्यांनीं आपल्या बुद्धीस पूर्णावस्था आणण्यास आरंभ केला; ते खेडवळाचे शहरवासी बनू लागले. ईजिप्ट, वगैरे राष्ट्रांच्या जुन्या सुधारणेच्या माथ्यावर ते आपली सुधारणा बांधू लागले, त्यामुळें ती अधिक उंच गेली. परंतु क्रमानें मूळच्या सृष्टबुद्धीचा ठेवा संपत चालला, पूर्वींच्या बहुतेक कुटुंबांचें पौरीभवन होऊन गेलें. त्यामुळें त्यांचा समाज डळमळीत झाला; त्यांचा विनाशकाळ जवळ आला. त्यांच्या मागून रोमन लोक उदयास आले; त्यांनीं आपली सुधारणा ग्रीक सुधारणेच्या माथ्यावर चढविली. त्यांच्या मागून युरोपच्या उत्तरेकडील कांहीं रानटी जाती आल्या; त्यांच्या मागून आंग्लो-साक्सन लोक आले. रानटी स्थितीतून उदयास येण्याचा शेवटचा प्रयत्न रशियाचा आहे. आपल्या इकडे तसाच ज-

पानचा आहे. ज्या लोकांनी पृथ्वीच्या पाठीवर सर्वापेक्षा अधिक झोंप काढिली, रानटी स्थितीचा अनुभव कधिक शतके घेतला, त्यांनी बुद्धि आणि आरोग्य यांचा मूळचा साठा सर्वांहून अधिक काळपर्यंत नुसता जतन करून ठेविला; तो आतां ते खर्चायास काढित आहेत; ह्मणून शेवटची उदयाची पाळी त्याची आहे. जें राष्ट्र मागून येतें, त्यास पूर्वीच्या राष्ट्रांच्या बुद्धिवैभवाचीं फळे फुकट मिळतात; त्याचा उदय वेगानें होतो; त्याची सुधारणा अधिकच उंच जाते. या उच्च पदवीस चढल्यानंतर समाजाचें स्थैर्य राखण्याचे जे उपाय आहेत ते पूर्वी सांगितलेच. (पृ. ३६०) ज्या रानटी लोकांस युरोपीय राष्ट्रे विलयास नेत आहेत, त्यांच्या स्वातंत्र्यास धक्का न लागतां सुधारल्या राष्ट्रांशीं त्यांचें केवळ दळणवळण सुरू झालें असतें, तर त्यांची अभ्युदयाची पाळी युरोपीयांच्याही मागून येण्याचा संभव होता. परंतु बिचारे सृष्टीच्या कान्याकोपऱ्यांत पडून राहिलेले, इतरांशीं दळणवळण ठेवण्यास सृष्ट मार्ग नाही, अशा स्थितींत युरोपीयांच्या अमलाखाली येऊन, अभ्युदयाची एक तरी पाळी यावयाची तीसही ते मुकले आहेत. युरोपीय सुधारणेचाच कांहीं दिवस उपभोग घेणें त्यांस प्राप्त झालें आहे.

३०४. याप्रमाणें सर्व इतिहासाचा विचार करितां असें दिसतें कीं जें राष्ट्र आपला बुद्धीचा ठेवा मागाहून काढतें त्यास फायदा होतो. हीच गोष्ट एका राष्ट्राच्या भिन्न वर्गांस लागू आहे. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी वगैरे देशांतील राजे, धर्माधिकारी, सरदार, वगैरे वरिष्ठ वर्ग जेव्हां बुद्धिवैभव व ऐहिक सुखसंपत्ति यथेष्ट अनुभवीत होते, तेव्हां तेथील कनिष्ठ वर्ग सृष्टीच्या पाठीवर दारिद्र्य आणि जुलूम पत्करून निद्रित होते त्यांनीं ख्रिस्ती शकाच्या सतराव्या किंवा अठराव्या शतकापर्यंत अज्ञान राहून जें बुद्धिसामर्थ्य साचविलें तें आतां या एकोणिसावे शतकात त्यास कामास येत आहे. व हल्लीं जे तसेच अडाणी स्थितींत खेड्यापाड्यांत पडून आहेत, ते विसाव्या शतकांतील थोर पराक्रमी पुरुषांचे पूर्वज होत. हा असा सृष्टीचा क्रम आहे. सांप्रतची नीच स्थिति, दारिद्र्य, अज्ञान, इत्यादि, हीं सर्व भावी संततीच्या उत्कर्षाची सामुग्रीच आहे असें समजावें.

या न्यायाने पहातां कुणबी बांधवांस एवढेंच सांगायचें आहे कीं जर त्यांची अभ्युदयाची पाळी ऋषिकाळाच्याही आधी येऊन गेली असली, व त्या अभ्युदयाच्या उन्मादांत त्यांनी आपल्या बुद्धीस वैकुण्ठ आणिलें असलें, तर त्याबद्दल किंवा त्यांच्या उदया-स्ताबद्दल जबाबदारी ब्राह्मणादि वर्गाकडे नाही. परंतु एतद्देशीय कनिष्ठ जातींचा पूर्वीच एकदा अभ्युदय होऊन गेला असें मानण्यास पुरावा नाही. तेव्हां त्यांच्या बुद्धीचा मूळचा ठेवा अजून त्यांजवळ जशाचा तसा आहे हें त्यांचें मोठें सुदैव समजलें पाहिजे. ऋषिकाळांत, किंवा त्यानंतरच्या आतांपर्यंतच्या काळांत, कनिष्ठ जाती अज्ञान राहिल्या, दरिद्री राहिल्या, खेड्यापाड्यांत भरून राहिल्या, या सर्व गोष्टींविषयी त्यांनीं वरिष्ठ हेतु मनात धरून ब्राह्मणांचा द्वेष करावा हें वाजवी आहे, परंतु अंतर्यामांत विषाद किंवा असमाधान वाळगूं नये. कारण इतर राष्ट्रांच्या बुद्धिवैभवाचा मुफत फायदा घेऊन विसाव्या शतकात अभ्युदय उपभोगण्याची व पराक्रम दाखविण्याची ज्यांस संधी आली आहे, त्यांनीं आपणांस खरोखर धन्य मानिलें पाहिजे. त्यांच्या पूर्वजानीं व स्वतः त्यांनीं जीं जीं दुःखें भोगिलीं असतील तीं तीं शतपट सुखरूपानें त्यांच्या सततींत फलोदयास येण्याचीं आतां स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत. या देशास ऊर्जित देशास आणण्याचें श्रेय त्यास मिळणार आहे.

३०५. बळ आणि आरोग्य यांची कनिष्ठ वर्गांत वाण नाही हें सांगायला नकोच. तसेंच ज्या वर्गांत तुकाराम कुणबी, नामदेव शिंपी, सांवता माळी, सजन कसायी, चोखामेळा महार, वगैरे अनेक वंद्य संतरतनें होऊन गेलीं, त्या वर्गांच्या मेंदूंत बुद्धीचा ठेवा व हृदयात उत्कृष्ट मनोवृत्ति गुप्तपणें आहेत हें निःसंदेह सिद्ध होते. त्यांतूनही शेतकरी कुणव्यांचा वर्ग इतर सर्व कनिष्ठ वर्गांहून अधिक सुस्थितीत आहे. हिंदुस्थानांत अखेरपर्यंत टिकाव धरणारा वर्ग कोणता तें पाहूं गेल्यास तो कुणबी शेतकऱ्यांचा होय. कारण खेड्यापाड्यांत त्यांच्या कुटुंबांचीं मुलें खोल रुजलेलीं आहेत. या किल्ल्यांत राहून देशसेवेस लागणारीं पाहिजे तितकीं माणसें लहान मोठ्या शहरात पाठविण्याची त्यांच्या अंगी योग्यता आहे. आपल्या

सामाजिक इमारतीच्या पायापासून कळसापर्यंत सर्व भाग पाहिले तर, जेथे कुणबी मुळीच दिसत नाहीत असा भागच नाही. राजापासून रंकापर्यंत सर्व वर्गांत त्यांचा भरणा आहे. विद्याव्यासंगास कितीही लोक लागले तरी पुरविण्यास तयार अशी ही एक जात महाराष्ट्रांत आहे. देशसेवेच्या कार्मी, ज्ञानार्जनाच्या कार्मी, कलाकौशल्याच्या कार्मी उदयास येऊन, लौकिक मिळवून कितीही कुटुंबे नष्ट झालीं, तरी मामाहून आणखी श्रेष्ठ पुरुषांची नवी जोरदार लाट पुढे पाठविण्यास ही एक जात मात्र समर्थ आहे. या जातीकडे जेव्हां बहुतेक लोकसेवेचे काम जाईल, तेव्हां महाराष्ट्र मंडळीच्या समाजाची डळमळीत स्थिति जाऊन त्यास शाश्वती येईल. प्रत्येक जातीने आपल्या सख्येप्रमाणे देशसेवेचा भार उचललाच पाहिजे. व ब्राह्मणादि जातींनी आपण विश्रांति घेण्याकरितां मार्गे राहून सर्वास पुढे जाण्यास रस्ता करून दिला पाहिजे. जेव्हां प्रत्येक जातीचे लोक खेड्यांत व शहरात, अंगमहिनतीच्या कार्मी आणि बुद्धिपरिश्रमाच्या कार्मी, कुटुंबसेवेत आणि देशसेवेत, सारखे समप्रमाणाने वांटले जातील, तेव्हां मात्र सर्व जातींस सारखा उदयकाळ येईल व शाश्वतकाळपर्यंत स्नेहाने आणि समाधानाने सर्व जाति राहू शकतील.

३०६. ही स्थैर्याची स्थिति स्वतःच्या जातीस व इतर सर्व जातींस आणण्याचा प्रयत्न ब्राह्मणांनी उदारपणे आरमिला तर त्यांत स्वार्थ आणि परमार्थ या उभयतांची उत्कृष्ट प्राप्ति त्यांस होणार आहे. हरळीची मुळी ह्मणून बिघा दोन विधे जमीन कुणबी गृहस्थ जिवाप्रमाणे सरक्षण करितो, तीच हरळीची मुळी ब्राह्मणांनी पैदा केली पाहिजे व खेड्यांत सुखवस्तु स्थायिक कुटुंबे स्थापण्यास आरंभ केला पाहिजे. विद्याव्यासंग कुणब्यांचे स्वाधीन करण्यांत, सरकारी नौकरींत कुणब्यांचा पुष्कळसा शिरकाव करून देण्यांत, समाजाचे नायक त्यांस बनविण्यांत, ब्राह्मणादि वर्गांचे तिळमात्र नुकसान नाही, वरिष्ठ वर्गांचा आत्यंतिक विनाश होण्याची जी चिन्हे दिसू लागली आहेत, त्यांतून आत्मसंरक्षण करून घेण्यास व उदय, श्रेष्ठता आणि कर्तृत्व यांची शाश्वती मिळविण्यास दुसरा उपायच नाही, हे त्यांनी पक्के ध्यानांत ठेवावे. जो भागीरथ प्रयत्न करायाचा

तो हा उपाय त्वरित सिद्धीस नेण्याकरितां करावा हें आजचें वरिष्ठ जातींचें पाहिलें कर्तव्य आहे. सर्व सुधारणा, सर्व चैनबाजी, सर्व अपव्यय, व सर्व दुर्व्यसनें सोडून देऊन, या एका कर्तव्याच्या मार्गे त्यांनीं लागावें, असा माझा त्यांस उपदेश आहे. कांहीं थोडो निवडक उत्कृष्ट माणसें बुद्धिपरिश्रम करण्याकडे देऊन, बाकीच्यांनीं आतां बुद्धीस विश्रांति द्यावी व सृष्टिमातेच्या अकावर पडून राहून त्या मार्गानें सुखानुभव घ्यावा हेंच त्यांस सर्वस्वी हितावह होणार आहे. ”

भाग ४३ वा.

उपसंहार.

३०७. याप्रमाणें हें नारायणरावांचें भाषण ऐकिल्यावर, मी विचारांत गर्क होऊन बराच वेळ स्तब्ध राहिलों. त्यांस उत्तर काय द्यावें हें मला समजेना. भाऊसाहेबांनीं माझी ती स्थिति पाहून नारायणरावांस ह्मटलें: ‘शाबास, नारायणराव, आज तुझी एकाच भाषणानें एक नवा शिष्य बनविलात.’ हें त्यांचें बोलणें ऐकून मी उत्तर केलें,

“ होय, असें झालें आहे खरें. मी नारायणरावांचा फार आभारी आहे. माझ्या मनांत सुधारणेसंबंधाच्या कांहीं थोड्या अविचाराच्या कल्पना शिल्लक होत्या त्या आज नाहीशा झाल्या. तथापि नारायणरावांच्याच ह्मणण्यावरून मी जे कित्येक सिद्धांत बांधले आहोत, ते आतां सागतीं. ते तुझां उभयतांस कसे काय पसंत पडतात, तें आपण मला सांगा. वरिष्ठ जातींनीं खेड्यांत आपलीं पुष्कळशीं कुटुंबे स्थायिक करावीं, व तेंथें ताजें बुद्धिसामर्थ्य संपादण्याचें काम आरंभावें, हें मला मान्य आहे. माझा स्वतःचाच हें असें करण्याचा आतां कायमचा निश्चय ठरला आहे. या इकडील मुलखांतच, कोठें उत्तम क्षेत्राचें ठिकाण पाहून तेथें स्थायिकपणें राहण्याचा माझा बेत झाला आहे. हें माझे कृत्य देशत्यागाप्रमाणें आहे; व तें जि-

वास अत्यंत दुःख देते. परंतु पुढील संततीच्या संरक्षणाचा मला दुसरा उपायच दिसत नाही. महाराष्ट्रांत राहून खेड्यापाड्यांत देखील सार्धे आयुष्य घालविण्याचें कठीण झालें आहे. चैनवाजी पुनः मार्गे लागेल, खेडें सोडून पुनः शहरांत जावें अशी बुद्धि होईल, व कुळाची शाश्वती पुनः सदेहात्मक होईल, असें मला मय वाटत आहे, व ह्मणूनच मी देशत्यागासारख्या अत्यंत दुःखदायक कृत्यासही तयार झालों आहे.

३०८. परंतु आजच्या विवेचनावरून मला जो बोध झाला आहे तो असा कीं, समाजांत जीं आवश्यक कर्तव्ये असतात त्यांचे दोन भाग होतात. कर्तृत्ववृद्धीच्या द्वारे आणि संतानाच्या द्वारे समाजास स्थैर्य आणि शाश्वती आणायाची, हा कर्तव्यांचा एक भाग होय; व तो बहुजनसमाजास लागू आहे. या भागांत येणारीं कर्तव्ये धर्मांत, नीतींत व शिष्टाचारात चांगलीं गोवून देऊन त्यांकडे प्रबळ प्रवृत्ति करणें हें अवश्य आहे. दुसरा जो कर्तव्यांचा भाग उरतो तो समाजास उत्कर्षास चढविण्याचा, वैचित्र्य आणण्याचा व सार्विक आणि राजस गुणांस पूर्णता आणण्याचा. हा भाग वरिष्ठ वर्गांत मोडणाऱ्या काहीं व्यक्तींकडे सोंपविणें जरूर आहे; व अत्यंत बुद्धि-परिश्रमानें मात्र तो साध्य होणारा आहे. ज्या व्यक्तींकडे तो सोंपवायाचा, त्यांच्यामार्गे समाजाची स्थैर्यजनक व संतानहेतुक निर्बंधने फारशीं राहतां कामां नये. युरोपीय समाज एकजातीय आहे, व त्यांत बुद्धीचीं कार्ये करून नदनवनांत राहणारा एक वरिष्ठ वर्ग आहे. तसाच या देशांतही एक असला पाहिजे. आतां त्या वर्गांत ज्या व्यक्तींचा समावेश करायाचा त्या मात्र सर्व जातींतून निवडून आल्या पाहिजेत. एवढीच; या देशाच्या स्थितीस अनुलक्षून एक विशेष तजवीज केली ह्मणजे झालें.

३०९. या वरिष्ठ किंवा उत्कृष्ट वर्गांत अत्युच्च उत्क्रांतीच्या स्त्रिया व पुरुष, अशा उभयतांचाही अंतर्भाव होईल. त्यांस यथेष्ट व्यक्ति-स्वातंत्र्य देण्यांत समाजाचा फायदाच होण्याचा संभव आहे. त्यांनीं नाना तऱ्हेच्या कल्पनांच्या मार्गे लागावें; अनेक प्रकारच्या नवीन विचारांत गुंग व्हावें. मनांतल्या मनांत अनेक प्रकारच्या

समाजरचना बनवाव्या; व साधेल त्या प्रमाणानें त्या स्वकल्पित नूतन व्यवस्थेखालीं स्वतः राहून पहावें. विवाह करावे वा न करावे. संततीस स्वतः पाळावें किंवा तिचें पालन इतरांकडे सोंपवावें. सामाजिक दुर्व्यसनांसंबंधी रूढ कल्पनांची सत्यासत्यता (सांप्रतच्या परिस्थितींत) स्वानुभवानें ठरवावी, किंवा एकाच गुणाची पराकाष्ठा करण्याची ईर्षा धरून इतर सर्व गुणदोषांस उदासीन व्हावें. जगभर हिंडावें किंवा एकाच शहरांत ऐषआराम करीत पडावें. सर्व समाजास किंवा सर्व जगास नवीन वळण लावण्याचा वाक्चातुर्यानें प्रयत्न आरंभावा, किंवा जगांत कांहीं अर्थ नाहीं असें समजून तसेंच प्रतिपादन करीत खेड्यापाड्यांत, अरण्यांत, जगाच्या एखाद्या कान्याकोपन्यांत पडून रहावें याप्रमाणें बुद्धीच्या स्वैर वर्तनापासून अनेक प्रकारचे वैचित्र्य उत्पन्न व्हावें, यांत समाजाचा फायदाच होण्याचा संभव आहे. हीं परम बुद्धिमान् माणसें म्हटलीं ह्मणजे समाजाचीं पुष्पें होत; लोकहित आणि लोकरंजन हीं त्या पुष्पांच्या मागून येणारीं फळे होत. हीं पुष्पें जितकीं चित्रविचित्र असतील तितका समाज निरंतर सुप्रसन्न दिसेल कारण कोणी मोठा रसिक पुरुष कवित्वानें आल्हाद देईल; कोणी तेजस्वी पुरुष अंगांत आवेश भरवून देशकार्याकडे चित्त ओढील; कोणी सार्विक पुरुष परमार्थाची महती सांगून सद्धर्माकडे मनें वळवील, कोणी काल्पनिक समाजरचनेचें चित्र डोळ्यांपुढें धरून मलीन झालेल्या मनोवृत्ति उज्ज्वल करील; कोणी उद्योगधंद्यांत नवीन कल्पना काढील; कोणी ललितकलास पूर्णत्वास आणून सहृदयता जागृत करील; याप्रमाणें कोणकोण कायकाय करील ते सांगणें अशक्य आहे. अशा सर्व व्यक्तींच्या एकंदर कृत्यांचा परिणाम असा होईल कीं समाज एखाद्या शेवाळल्या जलाशयाप्रमाणें स्थिर राहणार नाहीं. प्रतिदिवशीं त्यावरून निरनिराळ्या दिशेनें जोराचें वारें वहात राहील. त्यामुळे समाजरूपी जलाशयाचें पृष्ठ स्वच्छ व लखलखीत होईल—ह्मणजे मनोवृत्ति सुसंस्कृत व बुद्धि तीव्र अशी वरच्या वरच्या वर्गास स्थिति येईल. आज कोणा एका दिशेनें वारें वाहून मोठें तुफान होईल; व सर्व जलाशयाचें पाणी त्याच्या

वेगानें समोर ढकललें जाऊन तें तट फोडून बाहेर पडतें कीं काय असा भास होईल. परंतु उद्यां वारें दुसऱ्या दिशेनें वाहूं लागेल, व पाणी विरुद्ध दिशेस लोटलें जाऊन तसाच भास उत्पन्न करील. याप्रमाणें पाण्याच्या लाटा कांहीं एका दिशेस निरंतर जातात, व दुसऱ्या कांहीं दिशांस मुळींच जात नाहींत, असा प्रकार घडायचा नाहीं—सर्व दिशांकडे प्रवृत्ति व सर्व दिशांकडून परावृत्ति, अशा स्थितीचा परिणाम जागच्या जागीं सुस्थिति हा एवढाच होणारा आहे. हें सामान्य तत्व होय, व तें आपल्या समाजास लागू होण्याची वेळ जवळ येत चालली आहे. कारण ज्या वेळीं या आपल्या समाजांत बुद्धिपरिश्रम करणारे लोक फार थोडे होते, त्या वेळीं त्यांनीं व्यक्तिस्वातंत्र्यानें उद्दाम होऊन जें वर्तन केलें त्यामुळे समाज एखाद्या दुसऱ्या दिशेकडे वाहवतो, अस्थिर होतो, अशाश्वत होतो, असें भय वाटण्यास कारण होतें. परंतु ती स्थिति आतां उरली नाहीं. भिन्न व्यक्तींमध्ये पूर्वसंस्कारजन्य साहजिक स्वभाव-वैचित्र्य असतेंच, व अलीकडे अनेक भिन्न व्यक्ति बुद्धिपरिश्रम करून सामाजिक सुस्थितीसंबंधानें विचार करूं लागल्या असल्यामुळे, त्यांच्या विचारसरणी जुळेनाशा झाल्या आहेत, त्या परस्परविरुद्ध दिशेकडे आपोआप ओढ घेत आहेत, व प्रत्येक व्यक्ति संधी साधून आपल्या मार्गे सर्व समाज खेचून नेण्याचा प्रयत्न करीत आहे. परंतु सर्व व्यक्तींच्या एकंदर प्रयत्नांचा एकवटलेला परिणाम पाहूं गेल्यास, समाजाची स्थितिस्थापकता कायम रहावी, हाच होत आहे. हल्लींच्या सर्व हालचाली लक्षांत आणिल्यास असा संभव दिसतो कीं, हीं सर्व वरिष्ठ माणसें आपआपल्या आघातांनीं समाजाचें पात्र सर्व बाजूंनीं वाढवून विशाल करितील; समाजपृष्ठावर आपल्या खळबळीनें फेंस उत्पन्न करितील; आपल्या वेगानें थोडे तुषारकण उडवून नेतील, कांहीं थोड्या मनांचें बाष्पीभवन करितील. या त्यांच्या प्रयत्नांनीं कितीशी लोकसंख्या उड्डानगतीस लागण्याचा संभव आहे ? फारच थोडी. बुद्धिपरिश्रम करून, समाजांतील उत्कृष्ट माणसें बनून, नंतर व्यक्तिस्वातंत्र्य अनुभविणाऱ्यांच्या हातून बहुजन-समाजाच्या सुस्थितीस धक्का लागणार नाहीं, असें मला वाटतें. स-

माजाचे खालचे झरे मात्र जोरदार ठेविले पाहिजेत; त्यांना खंड पडू देतां कामां नये; व याकरितां जातीजातींचे लोक योग्य प्रमाणानें खेड्यांत व शहरांत, सामाजिक इमारतीच्या पायापासून तों कळसापर्यंत सारखे वांटले जावे हें इष्ट आहे. सर्व जातींची त्यांत शाश्वती आहे. व्यावहारिक, रूढिमूलक, धर्ममूलक व इतर सर्व निर्वध समाजाच्या तळारीं पक्के अमलांत यावे; व पुढें भिन्न वर्गांचा जो उत्क्रांतीच्या प्रमाणानें चढता अनुक्रम लागेल त्यांत कांहीं कांहीं निर्वध सुटत जावे व व्यक्तिस्वातंत्र्य वाढत जावें—हेंच समाजाच्या हितास व रंजनास श्रेयस्कर आहे असें मला वाटते.

३१० याप्रमाणें धर्म, रूढि व शिष्टाचार यांचे निर्वध कमी कमी करित असतां एक दोन गोष्टी मात्र ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. प्रत्येक वरच्या वरच्या वर्गास आपल्या आचरणाची जबाबदारी ओळखतां आली पाहिजे. वरच्या वर्गाच्या मनोवृत्ति अधिक सार्वत्रिक ह्मणूनच त्यांस वरिष्ठ ह्मणायाचें. तेव्हां, धर्मादींच्या निर्वधांमुळे कनिष्ठ जाति जें सदाचरण करितात, तेंच वरिष्ठ जातींनीं त्या निर्वधांवाचून स्वभावतःच केले पाहिजे. अशी स्थिति असल्याखेरीज अधिक व्यक्तिस्वातंत्र्यास ते पात्र होणार नाहींत. आतां जे अगदींच वरच्या पायरीस जाऊन पोहोंचले, ज्यांनीं असामान्य गुण प्रकट केले, पूर्ण व्यक्तिस्वातंत्र्य घेऊन सर्व निर्वध झुगारून दिले, बुद्धीस निरंकुश करून समाजांत जे नवीन वैचित्र्य आणूं लागले, व एकंदरीन बहुजन-समाजापासून फारच दूरच्या उच्च पदवीस गेले, त्यांची गोष्ट निराळी. सामान्य जनांस त्यांचें अनुकरणच करितां यावयाचें नाहीं; व ह्मणून त्यांची नीति सामान्य जनांहून निराळी असली तरी चालेल. त्यांचे गुण मात्र पहायाचे, त्यांचीं परोपकारक कृत्ये मात्र आदरपूर्वक स्वीकारायाचीं, परंतु त्यांचें वर्तन अनुकरणीय असें समजायाचें नाहीं. कारण तें आचरण, त्यांचे गुण अंगीं आल्यावांचून, कोणासही शोभायाचें नाहीं. आपल्या समाजांत पूर्वीपासून हा असा प्रघात आहे. जो योगी बनला, जो पूर्ण ब्रह्मज्ञानी झाला, ज्याची गणना प्रासादिक साधुसतांमध्ये होऊं लागली, त्याचें महत्त्व व त्याची पूज्यता कितीही वाढली, तरी व्यवहारांत त्याचें अनुकरण करूं

लागणें, हें कोणाही समंजस माणसास पसंत पडत नसे. हीं देव झालेलीं माणसें; यांचा वास स्वर्गाच्या नंदनवनांत; त्यांस कर्मभूमीं-तील लोकांनीं बहुमान द्यावा, परंतु त्यांच्या इतकी योग्यता आल्या-वांचून त्यांचें अनुकरण मात्र करूं नये. अत्यंत बुद्धिमान् व सामर्थ्यवान् असा जो सर्वांत श्रेष्ठ वर्ग तो पृथ्वीवर स्वर्गलोकाचें प्रति-बिंब पाडण्याकरितां मात्र उत्पन्न झालेला असतो, असेंच समजलें पा-हिजे. धर्मनिर्बंधांत राहणारा बहुजन समाज धान्याकरितां पेरलेल्या शेताप्रमाणें आहे; त्यावर मनुष्यजातीचें अस्तित्व अवलंबून आहे; परंतु शेतीनें उपजीविका मिळविल्यावर, काहीं थोडी उत्तम सुपीक जमीन पाहून तींत जशा सुगंधी पुष्पांच्या व मधुर फळांच्या वृक्ष-वेली लावाव्या, त्याप्रमाणें समाजांतील वरिष्ठ वर्गांतील अत्यंत गुणी स्त्रीपुरुषे होत. त्यांचे जतन करण्याचे मार्ग निराळे, गुणोत्कर्षाचे मार्ग निराळे. त्यांस सामान्य शेतीचे नियम लावितां कामां नये. याप्रमाणें वरच्या वरच्या वर्गांनीं आपल्या जबाबदाऱ्या ओळखल्या, व वरिष्ठतम वर्गांनीं पूर्ण स्वातंत्र्य अनुभवित असतां सर्वत्र गुणप्रकाश पाडून समाजाचें हित व रंजन केलें, ह्मणजे ते समाजाचे अनूणी झाले. मग त्यांच्या अधिक स्वातंत्र्याचें चीज झालें ह्मणून समजावें. असा माझा अभिप्राय आहे. ”

३११. हा अभिप्राय ऐकून नारायणराव व भाऊसाहेब या उ-भयतासही संतोष झाला; त्यांस तो सर्वस्वी पसंत पडला नाहीं हें खरें, परंतु समाजाच्या उत्कृष्ट काल्पनिक स्थितींत तो मान्य कर-ण्यास हरकत उरणार नाहीं, व तोंपर्यंत त्या उत्कृष्ट स्थितीच्या ज-वळ जवळ जाण्याचा सर्वांनीं प्रयत्न करावा, हें आजचें कर्तव्य आहे असें त्यांनीं मला सांगितलें. कर्मभूमींत उत्कृष्ट पुण्यसंचय केल्यावर, नंतर नंदनवनांत प्रवेश करितां यावा, अशी त्यांनीं आट ठराविली, व ती मीही मान्य केली. याप्रमाणें सर्वांचें एकमत झाल्यावर, पुढें थोडावेळ इकडचें तिकडचें बोलणें झालें, व मी बि-न्हाडीं परत आलों. दुसरे दिवशीं लीलावतीच्या भेटीस जाऊन ती सर्व हकीकत तीस सांगेपर्यंत चित्तास समाधान नव्हतें; नारायण-रावांचीं मते व त्यांवर मी बाबलेले सिद्धांत लीलावतीस पसंत पडले.

तिने माझी बरीच तारीफ केली, तेव्हां ती मला निष्फळ वाटून मी तीस उत्तर केले,—

“ताई, माझ्या मनाची स्थिति तू पुरतेपणीं ओळखली नाहीस ह्मणून एवढी माझी स्तुति चालविली आहेस. तूही बंधुप्रेमाने पक्षपाती होत चालली आहेस. लीले, माझे मनास समाधान नाही; ते व्हावे ह्मणून मी तुजकडे येऊन आपले अंतःकरण उघडें करितों. सुखदुःखास समान योग्यतेचा वांटेकरी असला ह्मणजे सुख दुणावतें व दुःख अर्धें होतें. तुझ्या संगतीपासून हा परिणाम हटकून होतो. त्यामुळे मला हें शहर सोडण्याचें जिवावर आलें आहे. सुधारणेचें वारें डोक्यांत भणभणत असतां मी रामचंद्रपंताकडे गेलों त्यास आज सुमारे वर्ष होत आलें. या वर्षांत माझ्या मनांत किती तरी फरक पडला आहे ! किती नवीन नवीन संस्कार त्या मनावर झाले आहेत ! किती मित्रभिन्न दिशांस तें धांव घेत आहे ! ज्या दिशेस तें जातें त्याच दिशेस कर्तव्याची श्रेष्ठतमावस्था आहे असें त्यास भासतें. अमुकच एक कर्तव्याची दिशा असा निश्चय होत नाही. यास काय करावें ! समाजरूपी जलाशयाच्या मध्यभागीं घी आहेत, जिकडे सूक्ष्मपणें दृष्टि द्यावी तिकडचाच तट मनास नेहक दिसतो, तिकडेच तरून जावें अशी उत्कट इच्छा होते; इतक्यांत कांहीं क्षुल्लक कारणांनीं दुसरीकडे नजर जाते, व तिकडचाही देखावा अत्यंत रमणीय दिसतो; असें क्रमानें होत जाऊन मन चंचळ होतें; आपली वाट कोणती हें त्यास कळत नाही.

“पूर्वीं जेव्हां एका इंग्रजी सुधारणेचें वेड डोक्यांत होतें, तेव्हां मन ह्मणजे उन्हाळ्यांत वणवा लागलेल्या अरण्याप्रमाणें होतें. हा वणवा पालवी झडलेलीं रुक्ष दिसणारीं जुनींपुराणीं झाडे सर्व जाळून भस्म करील असा त्याचा जोर दिसत होता. पुढे कोणतीं झाडे त्या अफाट मनोरूपी अरण्यांत लावायचीं याचा विचारच त्यावेळीं नव्हता. परंतु त्या वणव्यानें गवतकाडी मात्र जाळली, वृक्षांची बाह्यत्वचा काळसर केली व तो विझून गेला. तो निरंतर जळत राहिला असता तरी तें जुनीपुराणीं खोडें त्यांतून जीव बचावून राहिलीं असतीं असें मला वाटतें. त्या तेव्हांच्या उन्हाळ्याचे

मागून या संतप्त मनावर एक एक सुविचाराची जोराची सर येऊन त थंड होत चालले. एक एका जुनाट वृक्षास पालवी फुटू लागली; आज मनाकडे पाहतो तो ते सर्व हिरव्यागार बागेप्रमाणे झाले आहे. त्यांतील प्रत्येक वृक्ष पुष्पफलांनी मोहक दिसत आहे. कोणाची उंची फार मोठी, परंतु विस्तार अगदी कमी; कोणाचा विस्तार फार मोठा परंतु उंची फार थोडी; कोणाची पालवी सुंदर, कोमळ व डोळ्यांस आल्हाद देणारी, परंतु फळे फारशी रुचकर नाहीत; कोणाची खोडे मली भक्कम, पाने राठ, परंतु शिखरावरची फळे अत्यंत मधुर. याप्रमाणे मनाचे जे वन बनले आहे, त्यांत वृक्षांचे वैचित्र्य इतके मोठे आहे की कोणाची प्रत वर लावू, कोणाची खाली लावू, कोणते गुणपुष्प आधी वेंचू, कोणते झाडावरच सुकून देऊ, हे कांहीच विवेकशक्तीस निश्चित करिता येत नाही. पूर्वजांस कृतज्ञ होऊ की स्वकीय सद्भावस वश होऊ, न्यायाने वागू की दया अंगीकारू, ईश्वरी प्रेरणांस अनुसरू की विवेकशक्तीस उत्तेजन देऊ, सात्त्विक प्रेमाचा प्रसार होऊ देऊ किंवा ज्ञानमार्गास लागू, स्वार्थात परमार्थ किती व परमार्थात स्वार्थ किती, व्यक्तीस पूर्णत्व आणून समाजाचे शिखरावर नेऊन बसवावे किंवा समाजास जोरदार करून व्यक्तीस निर्बंधांत ठेवावे, बुद्धीने वागावे की श्रद्धेने वागावे, स्वसुखाचा मार्ग धरावा की समाजस्थैर्याचा धरावा; हे व अशाप्रकारचे अनंत विचार क्रमाने मनांत उचबळतात; केव्हां एका विचाराचे स्वरूप उदात्त दिसते, केव्हां दुसऱ्याचे दिसते. हे असे विचारांचे वन सर्वत्र इतके मोहक आहे की त्यांतील एकाही वृक्षास उपेक्षितां कामां नये असे वाटते. या अशा वनांत काही व्यवस्था लाविल्याखेरीज कर्तव्याची वाट स्पष्ट कशी होईल ? ही वाट ठरविणारा, तिच्या आड येणारी झाडे तोडणारा, सर्व व्यवस्था लावणारा कोण उपेक्षा मिळेल, या चिंतेने मी व्यग्र आहे.”

३१२. “दादा तुमच्या बुद्धीत हा असा मोह का उत्पन्न व्हावा हे मला समजत नाही. मनाच्या वनांतून कर्तव्याचा रस्ता काढण्यास कोणतेही जुने झाड आड येत नाही व कोणतेही तोडण्याचे कारण नाही. कांहीं झाडे समूळ तोडावी, कांहीं थोडीं बहुत छा-

टावीं, कांहीं मात्र राखावीं, ही अविचारी सुधारकांची व्यवस्थापद्धति आहे. त्या सुधारकांची सुधारणा नको, नको, असें आतां नित्य घोकीत असतां पूर्व संस्कारामुळे खोल रुजलेले सुधारकांचे मूल अद्यापि तुमच्या मनांतून नाहीसे झालें नाहीं, असें या तुमच्या अंतरंगांतील तरंगांवरून दिसते. अहो, मन हें सामान्य वन नाहीं. कल्पवृक्षांनीं भरलेलें नंदनवन आहे. या सर्व वृक्षांमध्ये विलक्षण जादू भरलेली आहे. या वनांतील कर्तव्यांची वाट सरळ नाहीं. सृष्टिक्रमानेंच त्या वाटेत अनिवार्य अडचणींचे स्थूल धोंडे पडलेले दिसतात. ते टाळावे कसे, कोणीकडे वाट फोडावी, कसे वळण घरावें, अशी शंका जेव्हां मनांत येते, तेव्हा सहजगत्या एक खुणेचा वृक्ष नजरेपुढे येतो, तो वाट दाखवितो; वाट काढण्याच्या प्रयासांत जे अगास काटे लागले असतील, जे व्रण झाले असतील, ते सर्व त्या वृक्षाच्या अमृतमय रसानें बरे होतात, डोळ्यांस अजन मिळते, शरीरास उत्साह येतो, पुढील वाट क्रमण्यास धैर्य येते. असें त्या मार्गसूचक कल्पवृक्षांचें सामर्थ्य असतें. भिन्न प्रसंगीं भिन्न वृक्ष मार्गसूचक होतात. सर्वच महत्त्वाचे आहेत, सर्वांचें जतन केलें पाहिजे.

“ सारांश असा कीं या कर्मभूमीत आयुष्याचें मार्गक्रमण घेतले असतां, हरएक प्रकारचीं संकटे येतात; अकल्पित प्रसंग येऊन गुदरतात; कर्तव्यांस कोणतें वळण द्यावें हें समजेनासें होतें, स्वतः उभें राहण्याची पाळी येते, त्यामुळे आयुष्याचा काळ फुकट उलटू लागतो. अशा वेळीं कर्तव्य मार्गावर प्रकाश पाडणाऱ्या प्रसंगोचित मनोवृत्ति मनांत उद्भवतात; त्या बुद्धीस प्रेरणा देतात; त्या प्रेरणामुळे अनुसरल्यानें कर्तव्याची दिशा चुकत नाहीं, वाटेतील सर्व दुःखें नुसत्या सह्य होतात. कर्तृत्वाचा आनंद हृदयास उत्तेजन देतो. सर्व मनोवृत्ति वेळच्या वेळीं मार्गसूचक झाल्यास मनुष्य यावज्जीव कर्तव्य करून घेत नाहीं. त्याच्या आयुष्याचा ओघ गंगा नदीप्रमाणें स्वच्छ, सुप्रसन्न राहून अनंत आनंदवृत्तींच्या मुखांनीं कालरूपी अंधाचा समुद्रास जाऊन मिळतो.

“ एक उत्कृष्ट मनोवृत्ति दुसरीचे आड सहसा येत नाहीं. कुटुंबांत असतां मुलेंबाळें पाहून प्रेमास भरती येते; श्रेष्ठजन पाहून

हुमान उत्पन्न होतो, हृदय नम्र होतें; दीनजन पाहून करुणेचा अवतार होतो; अनिवार्य दुःखप्रसंगांत सांपडल्यावर श्रद्धेचें बळ उपयोगी पडतें. संपत्तीची जशी प्राप्ति होते, तशी परोपकाराकडे प्रवृत्ति होते. कर्तृत्व जसें अंगी भरतें, तशी देशसेवेची हौस येते. मन जसें उदार होतें तशी भूतदया वाढते. याप्रमाणें सर्व मनोवृत्ति उचितसमयीं मात्र प्रबळपणें आविर्भूत होतात. त्यांच्या अनुसरणानेंच मनुष्यस्वभाव उदात्तस्थितीस जाऊन पोहोचतो. या मानसिक नंदनवनाचा छेद करण्यांत मनुष्याचें हित नाहीं, मनुष्यजातीचें हित नाहीं, जीवितसाफल्य होणार नाहीं, कर्तृत्वास वैचित्र्य येणार नाहीं, कर्तव्यता संदेहात्मक होऊन उत्क्रांतीस अधोगति लागेल, सर्व परिणाम अनिष्ट व अनर्थावह होतील. हें जाणून सर्वांनीं उत्कृष्ट मनोवृत्तींचा उत्तम प्रतिपाल करवा, जिवापलीकडे त्यांस जपावें, हेंच शिक्षण सर्वास पाहिजे—हीच अध्यात्मविद्या होय. ”

“ सत्य, सत्य, सत्य ! लीलावती, सत्य बोललीस. हाच उपदेश जगास करायाचा असा आतां माझा निश्चय झाला. तुझी ही प्रेरणा अखेरची आहे. तूच या माझ्या अंतर्धामाची ज्ञानदीपिका आहेस. तुझ्यापासून दूर गेल्यावर हृदयांत केवढी रिती जागा पडेल, केवढा अंधकार पसरेल, तें मनांत आणिलें ह्मणजे येथून परत फिरण्याचें प्राणसंकट वाटत आहे. परंतु काय उपाय ! ”

हे शब्द मी सद्बोधित अंतःकरणानें ललों. लीलावतीनें माझें सांत्वन केलें. दुसरे दिवशीं मीं तें शः सोडून नर्मदातीराचा पुनः रस्ता धरिला.

याप्रमाणें हा चित्तशोधनाचा रः वृत्तांत आहे. तो वाचकांस प्रिय होवोः गुणकारी होवो, सन्मार्गः शवो, हे विनंति.

UNITED STATES LIBRARY

RI LIB-0019197